

ગાંધીજીના સમાગમમાં

સંપાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર ગુક્લ

સરદાર વલ્લભલાલ પટેલના 'આશીર્વાચન' સાથે

વોરા ઓન્ડ કંપની પ્રિન્ટર્સ લિમિટેડ

રાયચુરા બુક ડીપો

રાવપુરા, પટોદરા

પ્રકાશક :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

રાયચુરા જૂક ડીપો

રાવપુરા, વડોદરા

આવૃત્તિ ૧ લી : અક્ટોબર ૧૯૪૫

કિંમત અઢી રૂપિયા

અન્યસ્વામિત્વના સર્વ હક સ્વાધીન

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

શ્રી રાયચુરા ગોશ્ઠન જયગિની પ્રિન્ટિંગ સર્મ્સ

રાવપુરા, વડોદરા.

તા. ૩૧-૧૦-૪૫

વિષયસૂચી

આશીર્વાચન (વચ્ચમભાઈ પટેલ)	૫૭
સંપાદકના બે શિલ્પ (ચંદ્રસેનકર શુક્લ)	૫
૧. અમૃતલાલ કકર : લોકપુરુષ	૬
૨. નાનાભાઈ ભટ્ટ : પ્રથમ પરિચય	૧૭
૩. નયસુખલાલ મહેતા : વીસ વરસના સ્મરણો	૧૬
૪. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ : આખીજ સાથેના પુણ્યપ્રસંગો	૨૫

૫. મામાસાહેબ ફડકે : આશ્રમજીવનના ગમરણો	૪૨
૬. ગંગાબહેન વૈદ્ય : અભાજી બહેનોના બાપુજી	૫૦
૭. રવિશંકર વ્યાસ : બળ કેટલું જોઈએ	૫૨
૮. પંડિત સુખલાલજી : વિવિધ પ્રસંગો	૫૩
૯. કાકાસાહેબ કાલેલકર : ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ	૬૬
૧૦. દાદાસાહેબ માવળંકર : જીવાનીની નજરે	૬૯
૧૧. કિશોરલાલ મરાઠવાળા : બાધિતાનુવૃત્તિ	૮૦
૧૨. નરહરિ પરીખ : માટીમાથી માનવી	૮૫
૧૩. ગોકુલદાસ રાયચુરા : જે પ્રસંગો	૯૪
૧૪. વૈકુંઠરાય મહેતા : ગાંધીજીની શ્રદ્ધા	૧૦૦
૧૫. હજનલાલ જોશી : આશ્રમમાં ને જોશમાં	૧૦૨
૧૬. દિવજીરામ દીવાનજી : ગાંધીજીનું માર્ગદર્શન	૧૧૭
૧૭. રાવજીભાઈ પટેલ : એગની મનોવ્યથા	૧૨૨
૧૮. હેમંતકુમાર નીલકંઠ : મહાબળેશ્વરમાં	૧૨૭
૧૯. પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર : હરિજનસેવાને અંગે	૧૩૧
૨૦. ઉત્તમચંદ શાહ : માદગી કેમ ફળી	૧૩૪
૨૧. કિશનસિંહ ચાવડા : ગાંધીજીના ' શુરુ '	૧૪૦
૨૨. શિવાભાઈ પટેલ : ' દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જશે '	૧૪૩
૨૩. ચીમનલાલ ભટ્ટ : ' હસ્તાક્ષર આપો જ આપો '	૧૪૬
૨૪. જોડાલાલ ગાંધી : મારા વિદ્યાપીઠના દિવસોમાં	૧૫૦
૨૫. નટવરલાલ દવે : ' ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો '	૧૫૩
૨૬. કુસુમબહેન દેસાઈ : જીવનના પાઠ	૧૫૫
૨૭. ડૉ. મનુભાઈ ત્રિવેદી : ગાંધીજીનું પ્રોત્સાહન	૧૬૧
૨૮. ઝવેરભાઈ પટેલ : ગાંધીજીની સહૃદયતા	૧૬૪
૨૯. વનમાળા પરીખ : એમના મન્ત્રીમંડળમાં	૧૬૫
૩૦. નારાયણ દેસાઈ : પહેલા પ્રભાતના પહેલા કિરણો	૧૬૮
૩૧. મહાદેવ દેસાઈ : સેવાશ્રમમાં ગાંધીજી	૧૭૩
૩૨. ચંદ્રશંકર શુક્લ : અસહકારથી માંડીને	૧૮૬

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,
20, Haines Road, Mahalakshmi
BOMBAY 11

આશીર્વાચન

ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા તે પહેલાંનું વૈશ્ય-વૃત્તિનું ગુજરાત ધનસંપાદનની કળા હસ્તગત કરવામાં મશગૂલ હતું. જાહેર જીવનના ક્ષેત્રમાં એને કંઈ સ્થાન નહોતું. એમણે આવીને ગુજરાતના સમગ્ર જીવનમાં અણુધાતુ અને અદ્ભુત પરિવર્તન કર્યું, અને હિંદુસ્તાનના રાજકીય નકશામાં પણ એને અગ્રસ્થાને ગોઠવી આપ્યું. સેવાધર્મની ભાવના એમણે જાગૃત કરી એમણે અનેક દિશામાં એનો નિર્મળ અને મીઠો પ્રવાહ વહેતો કરી મૂક્યો. આ ધોધમાર વહેતા પ્રવાહમાં ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણેથી અનેક સ્ત્રીપુરુષો ખેંચાયાં, અને ઘણાંનાં જીવનમાં પલટો થયો.

ગાંધીજીના સમાગમમાં આવનારાંઓનાં સ્મરણો લેખાં કરી, એનો સંગ્રહ છપાવી, ગાંધીજીની ૭૭મી વર્ષગાંઠને પુણ્યપ્રસંગે પ્રસાદીરૂપે ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો ભાઈ ચંદ્રશંકરે શુભ સંકલ્પ કર્યો. ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય માણસો એમના સંપર્કમાં આવ્યાં છે. તેમાંનાં થોડાંકે પોતાનાં સ્મરણો મોકલી આપ્યાં તે આ પુસ્તકમાં એકઠાં કરેલાં છે. એમાંથી, જુદી જુદી રીતે દરેકને પોતાના તરફ આકર્ષવાની, અને એમના જીવનમાં પ્રવેશ કરી એમાં પરિવર્તન કરવાની, ગાંધીજીની અદ્ભુત શક્તિની કંઈક અંશે

ઝાખી થાય છે. આ સ્મરણુસ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કરી તેની પાછળ પરિશ્રમ લેવા માટે લાઇ ચક્રશકરને સુનારકળાની ઘટે છે. આ નાનકડું પુસ્તક ગુજરાતને લવિધ્યમા ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડશે.

પૂના, ૧૧-૧૦-૪૫

વલ્લભલાલ પટેલ

સંપાદકના બે બોલ

૧૯૪૨થી માડીને દર વરસે ગાંધી જયંતી પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યને લગતું એક પુસ્તક તૈયાર કરી ગુજરાતની પ્રગતને અર્પણ કરવાનો જે ધારો પાડ્યો છે, તેને અનુસરીને આ વરસે ‘ગાંધીજીના સમાગમમા’ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી આનન્દ થાય છે. આજ લગી પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકોથી આ જુદી ભાતનું છે ગાંધીજીના જીવનને લગતા એના અગણિત પ્રસંગો છે જેને નિરમૂનિમા લુપ્ત થતા અટકાવી, લેખનબદ્ધ કરી રાખવાની જરૂર છે એટલું જ નહીં પણ જે સ્ત્રીપુરુષોને ગાંધીજીના ઓઝાવતા પણ સમાગમમા આનંદનું નિરલ સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે તેમનું એ સદ્ભાગ્યથી વચિત રહેનાર આજના નિશાળ જનસમાજ પ્રત્યેનું, તેમજ ભારિ પેઢીઓ પ્રત્યેનું, કર્તવ્ય પણ છે જેમ સમય વહેતો જાય છે તેમ ઘણા કીમતી સ્મરણો ઝાખા પડતા જાય છે, ને ખોનાઈ જાય છે, એ આપણે અનુભવે જોતા આવ્યા છીએ કેટલાક અમૂલ્ય સ્મરણોને મૃત્યુ હરી લે છે એમાથી કંઈક થોડા પણ જે બચાવીને સઘરી શકાય તો સારું, એ વિચારથી આ વરસે જયંતીના થોડા જ વખત પહેલાં મેં કેટલાક મુરખીઓ તથા મિત્રોને વિનંતી કરી,

ને તેમણે તે માન્ય રાખી, તેના ફળરૂપે આ લેખસંગ્રહ તૈયાર થવા પામ્યો છે. એ સહુ મિત્રો ને મુરખીઓ, જેમણે પોતાનાં સ્મરણો પ્રત્ન સમક્ષ રજૂ કરવામાં મને નિમિત્તરૂપ થવા દીધો છે, તે સહુનો હું ધણો જ ઋણી છું.

તેમને સહુને મેં જે વિનંતીપત્ર મોકલેલાં તેમાં લખેલું કે આ પ્રયત્ન એ તો વિશાળ મહાસાગરમાં એક ટિન્દુ જેવો છે. એ વાત અક્ષરશઃ સાચી છે. આ પુસ્તકમાંનાં લેખક લેખિકાઓ ઉપરાંત ખીમ્ન ધણાં સ્ત્રીપુરુષો એવાં રહી ગયાં છે જેમની પાસેથી પણ એટલાં જ કીમતી સ્મરણો મળી શકે એમ છે. આ વેળા કાઢવા ધારેલા પુસ્તકનું કદ ને તેને મારેના સમયની મર્યાદા, એ બંનેમાં આથી વધારે લેખોનો સમાવેશ થઈ શકે એમ ન હતું. આ પુસ્તક વાંચતાં જેમ વાચકની નજર આગળ ગાંધીજીનું અનેકાંગી ને અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ મૂર્ત રૂપે ખડું થતું જાય છે, તેમ હજુ ખીજ કેટલી સામગ્રી સંઘરાવી શક્ય છે છતાં રહો ગઈ છે એ જ્ઞાન તીવ્રપણે જાગે છે. એમ હલીદા હાલુમ નામનાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ત મહિલા ૧૯૩૫માં દિંદ આવેલાં; તેમણે લખ્યું છે: ‘ મહાત્મા ગાંધી વીસમી સદીના ઇતિહાસમાં એક એવી મહત્ત્વની ઘટનારૂપ છે કે તેમના સમાગમમાં આવનાર દરેક જણે તેમને વિષેનો બની શકે એટલો તટસ્થ ને પ્રામાણિક હેવાસ લખીને મૂકી જવો જોઈએ. ’ એ કામ હજુ આપણી આગળ ઊભેલું જ છે. એ દિશામાં આ એક અતિ અદ્ય પ્રયત્ન છે, એથી વધારે દાવો આ પુસ્તકની પાછળ રહેલો નથી.

વાચક જોશે કે આમાં જે પ્રસંગવર્ણનો આપ્યાં છે તેમાં પ્રસંગો પર કશું વિવેચન ન આપતાં તે પ્રસંગોને જ બોલવા દીધેલા છે. તેને લીધે રસમાં ક્ષતિ નથી આવી, પણ ઉમેરો જ થયો છે, એ પણ દેખાઈ આવશે. મયાળાં ધણાખરા લેખોમાં મારે જ મૂક્યાં પડ્યાં છે. તે ઉપરાંત, પોતાનાં

લખાણોમા જે સુધારા યા કાપકૃપ કરવા હીક લાગે તે કરવાની સહુએ મને દૃષ્ટ આપી રાખેની, એમા મેં એ મર્નુ સૌજન્ય જ અનુભવ્યું છે ને ઉપર કહી તે મર્યાદા કડકપણે જળાય એ માટે એ હૃદનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે

આ પ્રયત્નને સરદાર સાહેબના આશીર્વાદ મળ્યા છે એથી લેખકો તેમજ સપાદકને કેટલો હર્ષ થાય એ કહેવાની જરૂર નથી જેમના જીવનના સ્મરણો અહીં નોંધાયાં છે તેઓ ઇશ્વરકૃપાએ, આપણો જીવનપથ ઉજાળવાને, આપણી વચ્ચે હયાત છે પારસના સ્પર્શથી લોહાનું સોનું કરવાની, અથવા તુનસીદાસના શબ્દમા કહીએ તો ‘લાગને તુલસી બનાવવાની’, તેમની શક્તિનો પરિચય આ પુસ્તકને પાને પાને થાય છે પુસ્તકમા ધણીખરી જગાએ ગાંધીજીના વચનો શબ્દશ નથાં દાકયા, પણ તેમના કહેવાનો ભાસાર્થ બને તેટલો તેમના જ શબ્દમા આવે એવો પ્રામાણિક પ્રયાસ તો સહુ લખનારાએ કર્યોજ છે લેખકો ને લેખિકાઓમા શ્રી હકીકતપા જેવા ગાંધીજીના સમન્વયરકથા માડીને તેમની ગોદમા એના નુ અને બામતા જેવા બાળકો સુધીની ત્રણેક પેઢીઓના પ્રતિનિધિ છે, એ એક સુયોગ જ છે તેમાની કેટલીક વ્યક્તિઓ તો ગુજરાતની પ્રજાના અતિ આદરને પાત્ર નીવડેલી છે તેમ જ વ્યક્તિત્વનો પણ કંઈક પરિચય આ લેખો આપે છે, એ એક અણુધાર્યો નાણ છે

પુસ્તકનું લખાણ તો રીઝીક વહેત તૈયાર થયેન પણ અનેક અણુધારી મુખીમતોને લીધે તે બાપીને પ્રસિદ્ધ કરામા વિનબ થયો છે તેને સારુ હું નાચમર્ગની ક્ષમા માગી નહિ છું એ વિનમથી એની ઉપયોગિતામા ગિરુપ નહીં આવે, એ એમ જ આશ્વાસન લેવાન રહે છે

લોકપુરુષ

અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર

(૧) ૧૯૨૦માં હું જમશેદપુરમાં મજૂરોને મદદ કરવાના કાર્ય-
માંથી નવરો થઈને મુખ્ય આવીએ હતો તેવામાં ગાંધીજી પાસે માગણી
આવી કે 'ઉત્કલ (ઓરિસ્સા)માં દુષ્કાળ પડ્યો છે, ત્યાં રાહતકાર્મ કરવા
માટે કાર્યકર્તા અને નાણા મોકલો' ગાંધીજીએ ભારત સેનક સમાજના
તે વખતના પ્રમુખ ના શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી પાસે મારી માગણી કરી
તેમણે હા કહેનાથી હું ગાસડાપોટલા બાંધી તૈયાર થયો પૈસા સબધી
ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે 'કામની શરૂઆત કરના આ શ પાત્ર હજાર
આપુ છું તે લઈ જાઓ બીજી રકમ બીજા માગતા જેમ જેમ આવતી
જરો તેમ તેમ મોકલતો જઈશ' ઉત્કલનું કામ જરા આકરુ તો ખરુ
બાનાપીનાનું પહેલા એક મિનને ઘેર, ને પછી જુદા રસોઘરો રાખીને,
ગોરબુ એક સાધારણ ઘરમાં રહેનાનું રાખ્યું પણ ચોખ્ખામાં તેમજ
ઘઉંના આટામાં જે કાકરીઓ ખાવી પડતી તે હજુ સુધી દાતમાં કચડતી
યાદ છે જતા ત્યાં દસ માસ રહીને હું સરસ કામ કરી શક્યો ધીમેધીમે
ગાંધીજીએ 'નવજીવન' ના પાનામાં નિવંતી કરીને ૩ નેવું હજાર મેગનીને
મોકલ્યા તેથી હજારોને મરણમુખમાંથી ગચ્ચાનામાં ભાગ લેનાનો અનસર
મને મળ્યો, અને વીસ વર્ષ પહેલાં એ જીનિયર તરીકે છત્તીસગાંધી
રાહતકામનો જે અનુભવ મળ્યો હતો તેમાં આ કામથી ઉત્તમ અનુભવનો
ઉમેરો થયો પણ આ કામ કરતાં બેત્રણ માસ થયા હતા તેમાં

શાસ્ત્રીજીએ ગાંધીજીને લખી મોકલ્યું કે 'કૃપા કરીને દક્ષરને પાછા મોકલો તો સારું' કારણ એ હતું કે હિંદ સંગઠને માગણી કરી હતી કે ભારત સેનક સમાજના કોઈ સભ્ય, બ્રિટિશ ગિયાના, ટ્રીનીડાડ, વગેરે દક્ષિણ અમેરિકાના નાના દેશોમાં જઈ, ત્યાં જે હિંદીઓ મજૂરો તરીકે અનેક વર્ષો થયા વસેલા છે તેમની સ્થિતિની તપાસ કરી આવે. ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો કે 'તેવી તપાસનું કામ કરનારા તમને ઘણા મળશે, પણ આ ગરીબ પ્રાન્તનું દુષ્કાળરાહતનું કામ કરનાર મને કે તે પ્રાન્તને નહીં મળે તેથી બીજા કોઈથી ચલાવી લેશો. દક્ષરને હું પાછા મોકલી મોકલી શકું' દુષ્કાળરાહતના તેમજ એવા બીજાં પીડિત મનુષ્યોની સેવાના કામો તરફ ગાંધીજી તરત પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે. મજૂરોની, હરિજનોની, આદિવાસીઓની તેમજ બૂક પ કે રેલના સકટથી પીડિત લોકોની હાકલ આવે ત્યારે તેઓ બીજા કામો—રાજકીય પણ—છોડી દેઈ, તેમાં પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિ ખર્ચવા તત્પર રહે છે. ઉત્કલ પ્રાન્તના લોક અવાક છે તેમને પોતાની ગરીબીનું, રેલસકટનું, દુષ્કાળનું દુઃખ ગાતા આવડતું નથી. ઉત્કલની ગરીબાઈને હિંદુસ્તાન પાસે પ્રસિદ્ધિમાં ગાંધીજીએ જ આણી છે તેમના જ આગ્રહથી રાહતના કામો દીનબન્ધુ એ કુઝે તથા મે અને હરખચદે જઈને કર્યા હતા, અને હજી થશે.

(૨) સને ૧૯૨૬ની સાલમાં એક વખત હું નિરાશાના સાણસામાં સપડાયો હતો. દેશની રાજકીય સ્થિતિ સુધરતી તો નહોતી, પણ બિન-બગડતી ચાલી હતી. રાજકીય નેતાઓ આપસઆપસમાં મતભેદ કરીને લડતા હતા. બીન-મેના મડળનું કાર્ય, જેમાં હું ચારેક વરસથી પડ્યો હતો તેમાં પણ ખાસ પ્રગતિ દેખાઈ આવતી નહોતી. આવી નિરાશાની ધૂનમાં હું એક રાત્રે ગાંધીજી પાસે ગયો, અને કહ્યું 'મેં તો નિવાર કર્યો

છે કે બધું બહાર કામઢાજ, બીનસેવાનું કામ, ભારત સેનક સમાજ વગેરે મૂઢી દઇને હરદ્વાર, બહરીકેદાર કે એવે કાંઇ સ્થળે જઇને ખેતી જાડે, અને ધર્મધ્યાનમા જ બાકીના વર્ષો કાઢું ' આમ કહીને મેં મારું હૈયું ઢાપવું ગાંધીજી થોડો વખત શાન્ત ગ્હા પંક્તી ક્યું ' હજરમાપા ! (ત્યાં સુધીમા તેમણે મને બાપા તરીકે જાપી દીધો હતો) દેશમા આટલું બધું કામ પડ્યું છે તે વખતે તમને આવું ક્યાથી સૂઝ્યું ? સાર્વજનિક કામના ઢગલા પડ્યા છે તમે તો તે કામને વરેના છો તેથી તમારાથી બીજોની, હરિજનોની વગેરે પ્રવૃત્તિ છોડાય જ કેમ ? એ તો મર્થે જ છૂટે, તે પહેલાં નહીં ' હું તો ટાઢોભોજ થઇ ગયો આળીમેક વર્ષ પૂર્વે માગ પિતાને ઘરડલેશને કે ગરીમાઇને કારણે આવી ઢપના આવી હતી, અને તેથી ભાનનગરથી મથુરા જઇને પાયસાત દિવસમા તેઓ પાઢા આવ્યા હતા, એ પ્રસંગ નજર આગળ તરી આવ્યો આ વાતને આજે તગભગ વીસ વરસ થયા છે પણ ફરી મને આવો ગાડો મિચાર કદી આવ્યો નથી

(૩) સને ૧૯૩૩-૩૪મા હરિજનસેવાના પ્રચારકાર્થને માટે ગાંધીજીએ આખા હિંદનો પ્રવાસ મારી સૂચનાથી યોજ્યો હતો તે નવ મહિના ચાલ્યો હતો એમણે ઉત્કનનો પ્રવાસ તો પગે ચાલીને કરેવો આ પ્રવાસમા કુલ છએક મામ હું તેમની સાથે ફરી શક્યો હતો તેના ઘણાથે સ્મરણો મીમ છે બધા પ્રાન્તોમા પ્રવાસ ગાંધીજીના અનેક-ભાયાભાપી ભકતોનો પરિચય, રોજ હજારો માણુભોનાળી ત્રણચાસ સભાઓ એક પૈસા કે એક આનાથી માડીને હજારો પિયાના રોજના દાનની વૃષ્ટિ, આ પરપરા બસોસિત્તર દિવસ તાગ ઠાગટ ચાલી જાટે- સેવાના આવા અનસરો બહુ થોડાને જ સાપડે છે તેમાથી બે જ પ્રસંગો અને ટાકીશ

(૪) ઉત્કલમાં સખનપુરથી સડકને રસ્તે સીધા કટક આવતાં રસ્તામાં જગથી પ્રદેશમાં અનગુલ નામે એક નાનકડું શહેર આવે છે, ત્યાં તબૂમાં મુકામ હતો ૧૯૩૪માં અનગુલ નોન-રેઝ્યુવંટેડ જિલ્લો હતો, એટલે ત્યાં તો કલેક્ટર મરજીમાં આવે તેવું વર્તન કરી શકે ગાંધીજીની વલુજીરને ઊતરવા એક જાહેર ધર્મશાળા તેણે ન આપના દીધી આથી થોડીક અગત્ય પડી, અને પ્રવાસમાં કોઈ જગાએ સરકારી વિરોધ નહોતો દેખાયો તે અહીં જોના મળ્યો પણ મારે તો ખીન્ને જ પ્રસંગ વર્ણવવો છે આ આદિવાસીઓ — ખોડલોકોનો પ્રદેશ હોવાથી તેઓ ગાંધીજીના દર્શન માટે હજારોની સખ્યામાં અનગુલ આવ્યા હતા તેઓ ગાંધીજીને માટે બેટનો પૈસો, બે પૈસા કે આનો લાર્જ્યા હતા, ને તે પણ ગાંધીજીને હાથોહાથ આપનાની તેમને ટોશ હતી. ગાંધીજીને તે હાથોહાથ લેનાની પણ અનિ ઉત્કહા હતી, ને તે તેમણે પૂરી પાડી લાપણુનો મય આશરે ૭-૮ ફૂટ ઊંચો હતો તેના પર બેતણ કલાક સુધી બેસી રહી, હાથ નીચે લખાવી, તેમાં પૈસા વીધા ક્યાં અને તેટલો વખત જાડે જવાનું, સ્નાન કરનાનું ને જમનાનું બધું મુનતની ગખ્ય પછી કહે ‘આ અકેક પૈસો મને તાગાનો નહી, સોનાનો લાગે છે એ પૈસા આ લોકોએ કેટલી મહેનતે એકઠા કર્યા હશે, તેઓ કેટલે દૂરથી પગે ચાલીને આવ્યા હશે, કેટલી હોશથી આપના આવ્યા છે એમાંથી એકને હું કેમ પાછો વાળુ ?’ સરકારના ભાડૂતી દેશી અમનદારે ગાંધીજીનું અપમાન ધ્યુ, પણ ગરીબ આદિવાસીઓએ, હજારોની સખ્યામાં ઊનગી પડીને ગાંધીજીને હાથોહાથ પૈસો આપી, તેમનું સન્માન કર્યું આનું નામ તે લોકપુરુષ

(૫) ત્રાવણકોર રાજ્યના મુખ્ય શહેર ત્રિવેદ્રમમાં અમારી વલુજીર હતી ભાઈ રામચન્દ્રના માસાને ત્યાં ઉતારો હતો પ્રવાસમાં એવો ક્રમ રાખ્યો હતો કે ખીજ દિવસનો કાર્યક્રમ મારે આગલી રાત્રે

મીનીટે મીનીટનો ગોઠવી, ટાઇપ કરાવી, ગાંધીજી વહેલા સૂઈ ગયા હોય તેમને ઓશીકે મૂકી દેવો; જેથી બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગે તેઓ ઊઠે ત્યારે વાંચીને ક્યાં ક્યાં જવાનું છે તે સમજી લે ને મનમાં ગોઠવી રાખે. એક વખત કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ ગયા પછી તેમાં મીનમેંબ કરાય નહીં; કોઈ કરી શકે નહીં; ગાંધીજી પોતે પણ ન કરે, કરાવે. ત્રિવેંદ્રમમાં સ્ત્રીકેળવણી બહુ હોવાથી સ્ત્રીસંસ્થાઓનો પાર નહી. મારે કેટલીને રાજી ને કેટલીને નારાજ કરવી ? વખત તો સીમિત હોય, તેમાં સૌને સમજાવવાનું રહ્યું. એક સવારે કાર્યક્રમમાં જેટલી સંસ્થાઓમાં જવાનું નક્કો થયું હતું તેના કરતાં બે અધિક સ્ત્રીસંસ્થાઓમાં હુ ગાંધીજીને નિયમ વિરુદ્ધ લઈ ગયો. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં આવી છૂટ મેં એકવાર લીધી હતી; તે વખતે મને તેમણે જવા દીધો હતો. પણ આજે તો મારી ખૂબ ખબર લીધી—ગુસ્સે થઈને કે અસભ્ય શબ્દો બોલીને નહી, પણ કરડી આંખ કરીને, મોં પર ક્રોધની કરચલીઓ પાડીને, અને એકાદ બે ઊંઠકારા કરીને જ. મને તો મારા પર વીજળી પડી હોય એમ લાગ્યું. નજીકમાં ધણું રહ્યા છતાં આવો પ્રસંગ પહેલો જ દીઠો. નિયમ વિરુદ્ધ, ગેરશિસ્તથી ચાલવા માટે મને પસ્તાવો થયો. પણ થઈ ગયા પછી શું કરાય ? મારો દોષ સ્પષ્ટ હતો, અને તેની વાજબી સજ્જ થઈ.

(૬) પૂજ્ય કસ્તુરબા ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે આગાખાન મહેલમાં—અંદીખાનામાં—ગુજરી ગયાં. ભાઈ દેવદાસે તેમની બધી ક્રિયા પૂતામાં કરી. તેમનાં અસ્થિ લઈને પ્રયાગ જતાં મુંબઈ ઊતરીને થોડા જ મિત્રો પાસે તેમની યાદગીરીના ફંડની વાત કરી. તે સહુએ ઉપાડી લીધી. પછી દિલ્લી ગયા બાદ ધનિકો પાસે તે વાત મૂકતાં તેમણે હીક ટેકા આપ્યો. પંચોતેર લાખની મોટી રકમની વિનંતી આમજનતા પાસે મુકાઈ. ઇશ્વરકૃપાએ ગાંધીજી તે જ વર્ષના

મે માસમા દૂટયા નિધિ એકઠો કરવાના કામમા મુશ્કેલીઓ હતી તે આથી ટળી ગઇ નિધિનો ઉપયોગ 'સ્ત્રીમાળિકા' માટે કરવાનો નિશ્ચય તો પ્રથમથી હતો પણ હવે તે 'ગામડાના જ સ્ત્રીમાળિકા' માટે સીમિત થયો ગઇ રેડિયા બારશે ૭૫ લાખની થેનીને બદલે ૮૦ લાખના ચેકો ગાંધીજી પાસે સેનાગ્રામમા રજૂ થયા, તે તેમણે સરિકાર્યા. રકમ પૂરી થશે કે નહીં તે વિષેની અનેક આશા કાઓ દૂર થઇ, એટલું જ નહીં પણ નિધિ બંધ કરવામા આવ્યો ત્યારે કુલ આકરો ૧ કરોડ ૨૮ લાખનો થયો ધણી વખત આદર્યા અધૂરા રહે છે, પણ આમા તો હરિની મહેરથી માગના કરતા દોઢા ઉપરાંત મળ્યા.

નિધિમાથી કરવાના કાર્યોને અંગે અનેક ટૂંકસીઓની તથા કાર્ય-કારિણી સમિતિની સલાઓમા ચર્ચા થાય છે—થઇ ગઇ કોઇ કોઇ વખત તો ગાંધીજી કહે 'હું તો પૈસા દાખીને બેસો જાઉં એવો છું, પણ બગડવા નહીં દઉં એમ મારી પાસે તમે ઉતાવળે ઉતાવળે યોજનાઓ ન મંજૂર કરાવો ઓફીસખર્ચામા ને ફર્નિચરમા પૈસા વેડફી નથી નાખવા લાવે શરૂઆતમા જરા વાર લાગે ' પણ કોઈ વખત ડળે, કોઈ વખત કરગરીને, કોઈ વખત લાડકા દેવદાસની સહાયતા લઇને, અમે તો મંજૂરીઓ મેળવી લઇએ. એપ્રિલ ૧૯૪૫મા એક રાત્રે મુબબના મિરલા હાઉસમા થોડા મિત્રોની હાજરીમા ગાંધીજીએ કહ્યું 'જુઓ, ઠક્કરબાપા, આ પૈસા ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે વાપરવાના છે જ, પણ તેનો વહીવટ પણ સ્ત્રીઓ કરતી થઇ જાય તો સારું સ્ત્રીઓનું દરદ સ્ત્રીઓ જ સમજે આપણે તેમને માર્ગ બતાવીએ, યોજના કરી દઇએ, અને તેમને કાર્ય કરતા શીખવીએ શીખતા તે બૂન કરે, કામ કદાચ બગાડે, પૈસા વધારે ખરચે, તોયે હરકત નહીં પણ આપણે બને બેઠા છીએ, હયાત છીએ, ત્યા

મુધીમાં, એટલે કે જતા પહેલાં, સ્ત્રીઓને સોંપવા શક્તિમાન થઈએ, તો ઘણું કામ થયું કહેવાય. ' આટલો જિંચો આશય, મમતાનો ત્યાગ, અને સ્ત્રીજાતિનું સન્માન ક્યાંથી બેગાં થઈ જાય ? હું' તો વિચાર કરતો કરતો ઘેર જઈ સૂઈ ગયો. આ શબ્દો હજુ મારા કાનમાં અનેક વેળા ગુંજ્યા કરે છે.

(૭) હવે છેલ્લે એક તાજે અનુભવેલો પ્રસંગ વર્ણવી સમાપ્ત કરું. ૧૯૪૫ના જુલાઈની વાત છે. સીમલાની વેવેલ-પરિપટમાં ભાગ લેવા જતાં ગાંધીજી તા. ૨૩મીએ દિલ્લીમાં ત્રણ કલાક માટે ઊતર્યા. પણ તેટલા ટૂંકા વખતમાંયે માદાંઓને ન બૂઝ્યા. હરિજનનિવાસની પકોશમાં જ દિલ્લીની ક્ષયરોગની ઇરિપતાલ છે. ત્યાં ઘણાં વરસથી મહાસમાનું કાર્ય કરનારી, રાખી શ્રદ્ધાનન્દની પૌત્રી સત્યવતી પીડાતી પડેલી છે. તેને જોવા ગાંધીજી પહોંચી ગયા. રાતના નવ વાગે ઇરિપતાલમાં તેઓ દરદીને જોવા જાય એવી આશા કેણે રાખી હોય ? વળી કહેતા પણ ગયા કે ' સીમલાથી પાછો ફરીશ ત્યારે તને જોવા આવીશ.' તે પ્રમાણે ૧૭મી જુલાઈએ ' ચોરની માફક ' કરેલા પ્રવાસમાં સવારે નવે ગયા પણ ખરા. હરિજનનિવાસ પાસે જ હતો, તેમાં પણ મૂક્યા વિના કેમ પાછા જવાય ? ત્યાંના છોકરાઓની પણ સંભાળ લેવી જોઈએ. પણ હિંદોગ-શાળામાં તો રજા હતી. છોકરાઓનો મોટો ભાગ પોતપોતાને ઘેર ગયો હતો. આસામ, આન્ધ્ર વગેરે દૂરના પ્રાન્તોના ૩૦-૩૫ છોકરા હતા. હું તે વખતે મુંબઈ હતો. શાળાના વ્યવસ્થાપક શ્રી. વિયોગી હરિ થોડા દિવસની વિશ્રાન્તિ માટે નૈનીતાલ ગયા હતા. પૂછપરછ કરતાં ગાંધીજીને માલૂમ પડ્યું કે બે છોકરા ક્ષયરોગથી પીડાતા અહીં રહેલા છે—એક ઇંદોરનો, ને બીજો આઝમગઢનો. તે બંને માટે પાકી વ્યવસ્થા કરવાની સૂચના આપી તેઓ તો સીમલે જવાની ગાડીમાં રવાના થયા. સીમલે

જાળને પ્રથમ કાગળ મને લખ્યો (એટલામા હું દિલની પટોચી ગયો હતો) તેમા પૂછ્યું કે ‘પેના બે છોકરાઓની શી વ્યવસ્થા કરી છે?’ દરમ્યાન શ્રી વિયોગી હરિએ ઇદારવાળા છોકરાને તો સીમના પાસેના ધરમપુર સેનેટોરિયમમા મફત દાખલ કરાવીને ત્યાં મોકલી પાલુ આપ્યો હતો બીજાનો રોગ અસાધ્ય છે એમ ડાક્ટરે જાહેર કરેલું હોવાથી તેને સેનેટોરિયમમા રાખે નહીં તેથી તેને એક ભાઈની સાથે એને ઘેર મોકલી આપ્યો હતો આ મધ્ય સમાચાર મેં લખ્યા, તેથી ગાંધીજીને સન્તોષ થયો તા ૧૭મી જુનાઈએ હરિજનનિવાસની મુનાકાત પદર મીનીટ માટે લીધી ત્યારે પાલુ આ બે છોકરાની તબિયત વિશે પૂછવાનું તેઓ ભૂલ્યા નહીં

(૮) ૧૮૧૫મા દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યા બાદ મદ્રાસ ઇલાકામા પ્રવાસ કરતા ગાંધીજીને તેમનો એક જૂનો સહકારી તામીલ મિત્ર કુષ્ટરોગથી પીડાતો માલૂમ પડ્યો તેના ધામાથી પરુ નીકળતું હતું તે ધ્યા ધોઈ તેને પાટો બાંધવાનું કામ ગાંધીજીએ પોતાને હાથે કર્યું હતું તાનુ વર્ણુન ના શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ અગ્રેજીમા કર્યું છે, તે વાચવાની તરદી વાચકે લેવી^૧ કરતુરબા દૂરદના નિધિમાથી શરૂઆતમા જ જે જે યોજનાઓ મંજૂર થઈ છે તેમા બે સ્ત્રીમાળક કુષ્ટરોગીઓની સેવા કરવાની —એક વર્ધા પાસે દત્તપુરમા ને બીજી દક્ષિણ આર્કટ જિલ્લામા વડુલુર ગામમા—છે કેટલાક સંબોના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ યોજના ગાંધીજીએ મંજૂર કરાવી આપણા દેશના કાઢિયા સ્ત્રીપુરુષો માટે આના સેકડા આશ્રમોની જરૂર અત્યારે બીજી છે

દિલ્લી, ૨૨-૭-૪૫

પ્રથમ પરિચય

નાનાલાઇ ભટ્ટ

લોકો સામાન્ય રીતે માને છે કે હું ગાંધીજી પાસે ઘણો વખત રહ્યો હશે પણ હું તેમની પાસે ઘણો વખત રહ્યો જ નથી આપણામા કહેવાય છે કે મગરી પોતાના ઇંડા સમુદ્રને કાઢે મૂકે છે, અને સમુદ્રમા રહી રહી પોતાની દૃષ્ટિથી તેમને સેવે છે મને ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે દૂરથી જ પોતાની દૃષ્ટિ વડે સેવ્યો છે એ મારુ સદ્ભાવ્ય છે મારુ એવું પણ માનવું છે કે મહાપુરુષોની બહુ નજીક ગહેનાથી આપણે જોઇએ તેવા વધી શકતા નથી, અને ઘણીવાર તો એ મહાપુરુષોને આપણા જેવા સાધારણુ આદમી માની જેસનાની ભૂલ પણ કરીએ ળીએ છેક સાનિધ્યમા રહ્યા છતાં એમના મૂન્યાકનમા પ્રભાદ ન કરવો, એ મારા જેવા સાધારણુ અધિકારીની મર્યાદાની બહાર છે ભાગવતકાર કહે છે કે ક્ષીરસાગરના માછના ક્ષીરસાગરમાથી ઉદ્ભવેલા ચન્દ્રમાને પણ જેમ પોતાના જેવું એક માછનું જ માને, તેમ યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના જેવા જ એક સાધારણુ યાદવ માન્યા, અને પરિણામે તેઓ વિનાશ પામ્યા

*

*

*

પોશાકમા સાદું બાંધુ ધોતિયુ, નીચે ઉઘાડા પગ, કેડ પર સ્ત્રરનો કદોરો, ડસનાળું કડિયુ, અને માથે કાઠિયાનાડી ઢમે બાધેલો ફેટો—આના એક પુરુષને લઈને સર પ્રભાશ કર પટ્ટણી દક્ષિણામૂર્તિની મુલાકાતે આન્યા તે દિવસે અમે તખ્તેશ્વર પ્લોટમા એક મકાન લાડે રાખીને રહેતા હતા આવેલા મહેમાનને મે બધા ઓગડામા ફેરવ્યા, પુસ્તકાલય બતાવ્યું, રહેવાના ભાગો બતાવ્યા, કસરતશાળાનો ભાગ બતાવ્યો, સડાસો બતાવ્યા, મારે રહેનાની ઓરડી બતાવી સર પ્રભાશ કર સાથે મહેમાને બહુ વ્લેયુ,

સહેજ ડોક ધુણાવ્યું, ને ધીરે અનાજે બોલ્યા 'કોઈવાર અમદાવાદ આવો ત્યારે મળજો' મહેમાનની ચાનનાની ઢમ, બધું જોવાની ઢમ, આખની ચકોરતા, ને કાષ્ટોની મીઠાશ, એ બધાએ મારા મન પર ભારે અસર કરી સર પ્રભાશ કર પટ્ટણીએ પૂછ્યું 'વીઝીટબૂક ક્યા છે ?' મેં જણાવ્યું 'વીઝીટબૂક મેં રાખી જ નથી આપને જણાવવા જેવું લાગે તે મને જણાવશો તો આભારી થઈશ મહેમાન જમણા હાથની પહેલી આંગળી ઊંચી કરીને સહેજ હસ્યા હું સમજ્યો કે વીઝીટબૂક નથી રાખી એ હીક જ ક્યું એમ મહેમાન કહે છે

*

*

*

મુબઈનું કોલાગા સ્ટેશન ગુજરાત મેન અને કાઠિયાવાડ મેલ બને રાતે અડધા કનાકને અતરે ઊપડે. હું કાઠિયાવાડ મેનમા જવા માટે આવ્યો સામાન મજૂરને સોંપી હું ટિકિટ લેવા જતો હતો ત્યાં ગાંધીજી બગવમા એક પોટકું લઈ સ્ટેશન પર ફરે મને જોઈને તેમણે પૂછ્યું 'તમે અહીં ક્યાથી ? ક્યા જાઓ છો ?' 'જી, ભાવનગર જાઉં છું,' મેં જણાવ્યું 'તો એક દિવસ અમદાવાદ ઊતરી જાઓ હું પહેલા મેલના જાઉં છું' 'વારુ, આનીશ,' મેં જણાવ્યું

હું અમદાવાદ ઊતર્યો ને સીધો ગયો કોચરમના આશ્રમમા સ્વામી આનન્દ મને ઓળખે એટલે મારી મૂઝવણ ઓછી થઈ ગઈ આશ્રમમા હું પૂરા ત્રણ દિવસ રહ્યો હું કશુંય બોલ્યાઆલ્યા નિતા બધું જોયા જ કરતો હતો ગાંધીજીએ મને ઘટીકામમા સાથે રાખ્યો એવા મહાપુરની સાથે બેસીને ઘટીનો હાથો જાનનાનો મળ્યો એ મારું સદ્ભાવ્ય હું કોઈ દિવસ બૂનવાનો નથી દળવું, સડાસડાઈ, પાણી ભરવું વગેરે આશ્રમના કામો મને સાન સ્વાભાવિક લાગ્યા પણ નરી સાદાઈની પાછળ રહેલી

એમની ફિલસૂફી પર મારા કાન મગાયા હતા, અને એ ત્રણ દિવસમા મારાથી સમજાય તેટલું સમજી લેવાનો મારો નિશ્ચય હતો.

બરાબર આ જ દિવસોમા કાકા બલેનકર પણ આશ્રમમા પહેલ વહેવા આવ્યા, અને સ્વામીએ મને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

ત્રણ દિવસ રહી, ગાંધીજીને વંદન કરીને હું ચાલતો ગયો.

તે દિવસથી આજ સુધી ગાંધીજી તરફનું મારું આકર્ષણ દિવસે દિવસે વધતું ચાલ્યું છે. એમની ફિલસૂફી હું સમજ્યો છું કે નહીં તેની મને ખબર નથી, એમને હું બરાબર પારખી શક્યો છું કે કેમ તે પણ જાણતો નથી પણ કોણ જાણે કેમ હું નિરંતર તેમના તરફ ખેંચાયે જ રહ્યો છું, અને એમના જીવનમા હું મારા વહાલા ઉપનિષદો તથા ગીતાજીને વાંચ્યા કરું છું.

આખવા, ૨૦-૭-૪૫

વીસ વરસનાં સ્મરણો

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સન્ધ્યાકાળનો સમય હતો. યાકેલોપાકેલો વેપારીવર્ગ, કારકુનવર્ગ, કોલેજ અને શાળાના શિક્ષકો તથા શિષ્યો ઘર ભણી જતા હતા. મુબંઈમા કોલમા આવેલા ચર્ચગેટ સ્ટેશન તરફ બધા ગયાણું કરતા હતા, કારણ કે ત્યાંથી ટ્રેન પકડી મુબંઈના કે પરાના કોઈ પણ સ્ટેશને જઈ શકાય હું લગભગ સાત વાગ્યાની ટ્રેન લેતો, એટલે સાડાઘ પોણામાત્રે સ્ટેશન પર આવી જતો હું મેશની માફક તે દિવસે પ્લેટફોર્મ પર આવ્યો કે તરત જ શ્રી રેવાશકર જગજીવનને જોયા તેઓ આગેવાન ઝવેરી હતા, દેરી

વેપારી એ જરૂરી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય હતા, ને સાતાકુઝા બાણીતા શહેરી હતા, એટલે હું એમને મુરબ્બી ગણતો મારે ને એમને બહુ સારો સબન્ધ બધાયેલો હતો મને એમણે જોયો કે તરત જ બોલાવ્યો ત્યારે જ એમની સાથે ઊભેના ગૃહસ્થ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. ઘૂંટણ સુધીનું ધોતિયું, કાઠિયાવાડના જેને અગરખુ કહે છે એવું કસવાળું અગરખુ, કાઠિયાવાડી મોટો ફેટો—આ બધું જોતા જ મને થયું કે તેઓ ગાંધીજી હશે (તે વખતે તેઓ ‘ મહાત્મા ’ કહેવાતા નહોતા) રેવાશ કરભાઈએ એકબીજાની ઓળખાણ કરાવી ને હું પગે લાગ્યો. ગાંધીજીએ પોતાના હમેશના મીઠા સ્મિતથી આ પરિચય શરૂ કર્યો. લોકલ ટ્રેન આવી તેમા અમે સાથે જ બેઠા, ને સાતાકુઝા સુધી વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. રેવાશ કરભાઈનો બગલો મારાથી દૂર ન હતો, એટલે અનાનવાર હું ત્યાં ગાંધીજીને મળવા જતો આજે એ વાતને લગભગ ત્રીસ વર્ષ થયા, એટલે તેમની સાથેની વાતચીતનો ઝાઝો ખ્યાલ રહ્યો નથી. તે વખતે દેશી વેપારી એ જરૂરના પ્રમુખ શેઠ જહાગીર બમનજી પીગીટ હતા તેમણે પોતાના આલેશાન મગનામા ગાંધીજીને મોની પાર્ગી આપી દમ માનાળો ને લગ્ન મેળાવડો હતો. રંગબેરંગી સાડીઓ ને ફેશનમન ‘ સુટો ના ઝુંડા આ કાઠિયાવાડી ગામડિયાને જોઈ તે વખતના મુમળગરાઓને કંઈ ને કંઈ ટંકાર સૂઝતી કે હસતું આવતું મહામ સર દિરોજશાહ મહેતાએ ગાંધીજીનો હાથ ઝાલી બધે ફેંવ્યા ત્યારે જ મુમળના માલેતુજાર મેળાવડાને ખાતરી થઈ કે આ પુરુષ કોઈ સાધારણ ગામડિયો નથી પણ પોતાના ખાસ વ્યક્તિત્વવાળો છે. તે અરસામા, ગાંધીજીએ આફ્રિકામા કરેલા કાર્ય વિષે પણ આ દેરામા બહુ અજ્ઞાન હતું. ગાંધીજી બધા ટોળામા સર દિરોજશાહ સાથે ફરતા હતા ત્યારે જાણતા હતા કે ત્યાં ભેગી થયેલી મુમળની મોજની આ તમમા એમના પોશાક વગેરે ઉપર ટીકા થતી હશે પણ એમની સખત

મુખમુદ્રા, અને લાખોને શિસ્તમાં રાખવાનું આરિત્યજન તે વખતે પણ આકર્ષક હતાં; અને આ માણસ પાસે પેગામ છે એમ સહુને ધાગેલું.

તે પછી કેટલોક વખત નીકળી ગયો, અને હું મારા સ્નેહી શ્રી. ગુટલાબને ત્યાં અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદમાં ગાંધીજી પુલની પેલી બાજુ જીવલુલાલ બેરિસ્ટરના બંગલામાં રહેતા હતા; અને એ વખતથી જ એ જગાનું નામ સત્યાગ્રહાશ્રમ રાખવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીને માટે કંઈ કંઈ સાચીજૂરી વાતો તે વખતે ચાલતી હતી. મેં સ્વાભાવિક રીતે એમને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું ગયો ત્યારે તેઓ પોતે ઘંટીએ દળતા હતા. આશ્રમ બાબત, ત્યાંની શિસ્ત બાબત, ને ખોરાક બાબત તેમની સાથે ઘણી વાતચીત થઈ.

તે પછી ઘણાં વર્ષો પસાર થયાં, ને ગાંધીજીના વિશેષ સમાગમમાં હું આવ્યો નહીં. પણ દેશનું વાતાવરણ તંગ ચતું જતું હતું. હું એટલું તો જાણી શક્યો ને જોઈ શક્યો કે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા ગાંધીજી તે સાધારણ વ્યક્તિ નહોતા. એટલામાં રોલેટ કાયદો (કાળો કાયદો) આવ્યો; અને તેની સામેની ગાંધીજીની લડત ! ત્યારપછી જલિયાંવાલા બાગ, કલકત્તાની મહાસભાની બેઠક. અને પછી નાગપુરની બેઠક નાગપુરની બેઠક પછી દરેક પ્રાન્તમાં, દરેક જિલ્લામાં, ને દરેક ગામડે મહાસભાનું કામ કરવાને સમિતિઓ નિમાવા લાગી. મુંબઈનાં પરાં માટે સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને પ્રમુખ અને મને ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા. એ અરસામાં ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા, ને શ્રી. રેવાશંકરભાઈને ત્યાં જોતર્યા. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની સાથે હું ત્યાં ગયો. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ અને શ્રી. રેવાશંકરભાઈએ મારી ઝોળખ કરાવી. ગાંધીજી મને ઝોળખતા હતા; પણ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈએ એમના હસમુખા સ્વભાવથી ટોળ કરતાં કહ્યું કે

‘આગથી કંડી બાંધી છે.’ સાંતાકુઝની મહાસભાસંમિતિને હું પ્રમુખ હતો. પરાં તરફથી તેમજ સાંતાકુઝ તરફથી વખતોવખત ગાંધીજીને મળવાનું થતું. સાંતાકુઝ તરફ હમેશાં એમની માઠી નજર હતી; અને તિલક સ્વરાજ ફાળો ઉધરાવવા માટે તથા વિદેશી કપડાં બાળવા માટે જે ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી તે બંને સાંતાકુઝથી શરૂ કરવી એવી એમની ઈચ્છા હતી. તિલક સ્વરાજ ફાળા માટેની સભાઓ સાંતાકુઝ, વિલેપારલે, ધાટકોપર, વાંદરા વગેરે પરાંને બધે મુખ્ય ઠેકાણે ગોઠવાઈ. આ સભાઓમાં હજારોની મેદની આવતી. ખાદીપ્રચાર, રેટિયાપ્રચાર, પ્રભાતફેરી વગેરે શરૂ કરવામાં આવ્યાં કપડાં બાળવાની બાબતમાં શ્રી. વિકૃલભાઈ અને હું ગાંધીજીથી જુદો મત ધરાવતા હતા. પહેલાં યુરોપિયન વિઝહને લીધે તુઝી વગેરે દેશોમાં કાપડનો લય કર દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી ઘણાં લોકોની માગણી હતી કે કપડાં બાળવાને બદલે પરદેશ મોકલી આપવાં ગાંધીજીએ શ્રી. શંકરલાલ બેંકર સાથે મને કહેલું મોકલ્યું કે કપડાં બાળવાનો યજ્ઞ સાંતાકુઝથી શરૂ કરવાનો એમનો વિચાર છે. આ તો ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. વિકૃલભાઈએ મને કહ્યું: ‘તમે મહાત્માજી પાસે જાઓ ને તેમને સમજાવો’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘મહાત્માજી એક વખત નિશ્ચય કરી લીધા પછી ફેરવવાના નથી.’ છતાં હું ગયો, ને બે કલાક વાત કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘આપણે મેલ ઉતારો આપણા પટોશીને અપાય નહીં. સાંતાકુઝથી જ આ યજ્ઞ આપણે શરૂ કરીશું.’ હું તો તાબે થઈ જ ગયેલો હતો એટલે બે કલાક પછી મેં બધી ગોઠવણ કરવાની જવાબદારી લીધી; અને સાંતાકુઝમાં રાતના આઠ વાગે ગાંધીજીને હાથે વિલાયતી કપડાંની ઢોળી સળગી પછી તો પરાંમાં ઠેકઠેકાણે ઢોળીઓ થઈ. જેમ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પરાંમાંથી ત્રણેક લાખ રૂપિયા લેવા થયા તેમ કપડાં બાળવાની ચળવળ પણ ઠીકઠીક

આલી હજારો રૂપિયાનું વિદેશી કાપડ બાળી દેવામાં આવ્યું લોકોએ પોતાનું સ્વસ્થ હોમી દીધું નહોતું, પણ એવા તો ઘણા હતા જેમણે પોતાના બધા વિદેશી કપડાં પ્રામાણિકપણે ફેંકી દીધા હતા કપડાં બાળના એ તો એક સત્તા હતી, અને આપણા દરિદ્ર દેશે વિદેશી કાપડની મોહજાળમાંથી મુક્તિ મેળવી છે એ બતાવનાને પૂરતી હતી સવારે અને રાતે ગાંધીજીની ચળવળને અગે ધમાલો થતી, અને બપોરે પણ રેવાશ કરીને ત્યાં એમને મળવાનું થતું જ્યારે રૂબરૂ કાપડિયા ભાઈઓએ વિનાયતી કાપડ છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારે હું હાજર હતો. તેમજ જ્યારે સ્વ દેશબંધુ ઘસનો તાર આવ્યો તે તિનક સ્વરાજ કડમાં ઉપિયા એક કરોડ ભરાઈ ગયા છે એમ જાહેર થયું, ત્યારે પણ હું ત્યાં જ હતો એ તેજ, એ ઉત્સાહ, એ આખા જીવનનું સમર્પણ અને બનિદાન જોનાની તમ મળી, તે જીવનનો એક મોટો લઘાવો હતો.

ત્યાગપત્રી હું યુરોપ ગયો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી જેનમાં હતા, અને સ્વરાજનું પહેલું યુદ્ધ લગભગ સમાપ્ત થયું હતું થોડા વખત પછી, ૧૯૨૪માં ગાંધીજીને ઓપરેશન પડી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે પૂનાની સાસુન ટોરિપટલમાં એમને જોના હું ગયો હતો ત્યાં પણ એ શાન્ત, ધીરજવાળું, આશામય રિમત નિહાળ્યું હતું પછી ગાંધીજી જુલું આન્યા, અને શેર શાન્તિકુમારના બગનામાં ગ્લા અઠવાડિયે બેઠાણું ૧૨ સવારે હું સાતાકુઝ્યો ત્યાં જતો, કારણ કે 'ગાંધી-અર્થશાસ્ત્ર' એ નામનું પુસ્તક લખનાનો મારો નિયાર હતો ગાંધીજી સાથે એમના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની સવિસ્તર ચર્ચા કરી એ ઉપર પ્રકરણો લખતો કમનસીબે તેઓ ત્યાંથી ગયા અને 'ગાંધી-અર્થશાસ્ત્ર'નું મારું પુસ્તક અધૂરું રહ્યું પણ એ દોષે મદિનામાં હું એમના સારા સમાગમમાં આવ્યો.

૧૮૨૫-૨૬મા ચનણની ગજનીતિનો ઝઘડો દેશમા ચાલી રહ્યો હતો, અને વડી ધારાસભામા એ વિષય પર સરકાર અને રાષ્ટ્રીય પક્ષે વચ્ચે પાણીપતનુ સુદ્ધ ખેનાવાનુ હતુ સ્વાભાવિક રીતે રાષ્ટ્રીય પક્ષનાઓએ ગાંધીજીના ટેકા માટે પ્રાર્થના કરી હતી, ને સ્વ પડિત મોતી નાલજીના ટેકા માટે પણ પિનતી કરી હતી આ બાબત ગાંધીજીએ એવી ધમ્મજા દર્શાવી હતી કે દેશી વેપારી વર્ગનુ દષ્ટિબિન્દુ તેમને સમજાવવા માટે જાતે તેમને મળવુ આ મુજબ હુ તેમની પાસે જઈ આગપાય દિવસ રહેલો સનારસાજ તેઓ ફરવા નીકળે ત્યારે તેમની સાથે હુ જતો તેઓ ગુદા જુદા સવાલો પૂછતા, ને એના જવાબ માટે આપના પડતા ગાંધીજી એક યા બીજી બાજુ પોતાનો નિર્ણય આપે ત્યાગપદેના તેમને પોતાના મન સાથે ખાતરી કરી લેવી હતી કે એ નિચારવુ સમર્થન કરનારા પ્રામાણિક વિચારવાળા છે ને દેશના હિતથી જ દોરવાયેલા છે મારી સાથે ચર્ચા થયા પછી કલમ્તામા મહર્ષિ શ્રી બી એફ માદન સાથે પણ એમને ચર્ચા થઈ હતી

૧૮૨૭મા ગુજરાતનુ રેલસકટ આવ્યુ અને મુબઈમા સર પુરુષોત્તમદાસના પ્રમુખપણા નીચે સ્થપાયેની સમિતિના મન્ત્રી તરીકે ત્રણ વર્ષ મહેનત કરી મે ગુર્જરભૂમિને મદદ કરનાની કોશિશ કરેલી આ કામ મે ગાંધીજીના જ કામ તરીકે ગણ્યુ હતુ ત્યારપછી આવ્યુ બીજુ સ્વરાજનુ યુદ્ધ ૧૮૩૨મા ગાંધીજી ધરનજ જેલમા હતા ત્યા જ હરિજન પ્રશ્નને અંગે તેમના ઉપાસ શરૂ થયો શેઠ મથુરાદાસ વસનજ સાથે હુ ગાંધીજીને મળવા બેત્રણવાર જેલમા ગયેનો તે વખતે એ જેલ નહોતી પણ પરિપદભવન હતુ અને જેલના યોગાનમા આવેના ઝાડ નીચે અખડ વાદનિશાદ ચાલતો હતો બીજી તરફથી ભયકર ચિન્તા એ હતી કે હરિજનોને લગતા કરાર

પગ સહીઓ થાય ત્યાં સુધી પ્રભુ એમનું જીવન લખાવશે કે કેમ ? છેવટે કરાર પગ સહી થઈ તે પછી હાજિન સેવક સઘની સ્થાપના થઈ તેની મુળધ પ્રાન્તિક શાખાના શેઠ મથુરાદાસ પ્રમુખ અને હું મંત્રી નિમણા થોડાક વરસ પછી શેઠ મથુરાદાસે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું, અને હું પ્રમુખ થયો. મારું પ્રમુખપણ ગયે વર્ષે જ છૂટ્યું હાજિન ચળવળ માટે પણ પગમાં તિનક રચરાજ ફાળાની જેમ ફાળો ઉધરાવવામાં તથા પ્રચાર કાર્યમાં ખૂબ મહેનત કરી. ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીમાં હું સખત માહગીમાં આવી પડ્યો. ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું ‘તમારો કાગળ વાંચીને અમે બધા બહુ રાજી થયા બરોબર આરામ લઈ શરીર સાવ સારું થાય પછી જ કામે ચઢીને ઘડ ઉતાવળ નથી સુધારના બબર મને આપ્યા કે અપાવ્યા કરજો ઇશ્વર તમને દીર્ઘાયુ કરે’

સાતાકુંડ, ૧૯-૭-૪૫

ગાંધીજી સાથેના પુણ્યપ્રસંગો

ડૉ હરિપ્રસાદ ધનરાય દેસાઈ

(૧) ૧૯૧૫માં દી બ અ માલાલ સાકરલાન વિદેહ થયા, ને અમદાવાદ નેતા વગરનું થઈ ગયું તે પહેલા અમારા સ્વદેશી મિત્રમંડળે, સ્વદેશકીર્તનોથી, પોળે પોળે જાહેર સભાઓ ભરી ત્યાં સ્વદેશીના પ્રતો અને હિંદોલીની પૂજાઓ પોજીને, સ્વદેશી સ્ટોર અને રાત્રીશાળાઓથી, તથા ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયો, અગ્રેજી નિશાળો, અને ‘ઉદ્યોગધન’ માસિકથી શહેરમાં ને આસપાસ રાષ્ટ્રીયતા ફેલાવવાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નવું ક્રાન્તિકારી સાહિત્ય ફેલાવવા દાદાભાઈ લાધજેરી કાઢી હતી અને લાખા લજપતરાય તથા મીસીસ એની બિસેટને ખાસ નિમન્ત્રણો

આપીને અમદાવાદ બોલાવ્યા હતા.

એનામા ખમર આવી કે મોહનદાસ ગાંધી સંદેશ પધારે છે અમદાવાદ સ્ટેશને થઈને એ રાજકોટ જવાના હતા એટલે હું ભવ્ય સત્કારની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. પણ એવામા ગાંધીજીએ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ કથુ^૧ કે 'મારા મોટા ભાઈના મૃત્યુનો મને શોક છે, અને સ્ટેશનો પર કોઈએ પધારવું નહીં.'

અમારા તે વખતના નેતાઓ આમેય ઠગા તો હતાજ, અને જોખમકારક રાજકીય પ્રવૃત્તિઓથી અને ત્યાં સુધી દૂર રહેતા એમને તો ભાવવું તું ને વૈદે કથુ એના જેવી મનોદશા થઈ પણ હું ગૂજરાત સભાનો સભ્ય હતો નહીં, એટલે વ્યક્તિગત રીતે સ્ટેશન પર જવામા મારા પર કોઈ જાતનું નૈતિક બંધન નહોતું ત્રણચાર દિવસ અગાઉથી હું ગાંધીની ખમર રાખના લાગ્યો અને બરાબર જે દિવસે ગાંધીજી સહકુટુંબ જવાના હતા તે જ દિવસે અગાઉથી ખમર મેળવીને હું સ્ટેશન પર પહોંચ્યો.

૨૪ ગોખલેજીએ દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ આવ્યા પછી ત્યાંની લડતને આ દેશમા બહુ પ્રસિદ્ધ થી હતી.^૨ મહંમદ ફિરોજશાહ મહેતાએ દમગા ભરેલી રીને બાની વીરતાનું બયાન કથુ^૩ હતું.^૨ દયાનંદ સરસ્વતી ને દાદાભાઈ પછી આ જમાનાના ત્રીજા મહાન ગૂજરાતી તે ગાંધીજી છે, એમ અમને લાગ્યું હતું. સ્ટેશન પર ગાંધી બરાબર સમયે આવી હતી સુરેન્દ્ર મેદના પિતા દૂધ તથા નાસ્તો વગેરે લઈને આવેલા તે ગાંધીજી અને બાને વેધટ્રિગ રૂમમા લઈ આવ્યા, ને હું ત્યાં ધૂર્યો ગાંધીજીએ કાઠિયાનાડી અગરખું અને ફાળિયું પહેર્યા હતા મેં નમસ્કાર કરીને તરત જ કથુ કે 'આખું શહેર આપને મળના ઉત્સુક હતું પરંતુ કોઈએ

રેશને ન આવવું એવી આપની આજ્ઞા હતી, તેથી કોઈ આવ્યું નથી પણ આપ અનુગ્રીતાએ અમદાવાદ પધારે એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે છે.' ગાંધીજીએ ઉપકાર માન્યો, અને સમય વિધે નક્કી કરવાનો પત્ર રાજકોટ લખના સૂચન્યુ સદ્ભાગ્યે તે દિવસે ગાડી મોડી થઈ, અને એમના ડાબાની સામે જિલ્લા જિલ્લા, ને પડી સામેની પાટળી પર બેસી મેં એ મહાપુરુષને એકીપ્સે નિહાળ્યા જ કર્યાં જાન પ્રમાણમા મોટા લાગતા હતા રૂપ કંઈ સુંદર નહોતું પણ મોં પર અનેરું ગાંભીર્ય બેઠેલું ત્યાં દેશદાઝ જ અકિત થયેલી છે એમ મને લાગેતું ઘેર આવી હું ગૂંચગાન સલાના મન્ત્રી શ્રી પાનીને મળ્યો રેશન પરની વાત કહી, અને ગાંધીજી પર નિમન્ત્રણનો રીતસર પત્ર લખના વિનંતી કરી એમણે એ પત્ર લખ્યો તેનો જવાબ પણ બેયાર રોજમા ફરી વળ્યો કે 'અમદાવાદના મહાજનનો હું ઉપકાર માત્ર હું અને અમુક દિવસે અમુક ગાડીમા હું આનીશ' 'મહાજન' શબ્દને ફરી પ્રતિષ્ઠિત થતો મેં ગાંધીજીની વાણીમા બોલ્યો બાકી તે વખતે તો મહાજનો લોખંભાનસમા મહુ જિનરી પડેના હતા પાનીને અમને ૧૯૦૨ ની મહાસલા, જેના પ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ મેનરજી હતા, તેની યાદ દેશવી અને 'એ પ્રસંગના જેવો જ સત્કારસમારભ યોજવામા પૈસાની ક્ષિકર કરશે નહીં,' એમ મહી અમને જાહેર સત્કારના અર્થને વિધે નિર્ભય કરી મૂખ્યા બાકી તે પહેલાં લાલાજી ને મીસીમ મિસેટના સત્કારમા તો દારગોગ ને ધન્યપતાકા કે સભાઓ વગેરેના અર્થ માટે પણ અમને બહુ મુશ્કેલીઓ પડી હતી સત્કારસમારભના પ્રમુખ સ્વ સર ચીનુભાઈ મારનાન હતા જનાનમા ગાંધીજીએ મુખ્ય વાત એ લી કે 'હું નહીં મૂડીથી નવો વેપાર કરના માણ હું મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની સેનાઓ ભૂની જાએ'

ગૂજરાત નવમા ઇંગ્લિશ પાર્ટી રાખનામા આવી હતી પણ ત્યાં

ગાંધીજી જોડે કોઈ કંઈ ખાસ વાત કરતું નહોતું. ધણી વગરના દોર જેવી દશા હતી. દી બ અબ્યાનાલની ખોટ ત્યાં પણ લાગી આખરે, રેશન પર કપું હતું તેમ, ત્યાં પણ મેં જ મુદ્દાસર વાત કરવાનો યોગ રચી નાખ્યો. ‘સુદરીસુબોધ’ ના તન્ત્રી મારા મિત્ર રામમોહનરાય દેસાઈ, સ્વદેશી મિત્રમડળના મન્ત્રી કિરપાશ કર પડિત જેમણે અખાડાની હિલચાલ શરૂ કરી હતી તે અબુલાઈ પુરાણી, રાત્રીશાળાઓના પ્રિન્સીપાલ રતનશાહ લાહોર, અમારા એક રત્ન સેનક વૃન્દાવન ક સારા, અને જેમણે એક દિવસનો ઉપવાસ કરીને બચાવેના પૈસા દક્ષિણ આફ્રિકાના કંડમાં મોકલ્યા હતા એવા ગૂજરાત કોલેજના કેટનાક વિદ્યાર્થીઓ. એ બધાની આવેશપૂર્ણ હૃદયે મેં ગાંધીજી સાથે ઓળખાણ કરાવી આ બધા નાના — બહુ નાના — માણસો હતા, પણ મહત્તાના પૂરા લક્ષણ એમનામાં હતા.

ગાંધીજી ઉપાધારની અતેક વસ્તુઓમાંથી કોઈ ચીજને અડકતા નહોતા, પણ ટેમન પાસે એક સાદી ખુરસી હતી તેના પર બેસી રહ્યા હતા. તે વખતે બીજાઓ તો મૂકેમૂકા હારીને ખાવામાં રોમવા હતા. રાસમરી, જિંજર અને સોડાબેમન તથા ચાના કપ ઉપર કપ પીતા હતા. ને આઈસક્રીમ પર મારો ચનાવી રહ્યા હતા. વૃન્દાવનને ફોલો વગેરે ગાંધીજીને આપવા માંડ્યા. તે એમણે ન લીધા. ત્યારે થોડીક દ્રાક્ષ હથેળીમાં લીધી, ને આગ્રહપૂર્વક આપના માડી અમાગ બધાનું માન રાખના એમણે બેચાર દાણા લીધા, ને અમને સન્તુષ્ટ કર્યા.

આટલોયે પ્રસંગ મને તો પ્રેરક થઈ પડ્યો. અને હું પોતાની જાતને ભાવ્યશાળી માનવા લાગ્યો. આખરે મેં અત કરજીની ભાવના દંડના પૂર્વક ગાંધીજી આગળ રજૂ કરવા માડી ‘આપ અમદાવાદને જ આપનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવો. એની મારી વિનતી છે. કાર્યાવાડમાં કંઈ થઈ શકે એમ નથી અને મુંબઈ વિષે તો અમારા દી બ અબ્યાનાલ કહેતા

કે મુબઈએ કંઈ હિંદુસ્તાનનું પ્રતિનિધિ નથી સ્વયંસેનકે આપ માગશે એટલા અહીં મળશે તે પૈસાનો તો આપના પગ પાસે હશે ’

બીજે દિવસે મેં દાદાભાઈ લાઇબ્રેરી, રનદેશી સ્ટોર વગેરે બતાવ્યા દાદાભાઈ લાઇબ્રેરીનો દાદર તેઓ ઊતરતા હતા ત્યારે સ્વ ગોખલેજીનું એ વામ્ય મને યાદ આવ્યું કે ‘ ગાંધી તો માનીમાથી વીર પુરુષો ઉત્પન્ન કરે છે ’ અમદાવાદની પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે કંઈ થોડું થોડું પૂછતા હતા એના ઉત્તરમાં અમે કોઈએ જરા પણ અસત્યનો પાસ આવી જાય એવી હકીકતો એમને કહી નહોતી એનું કારણ પણ અમારા સત્યવાદી સ્વભાવ કરતા ગોખલેજીનું જ ગાંધીજી વિશેનું વચન હતું કે ‘ એમની હાજરીમાં કોઈથી અસત્ય વચન સરખું ઉચ્ચારી શકાતું નથી ’ આ વિષે તો પાછળથી પણ મને બહુ પુરાવા મળ્યા છે અનેક વખત એમને મળવા જવાનું હોય ત્યારે હું એમની સાથે શી શી વાતો કરવી તે નક્કી કરીને જતો તેમાં જૂઠું કહેવાનું તો કોઈવાર કંઈ નહોતું ગોઠવતો પરંતુ અમુક વાત ન કહેવી એટલું તો ઘણીવાર નક્કી કરતો પણ એમની સાથે વાતો શરૂ થાય કે તરત, જે ન કહેવાનું નક્કી કર્યું હોય તે પહેલું કહેનાઇ જતું

(૨) પછી ગાંધીજી તો ખરેખર અમદાવાદ જ આવ્યા, અને લગભગ ૧૫ વર્ષ સુધી પોતાનો નિવાસ એમણે સાબરમતીને કિનારે આશ્રમોમાં કરી રાષ્ટ્રની મહાપૂજા શરૂ કરી. મેં એમને કદી પૂછ્યું નથી કે ગુજરાત કલમમાં એમને જે પિનતી કરવામાં આવેલી તેની અસર એમના નિર્ણયમાં ખરી કે નહીં, અને હોય તો કેટલી ? પણ હું માન્યા તો કરું છું કે તેમણે અમદાવાદમાં નિવાસ કર્યો તેનો થોડો પણ યશ મને મળ્યો નોંધએ

કાયરગ પાસેના આશ્રમમાં તેઓ રહ્યા પછી તો દરરોજ સાંજે હું

ત્યા જતો, પ્રાર્થનામાં ભાગ લેતો, અને રસ્કીનતુ ‘અન્ડુ ધીસ લાસ્ટ’ એમણે વાચવાનું રાખ્યું હતું તે સાબળતો બરાબર એક મહિનાની મુદત થઈ ત્યારે પોતે મને ને મારા મિત્ર હરિપ્રસાદ પીતાબગદાસ મહેતાને પૂછ્યું કે ‘તમારા નામ શા ? શું કરો છો ?’ વગેરે મેં મહેતાને કહ્યું . ‘આજે આપણી પૂજા ફળી’

પછી આશ્રમનું નામ પાડવા વિશે ચર્ચા ચાલી ગાંધીજી કહે ‘ચાલો આપણે શહેરના અગ્રગણ્ય નાગરિકોની સલાહ લઈએ.’ પણ એ નાગરિકો કાણ એનો નિર્ણય મારે કરવાનો હતો મેં કહ્યું ‘ગૂજરાત કલમના સભ્યો જ એ ચર્ચાના અધિકારી ગણાય’ પછી કલમના મંત્રી સ્વ ચીમનલાલ બેરિસ્ટરને મળી ગાંધીજીને મળનાનો સમય વગેરે હું નક્કી કરી આવતો કુલ ચારપાંચ વખત ત્યાં ગાંધીજીને મળના બધા એકઠા થાય એમ ગોઠવેયું વારવાર દિવસ અને સમય મુકરર કરવા જવાનું થયું ત્યારે એકવાર ચીમનલાલે મને કહ્યું ‘આમ તરદી લેવાની જરૂર નથી કલમનું ગૂજરાતી એદીખાનું છે, એમાં ગાંધીજીને જ્યારે લાનના દોષ ત્યારે રંગ ફળ લેવાની જરૂર નથી જનમ કોઈ દિવસ સાગ્રના ખાલી હોતી જ નથી કોઈ ને કોઈ તો ત્યાં પડ્યો જ હશે’

પણ જનમમાં જવાનો ગાંધીજીનો દેવું પોતાનું જીવનમય્યં અને સત્યાગ્રહ સમગ્રજવાનો હતો એ ચર્ચાઓ ધીમેધીમે બહુ રસપ્રદ થઈ હતી જેઓ બેદરકારીથી એમની તો સાબળતા તે પણ આખરે તો વાદનિરાદમાં આગળપડતો ભાગ લેના સાચા હતા સરદાર વલ્લભભાઈ તે વખતે પતા ગમવામાં મશગૂલ રહેતા, અને એમના બેરુનુ ધ્યાન ગાંધીજીએ ઉપાડેલી ચર્ચા તરફ જાય તો તેને અગ્રતા કે ‘પતામાં ધ્યાન રાખ’ નગદગિભાઈ અને મદાદેનભાઈ આ પછી આવે તા આખરે ‘સત્યાગ્રહાગ્રમ’ એ નામ લગભગ સારાંનુમતે નક્કી થયું

શહેરની અનેક જાહેર સભાઓમાં અને લૌકિકોમાં ગાંધીજી જતા આવતા, કારણકે લોકસેવક લોકોનો પરિચય તો કરવો જ જોઈએ. એ વખતે શહેરના એમના લગભગ બધા જ કાર્યક્રમો હું જોઈવતો. એમાં સાહિત્ય સભાનું એક કલાપ્રદર્શન, દાદાભાઈ જયંતી, ગોખલે જયંતી એ મુખ્ય હતા. એક સભામાં ‘દીપે અરુણું’ પરભાત, જય જય ગરવી ગૂજરાત,’ એ લીટી ગવાઈ. ગાંધીજી તે વખતે બોલ્યા કે ‘કવિઓને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ હોય છે. ગૂજરાતમાં ક્યાંયે અરુણું પરભાત દીપતું નથી. અહીં તો રાત્રીની નિદ્રા ચાલે છે.’

(૩) આશ્રમમાં એક પછી એક ચિત્રચિત્ર માનવીઓ આવ્યે જતાં હતાં. એક બપોરે એક નવા એમ. એ. એલ. એલ. બી. ગયા, ને કહેવા લાગ્યા: ‘સાહેબ, મારા લાપક કંઈ કામ બતાવો.’ ગાંધીજી કહે: ‘આવો, આ ઘઉં વીણો.’ પોતે પણ તે વખતે ઘઉં વીણતા હતા, ને દળવા જવાની તૈયારીમાં હતા. પેલા એમ. એ. એલ. એલ. બી. તો ડઘાઈ જ ગયા. કોલર, ટાઇ, પાટલૂત અને પાઘડી પહેરેલાં, એટલે એક તો પલાંડી વાળીને બેસવાનું જ મુશ્કેલ હતું. તેમણે અરધો કલાક થયો છતાં ગાંધીજી એમને ‘રહેવા દો’ એમ પણ કહે નહીં. આખરે પરસેવાથી રેળગેલ થયેલા બિહવા, ને કહ્યું: ‘સાહેબ, હવે હું રગ લઉં છું!’ ગાંધીજી કહે: ‘પધારો.’ આ વાતનો સાંજની પ્રાર્થનામાં ગાંધીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો, ને કહ્યું: ‘હું એ લાઇનો દોષ કાઢતો નથી. નવી કેળવણીએ બધાને હાથકામની મહત્તા સમજતા અટકાવ્યાં છે. આવા બહુ લાઇઓ મારી પાસે આવે છે. હમણાં હું કંઈ રાજકીય મંડળ કાઢું કે છાત્ર કાઢું તો એવા મંત્રી થવા ઉત્સુક હોય છે. પણ હું એવું કંઈ કરતો નથી. કરું તો અહીં ધોડાગાડીઓની દાર જામે, સભાઓ થાય, ચર્ચાઓ થાય, અને લોકો માને કે સ્વરાજ આવ્યું, સ્વરાજ આવ્યું. પણ

મને એ પદ્ધતિએ કામ કરવું ગમતું નથી હું બહુ નાનો માણસ છું, અને દેશ બહુ મોટો છે પણ મારું માને તો હું એને સાચા કાર્યની દિશા સુઝાડું ખરો '

(૪) દરમ્યાન નવા જૈન મંદિરો, લાકડાની કોતરણીના કામ, હાથકાગળના કારખાના અને ગાલીયાકામ મે ગાંધીજીને બતાવ્યા તેમની સાથે મિ પોવાક પણ હતા એકબે કિનખામની સાળો પણ બતાવી તે વખતે અમદાવાદની ગદી પોજો તો ભેગાભેગી જ એમનાથી જોવાઈ ગઈ હાંપીકેશ અને લક્ષ્મણ બૂલા જોવા તીર્થોમા કોર્પુગેટક આયર્ન શીટ્સ એટલે ઘોળા લોઢાના પતરા અને જૂનતો પુન કુદરતી સૌન્દર્યને કેવા બગાડે છે એનું દૃષ્ટાન્ત આપીને, ગાંધીજી આપણા જીવનમાથી અદૃશ્ય થઈ ગયેલી કલા માટે શોક કરતા હતા ખેતરપાળની પોળના જૈન મંદિરમા જડિત કામની બીતો, પુષ્પો, પક્ષીઓ ને રંગબેરંગી ચોકની સાથે છ પૈસાના જ્ઞાનસનો દીવો જ્યારે એમણે જોયો ત્યારે કંકળી ઊઠ્યા. શુદ્ધ વનરપતિના રંગો વડે, કોઈ પણ કારખાનાથી થઈ જ ન શકે એવી સુંદર કારીગરીના કીમતી ગાલીયા જોઈને, એમના સાદા જીવન સાથે એ મોજશોખની ક્યાનો મેગ નહોતો મળતો છતા, એની નોંધપોથીમા એમણે લખ્યું કે 'અહીંના ધનિકો, જેઓ પરદેશી રાયરચીનું વસાવે છે, તેમને આ ગાલીયા ખરીદવા હું બનામણું કરું છું ' સોમનાથ બૂધર મિસ્ત્રીની લાકડાની જાગીઓ એમણે બહુ રસપૂર્વક નિદાળી એમા સીદી ચઢીદની લાન દરવાજાવાળી જાગી આખેદખ ઉતારવામા આવી હતી ખીજ નમૂનામા દિ હું મંદિર અને વસ્ત્રદરણનો દેખાવ હતો. પો નાકે કહ્યું ' મિસ્ત્રીએ તો આમા પોતાનો આત્મા રેડ્યો છે. ' ગાંધીજીએ પો નાકને અનુમોદન આપ્યું, અને આવી ઉત્તમ ક્યાને ઉત્તેજનને અજાવે મરવું પડે છે એમ જાણી એમને ખૂબ ગ્યાનિ થઈ. તે દિવસની બધી ક્યાયાના દુખ દતી હાથકાગળ

ખનાનનારા કાગદીઓ પણ મરવાને આળસે જ જીવતા હતા કિનખાખ માત્ર ગોસાધજી મહારાજના મંદિરમા પિછોધઓ કે ગાદીતક્રિયા માટે જતો એટલો જ ખપતો હતો. બીજા કારખાનાવાળાના છોકરા મિલોમા જવા લાગ્યા હતા.

(૫) એક દિવસ ગાંધીજી વિક્ટોરિયા બાગ પાસેના દેશી ખ્રિસ્તીઓના મંદિરમા પણ પેદા હતા. ત્યાં તાલમય સંગીત જોધને પ્રાર્થના વખતે કહેવા લાગ્યા ‘એ મંદિરોના સુરીલા સંગીત સાથે આપણી પ્રાર્થનાના ખેતાલા સંગીતને સરખાવુ છુ ત્યારે મને શરમ આવે છે આપણા સંગીતમાથી તાલ ગયો તેની સાથે આપણા જીવન પણ ખેતાલા થઈ ગયા છે એમા નવાઈ નથી’ મે કહ્યુ ‘આપ આશ્રમ માટે કોઈ સારા સંગીતશાસ્ત્રીને ખોલાવો, ને વિજયુશાસ્ત્રી દિગજરને લખો’ ગાંધીજી કહે: ‘મે એમજ કયું છે. આજે જ દિગજરજીને પત્ર લખ્યો છે.’ એને પરિણામે પડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરે આશ્રમમા આવ્યા, અને જીવ્યા ત્યા સુધી એમણે સંગીતની અને ગૂજરાતની કેવી અનુપમ સેના બનવી તે સૌ કોઈ જાણે છે

(૬) આશ્રમ કોચરમથી સાગરમતી લઈ જવાનો દુર્યો તે અરસામા એક જાહેર સભામાથી હુ ગાંધીજીની સાથે જ પ્રાર્થના માટે પાછો આવતો હતો એમણે એલીસ પુલ પરથી મને સાગરમતી આશ્રમની જગા દૂર દૂર આગળા કરીને બતાવી મે બરાબર જોધને કહ્યુ ‘એ તો દંધીયિ ઋષિના આશ્રમનાળી જ જગા’ એમણે પૂછ્યુ ‘કયા દંધીયિ?’ મે દેવાસુરસગ્રામ વખતે ઇન્દ્રને હથિયાર કરવા માટે પોતાના હાડકા આપનાર દંધીયિની કથા કહી ગાંધીજી કહે ‘બરાબર આપણે પણ કોઈધાર એ જ વેશ લગવી બતાવીશુ.’

(૭) ૨૫ ગોખલેને પોતે રાજકીય ગુરુ માનતા, પણ ભારત

સમાજમાં જોડાયા નહીં પણ ગોખલેજીએ એમને બાર મહિના આખા હિંદમાં પર્યટન કરવાની સલાહ આપી હતી, અને કહ્યું હતું કે ‘ પૂરા બાર મહિના ક્યાં પછી તમારે સેનાના કાર્યક્રમો ધડના ત્યાં સુધી ચૂપ રહેવું. ’ એ પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજીએ અક્ષરશઃ પાળી જે દિવસે બાર મહિના પૂરા થયા તે દિવસે સાંજે મેં પ્રાર્થના પછી ગાંધીજીને પૂછ્યું ‘ કહો, સાહેબ ! આપે હવે હિન્દુસ્તાન જોયું આપનો અભિપ્રાય જણાવો. ’

ગાંધીજીએ નિસાસો નાખ્યો ને કહ્યું ‘ બધે નાટારંગ ચાલી રહ્યા છે કોઈ દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી ’

મેં જરા ઉચ્છેરાઈને કહ્યું ‘ આપ આવું શું કહે છે ? પગલ તો સાચા અત કરણવાળા લોકોનો દેશ (land of whole-hearted people) ગણાય છે લાલા લજપતરાય ત્યાં છે દક્ષિણમાં લોકમાન્ય છે અને બંગાળમાં ક્રાન્તિકારીઓ જીન હાથમાં લઈને ફરે છે એ બધા નાટક કરે છે ? ’

ગાંધીજી ‘ હું જે બોલ્યો તે વિચાર કરીને બોલ્યો છું. કેવા મહાન પુરુષોની વિરુદ્ધ હું બોલ્યો છું તેની મને ખબર છે પણ મેં જે કહ્યું તેમાથી એક શબ્દ પણ હું પાછો ખેંચી લેવા માગતો નથી ક્રાન્તિકારીઓ મરવા તૈયાર છે પણ એમના કાર્યક્રમ સાથે હું સમત નથી, એટલે એમને હાલ બાબુ પર મૂકે લોકમાન્ય પ્રત્યે તો મારા ભક્તિ ભાવનો પાર નથી પણ જ્યારે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો, અને ત્રણ નણ દિવસ સુધી યોતે રાજદ્રોહી નથી એમ સાબિત કરવા તેમણે અદ્વાલતમાં લાણુ ભાષણ કર્યું ત્યારે હું ઘૂંછી જોડેલો મને થયેતું કે તેઓ એમ કેમ કહી દેતા નથી કે “ જે રીતે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યઅમન ચાલે છે તેનો તો હું દ્રોહી છું જ એનો દ્રોહ ન કરું તો શું કરું ? એ શુંનો તો મેં કયો છે એને માટે તમારે મને જે વધારેમાં વધારે સગ્ન કરવી હોય તે કરો મને

છોડી મૂકશો તો પણ હું તો એ ગુનો કર્યા જ કરીશ ” ? પણ લોકમાન્યે એવું કંઈ કહ્યું નહીં. એ પણ મેં જે નાટારંગ કહ્યો તેનો જ એક ભાગ હતો. તેઓ શરૂ પ્રતિ શાશ્વત્ત્વ માને છે, ને હું શરૂ પ્રત્યપિ સત્યમ માનું છું, એ અમારી વચ્ચે મોટો મતભેદ છે.’

(૮) સાગરમતી આશ્રમ હજી તો બંધાતો હતો, ને મજૂર ચળવળ ચાલી. એ વખતની ઘણી ચર્ચાઓ, વાટાઘાટો ને સવાદોનો હું સાક્ષી છું. એ વખતે સ્વ. આનન્દશંકરભાઈને લવાદ નીમીને, સાક્ષરોએ કર્મચોગી પણ થવું જોઈએ એ મર્મ તેમણે સાધ્યો હતો. શાહપુર બાબુના એક બાવળિયા નીચે મજૂર સભાઓ થતી. એવી એક સભામાં સ્વ. શ્રદ્ધાનન્દજી આવેલા. તેમણે કહ્યું હતું કે ‘મેં જીવનમાં અનેક દૃશ્યો જોયાં છે, પણ આજના જેવું દૃશ્ય તો કદી જોયું નથી.’

(૯) ડૉ. સુમન્તભાઈ મને આરોગ્યના કામમાં જ જીવન સમર્પણ કરવા કહેતા હતા. એ વિષે મને ગાંધીજી પણ આગ્રહ કરે, એ હેતુથી તેઓ એક દિવસ મને લઈને આશ્રમમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ મારી સાથે તદ્દન એકાંતમાં મસલત કરવા એક તંબૂમાં પ્રવેશ કર્યો. મેં કહ્યું : ‘રાજકારણ અને સાહિત્ય એ વિષયોને મેં મારા કર્યા છે. શહેરની એ વિષેની સેનાઓમા મારો પણ કંઈક હિસ્સો છે. એ મૂકીને એકલા આરોગ્યને તો હું બધો સમય ન આપું એનો વરઘોડો ચડે તો જાનૈયો થાઉં ખરો, પણ વરરાગ નહીં.’ ગાંધીજી એ દલીલ સમજી ગયા, ને મને દબાણ કરવું રહેવા દીધું.

(૧૦) એક દિવસ એક ધનપતિએ ગાંધીજીનો પૂરો એક કલાક લીધો. બહાર અનેક અગત્યનાં કામો લઈને આવેલા માણસો ખોટી થતા હતા. મારે પણ કંઈ એવું જ અગત્યનું કામ હતું. ધનપતિ બહાર નીકળ્યા એટલે તરત જ હું પહેલો એમની ઝોરડીમાં ગયો, ને સખત રીતે ફરિયાદ

કરી કે ‘આપ એ પાડને શું દોહતા હતા ? એમાથી શું દૂધ નીકળવાનું હતું ?’ ગાંધીજી જરા નરમ પડી ગયા, ને ક્ષમા માગતા હોય એમ બોલ્યા ‘હું’ રહ્યો લોભી માણસ તમારા બધાની જેવી ખુશામત કરું છું એવી જ ખુશામત એમની કરતો હતો કોઈ દિવસ એ દેશ માટે કામમા આવે ’ કહીને હસી પડ્યા

(૧૧) ૧૯૧૯ મા ‘નવજીવન’ નીકળી ચૂક્યું હતું એમની આશાથી મેં અમદાવાદની પોગોની ગદગીના વર્ણન શરૂ કર્યા હતા. ખીજા લેખો પણ બહુ સારા આવવા માડ્યા હતા ગાંધીજીને ‘નવજીવન’ માટે હિંદ દેવીની એક છબિ જોઈતી હતી શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે એમણે એ છબિ તૈયાર કરાવી રવિભાઈ એ છબિ લઈને ગાંધીજી પાસે ગયા તે વખતે હું પણ અનાયાસે ત્યા જઈ ચડેલો રવિભાઈએ છબિ પહેલા મને દેખાડી, ને પછી ગાંધીજીને દેખાડવા ગયા એમણે તો એ છબિ પાસ કરી, ને ‘નવજીવન’ના તે પછીના અંકમા પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. રવિભાઈના સાલજતા જ મેં ગાંધીજી સાથે ઝઘડવા માડ્યું ‘આપે આ છબિ પાસ કરી ? એનો રાજમુગટ કયા છે ? એ ધૂળમા રગદોળાઈ ગયો છે તો ભલે પણ એના વાળ લૂખા છે એમા પૈસાનું ધુપેલ પણ કેમ નથી ? લૂગડા આટલા બધા ખરાબ કેમ છે ? આ તો ભારતમાતા નથી કોઈ વાદરણ જેવી લાગે છે રવિભાઈ જેવા ચિત્રકારને શું કહેવું ? અને આપને શું કહેવું ?’ ગાંધીજી શાન્ત ચિત્તે આ બધું સાલજતા હતા રવિભાઈ પણ જાણે ગુનેગાર અદાલતના પાજરામા બિલા હોય એવા બાપ્પા ગાંધીજીએ દબતાથી જવાબ આપ્યો ‘હું તો આખા હિંદુસ્તાનમા ફર્યો છું મેં ! મેં તો રવિભાઈએ દોરી છે તેના કરતા વધારે સારી ભારતમાતા કયાયે ન જોઈ ’ હું’ હું ખી હૃદયે ગાંધીજીને સાલજી રહ્યો આખમાથી માત્ર આશુ પડવા બાકી હતા રવિભાઈએ છુટકારાનો દમ લીધો

(૧૨) અમદાવાદની ગંદી પોળો અને દેશ સમસ્તની અનારોગ્ય દશા એક જ જાતની જોઈને ગાંધીજીએ કેટલાયે દિવસ સુધી સ્વચ્છતાની વાતો કર્યા કરી. પછી કહે : ‘મારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય થવું છે. આ શહેરને હું સાફ કરીશ, ખીજા સભાસદોને એમના કર્તવ્યનું ભાન કરાવીશ, અને એક અમદાવાદને સાફ કરીને આખા દેશની સેવા કરીશ.’ મેં કહ્યું : ‘આ તો મોટો ઉકરડો છે. એના ઉપર બિલા રહેશો તો અંદર જ ગરી જશે. ત્યાંથી બહાર જ નહીં નીકળાય. પછી સ્વરાજનું શું થશે ?’ પણ તેઓ માને નહીં. ચૂંટણી પાસે આવતી હતી. મને કહેવા લાગ્યા કે ‘મારો મ્યુનિસિપલ સભાસદ થવાનો બંદોબસ્ત કરો.’ હું ક્યવાતે મને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગયો. પ્રમુખ રમણભાઈને મળ્યો; ને ગાંધીજીનું નામ મતદાર (વોટર) તરીકે પણ નથી એમ જાણીને ખુશ થતો થતો એમની પાસે ગયો. ગાંધીજી એમ છોડે એવા નહોતા. કહે : ‘મારું નામ મતદાર તરીકે આવવું જ જોઈએ.’ મેં કહ્યું : ‘આપ કર ભરતા નથી. પણ બેરિસ્ટર છો એમ કહો તો નામ આવે. પણ બેરિસ્ટર તરીકે તો આપ બંધ થયા છો.’ ગાંધીજી કહે : ‘તમારે દવાખાને મારું એક પાટિયું લગાવો. તેના પર લખો : મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, બેરિસ્ટર-એટ-લો. પછી મારો મત લખ આવો.’ હું ફરી રમણભાઈ પાસે ગયો. બેરિસ્ટર તરીકે એમને ‘મત’ આપવા વિનંતી કરી. તે માનીને તેમણે ગાંધીજીનું નામ મતદારોની યાદીમાં લખાવડાવ્યું. પણ હું દરરોજ ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને કહેતો હતો કે ‘હે ભગવાન ! તું આમને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ન મોકલીશ. નહીં તો સ્વરાજનું શું થશે ?’ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવાની જક લઈને બેઠા હતા. આખરે ભગવાને મારી પ્રાર્થના સાંભળી. ખેડ સત્યાગ્રહ બપોળો; અને ગાંધીજીને જેવું રાજકીય કામ જોઈતું હતું તેવું મળી ગયું.

(૧૩) એ સત્યાગ્રહમાં અમને કામ કરનારાઓને જુદાં જુદાં ગામડાં

મળ્યા હતા ગામલોકના સુખદુઃખ એમની રહેણીપરણી વગેરે પ્રત્યક્ષ જોવાનો આવો પ્રસંગ અમારા જીવનમાં કદી મળ્યો ન હતો એક દિવસ મેં ગાંધીજીને કહ્યું ‘ પાકની આનાવારી તો કાઢીએ છીએ પણ ગામડાના લોકોના જીવનની પણ આનાવારી કાઢનાજેવી છે ’ ગાંધીજી કહે ‘ બરાબર છે એ માટે તો હું તમને બધાને અહીં લાવ્યો છું લખ એ તો એક નિમિત્ત છે આ કેળવણીએ આપણને બધાને આપણા પોતાના દેશમાં પરદેશીઓના જેવા કરી મૂક્યા છે ચોપડીઓમાંથી આપણે પોતાના દેશના વર્ણનો વાંચીએ છીએ પણ દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય એ હેતુથી જ આ લડત ઉપાડવામાં આવી છે તમે જીવનની આનાવારી જરૂર કાઢજો આપણી સામાજિક દુર્દશાએ જ આપણી ગજકીય પામમાલી આણી છે જેઓ એમ માને છે કે રાજકીય પડતીએ આપણી સામાજિક પડતી આણી છે તેમની સાથે હું મળતો નથી થતો પહેલાં અમાજ બગડે પડી ગુલામી આવી છે ’ આ નિય પર પછી મેં ‘ સમાલોચક માં એક લેખ લખ્યો એમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિને કેળના પાદડા સાથે સરખાવી જેમ કેળના એક પાદડામાં બીજું પાદડું, અને બીજામાં ત્રીજું પાદડું દોડે છે, તેમ ગાંધીજીની નડતોમાં અનેક મુદ્દા રહેના હોય છે

જ્યુ કદી કે પાતમે પાત પાત ઓર પાત
ત્યુ ચાતુરકા બ તમે બાત બાત ઓર બાત

(૧૪) ખે । સત્યાગ્રહ વખતે વાતો પ્રવાનો બહુ વખત મળતો હતો ગાંધીજી મહાત્મા ’ થયા નહોતા એટલે અમને અનેક વિષયો પર એમની સાથે ચર્ચાલાપ કરવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો છે મૂલાલમાં ગાંધીજી ૨૨ મોહનનાન પડ્યાની મેં એ ત્રીજે માળ મૂના ગરા હતા વ નબળાઈ વગેરે બીજે માળ આરામ લેવાની તૈયારીમાં હતા કંઈક મમ સારુ ત્રીજે માળ ગયો મોહનનાનના પત્નીએ તેમના પતિ વિશે મારી

આગળ ફરિયાદો કરેલી તે ગાંધીજીને કહેવાની હતી. એ તો થોડો વારમા કહી રહ્યો પણ પછી, ગાંધીજીની ‘દિવસફરી’ મને નિરાશાવાદી લાગતી હતી તે વિશે મેં વાત ઉપાડી. મેં તે અરસામા ‘Pleasures of Life’ નો મૂજરાતી અનુવાદ ‘સસારના સુખ’ નામે ડ્યોઈ હતો તેના વિચારોનિ મુદ્દાનુસારે ગાંધીજી મને તે વખતે જીવનદર્શનમા જાહુ આશાવાદી નહીં લાગેના ચચા મીઠીક લખાઈ ગાંધીજી પોતાની ‘દિવસફરી’ સંપૂર્ણ આશાવાદી છે એમ સિદ્ધ કરતા હતા, અને હું માનતો નહોતો આખરે જાહુ મોહુ થનાથી હું નીચે ગયો વલ્લભલાઈ કહે- ‘આટલી વાર શું દિવસફરી કૂટતા હતા ?’ હું કંઈ ન મોરયો

(૧૫) ખેડા સત્યાગ્રહમા ‘હુગમીચોગ’ મોહનનાથ પડ્યાને વીસ દિવસની આસન દેદની સમ્મત થઈ હતી જે દિવસે એ છૂટવાના હતા તેને આગળે દિવસે ડા કાનુગા, બચુભાઈ, હું વગેરે રાતની ગાડીએ મહેમદનાદની ધર્મશાળામા સૂઈ ગયા હતા પછી ખમર પડી કે ગાંધીજી સનાગની ગાડીએ આવે છે, અને સદેશો હતો કે અમારે જરાએ મહેમદનાદથી ખેડા પાંચ માઈન ગાંધીજી સાથે ચાલીને જવું એ આખે ગરતે ચાનુ ગજકીન ત્રિપથો—જેવા કે પહેનુ યુરોપીય યુદ્ધ, અને એમા હિંદે લરકરી ને પૈસાની મદદ કરવી કે નહીં—પર વાતો થઈ

(૧૬) અમદાવાદની સૈન્યભરતીની સભામા ગાંધીજી સરકારને મદદ કરનાના પક્ષમા બોલ્યા રન મગનભાઈ ચતુર્ભાઈ પટેલ અને સ્વ નગીનદાસ સઘની વગેરે નિરુદ્ધ બોલ્યા ગાંધીજીએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો ‘જાજા છોકરા છે તેથી હઈ વાડમા નાખનાના નથી,’ એવા મત નગીનદાસ સઘનીએ ઉચ્ચારેયો, તેની સાથે મેં સમતિ દર્શાવી પ્રામાણિક મતભેદોને વ્યક્ત કરના ખુદ ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા હતા એને જતા તે વખતે તો પોતે સરકારના પક્ષદાર દેશભક્ત હતા

(૧૭) ૧૯૨૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નીકળી. જોનજોનામાં મકાન અને પુસ્તકાલય ચર્મ ગયાં. આઠ વર્ષ એણે ઉચ્ચ કેળવણી આપી. એની નિયામક સભા તથા કાર્યવાહક સમિતિમાં ગાંધીજીએ મને રાખ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ લલિતકલા વિભાગનો તો ડીન—એટલે કલાનિધિ— બનાવેલો. એ પ્રસંગોમાંથી ફક્ત એકબે જ અહીં કહી શકાશે. એક પદ્મીદાન પ્રસંગે એમણે કહ્યું કે ‘આ પ્રોફેસરોએ મારી પાસેથી ગીતા લઈ લીધી, ને મારા કપાળમાં અર્થશાસ્ત્ર (પોલીટીકલ ઇકોનોમી) માર્યું છે.’ ૧૯૩૦ માં વિદ્યાપીઠ બંધ કરતા હતા. મેં કહ્યું કે ‘દેશના યુવકો અત્યાર મુખી સરકાર તરફ જોતા હતા. હમણાંના એ આપની તરફ જોવા લાગ્યા છે. જેટલું રેલિયામાં સ્વરાજ છે એટલું જ કેળવણીમાં પણ છે, એ વાક્ય નીચે આપ લીટી મારો; એટલે હું બોલવું બંધ કરું.’ તેઓ કહે : ‘જરાબર. લીટી મારી. એવી લીટી મરાવવાજેવું કંઈ હોય તો તમારે તેમ કરાવતા રહેવું, કેમકે હું રહ્યો ઉતાવળિયો માણસ.’ પણ એમને તો સ્વરાજ લેવાની તાલાવેલી લાગી હતી, ને એને માટે સૈન્યભરતી કરવી હતી. વિદ્યાપીઠનો એકએક વિદ્યાર્થી, એના અધ્યાપકો, કારકૂનો, પટાવાળા, અને છેવટે ઝાકુદાર પણ સૈન્યમાં જોડાઈ ગયા. ૧૯૩૨માં વિદ્યાપીઠનું મકાન પણ સરકારે જપ્ત કર્યું. એક પ્રસંગે ગાંધીજી કહે : ‘મોટાં મોટાં મકાનો ને સરંથાઓ આપણા તાબામાં હોય, ને એમને બચાવવા આપણે કોઈ રાજકીય લડતમાં ન પડીએ, તે ચોખ્ખી નથી. સિદ્ધાન્તને ખાતર એ ચીજોને જવા દેવી, એટલું જ નહીં પણ તોપને ગોળે સરકાર એને ઊઠાવી દે એવું હોય તો તે પણ થવા દેવું. જે હેતુથી સંસ્થાઓ કાઢી તે હેતુ આથી ઉત્તમ રીતે ફળીભૂત થાય છે.’

(૧૮) સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરને ગૂજરાતમાં કેમ બોલાવ્યા, તેમની આગળ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો સ્થાન કેવો પુરાયો, હકીમ અજમલખાનના

પ્રમુખપદવાળી ૧૯૨૧ ની રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો મંડપ કલામય કેવી રીતે થયો, તે વખતનું કલા પ્રદર્શન ઉત્તમ બનાવવામાં ગાંધીજીએ કેવી કેવી સહાયતા કરી, એ વિષયો બુદ્ધા બુદ્ધા નિગન્ધો જોટલા છે. ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગાંધીજીએ કહેલું: ‘ મારા પડોશમાં કોશિયા જૂંડ શબ્દો બોલે છે, ત્યાં સુધી નરસિંહરાવભાઈ કવિ શાના ? ’ એમનાં એ વચને ઉદ્ધાપાત જમાવેલો. તે ઉપરાંત ૧૨ મી સાહિત્ય પરિષદ વખતે એમને પ્રમુખ બનાવવાનો પ્રસંગ, એ બધું પણ અહીં લખતાં બહુ જગા રોકે.

‘ (૧૯) આખરે દાંડી કૂચ આવી. ૮૦ જણા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઉથલાવવા પગપાળા મુસાફરી કરવાના હતા. અમદાવાદથી ખેડાની સરહદ સુધીના માર્ગની જવાબદારી મારે માથે હતી. આગલી રાતે મેં ગાંધીજીની પાસે જઈ કહ્યું: ‘ સાહેબ, કાલે એક લાખ માણસ સવારી જોવા આવવાનું. ’

ગાંધીજી: ‘ એમ ? અમારામાં એવું શું જોવાનું છે ? અમને શિંગડાં લગ્યાં છે કે પૂંછડાં લગ્યાં છે ? ’

‘ એમ નહીં, ’ મેં કહ્યું. ‘ પણ પેલા ચકલાભાઈ અકડ કુકડકી વહેલડી ને બે ઉંદરડા જોડીને—

અકડકુકડકી વહેલડી, બે જોડયા છે ઉંદરડા;

મોચાએ ગારી ચકલી, એનું વેર લેવા ચાલ્યા ।

એ વાત લોકોએ વાંચી છે. આપ ૮૦ જણુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઉથલાવવા કેના જાઓ છો, એ જોવા લોકો આવવાના છે. ’

ગાંધીજી : ‘ તમે પણ એમ જ માનો છો ? ’

મેં કહ્યું: ‘ હા જી. ’

ગાંધીજી : ‘ તો પછી સરકારમાં આટલી બધી હાલાકાલી કેમ ગાં. ૩

છે ?' એનો જવાબ હું આપી શક્યો નહીં.

ખીજે દિનસે 'વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ' ગાઇને દાડી કૂચની ટુકડી ઊપડી રાજકીય ક્રાન્તિને ધર્મ અને સત્યને આધારે ચનાવવાની તો ઇતિહાસમા આ પહેલી જ કૂચ હતી એમને પગલે પગલે દેશ જંગી ગયો નનાગામ નાયકા સુધી નિદાય આપીને હું પાછો ફર્યો 'અમાસની રાત ને સ્વરાજનું વહાણુ, સપરમે દહાડે સખરસ સમરસ,' ગાતો ગાતો હું પણ ખીનજકાતી મીઠું વેચના, પૂજ્ય કરતુરખાને પગે લાગીને, નીકળ્યો બાએ 'દેશને માટે' એટલું જ બોલીને આશીર્વાદ આપ્યા

'હું કાગડાને મોતે મરીશ, કૂતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના આ આશ્રમમા પગ મૂકવાનો નથી,' એમ કહીને ગાંધીજીએ અમદાવાદ છોડ્યું છે એમને કમોતે ન મરવા દેવા, અને આશ્રમમા હસતે મુખે સ્વરાજ લઇને પાછા પ્રવેશ કરે એ દિવસ વાવવો, એ મારા ને તમારા હાથમા છે એમણે તો દંધીચિ સ્પિનો વેશ ભજવી બતાવ્યો છે હાડકા શસ્ત્રો કચા આપી દાવા છે એ શસ્ત્રોથી આસુરી સપરિ પર વિજય મેળવવો એ કામ પ્રજાજનોનું છે

અમદાવાદ, ૨૭ જુન-૪૫

આશ્રમજીવનનાં સ્મરણો

વિકલ લક્ષમણ ફડકે

(૧) ૨૧ ગોખવેજના અસાનના સમાચાર સાંભળી ગાંધીજી પ્રંતે આવ્યા હતા હું પણ તે વખતે પૂતામા હતો એમના દર્શન કરવા હું ભારત સેનક સમાજના મંદાનમા ગયો સને ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની એક સપ્તાહ હતી સ્વરાજના કુમળા તડામા તદ્દન બોય પર, કાઠિયાવાડી

સદેહ કામળો ઓઢીને ગાંધીજી બેઠા હતા એમના પોશાકની, રીતભાતની, ખોનનાની સાદાઈ જોઈને જ હું સમજી ગયો કે આ સાદો દેખાતો પુરુષ સાચો લોકનાયક છે મેં અદર જઈને જયજય કર્યો ગુજરાતી ‘જયજય’ સાભળી એમણે મને નામ પૂછ્યું. જનાનમા ગુજરાતીને બદલે મગરી નામ સાભળી એમને આશ્ચર્યને બદલે આનન્દ થયેલો લાગ્યો આશ્ચર્ય તો મને લાગ્યું, કેમકે એમણે કહ્યું ‘હું તમને ઓળખું છું’ હું ‘કેમ કરીને ? આપણે તો કદી મળ્યા પણ નથી’ ગાંધીજી ‘હા, એ સાચું. પણ તમારા મિત્રો (નામો દઈને) મને મળ્યા છે તમારી વાતો એમની પાસેથી મેં જાણી છે ’ હું ‘ત્યારે મારે આપની સાથે થોડા દિવસ ગઢેવું છે’ ગાંધીજી ‘શું કામ ?’ હું ‘આપણો ગેળ ખાધ તો આપની સાથે જ ગઢીને કામ કરનાતો નિગાર છે હું પણ મારા કાયમતા કાર્યક્ષેત્રની નોંધમા જ દૂર છું’ ગાંધીજી ‘પણ હમણાં તો હું મુસાફરીમા છું તેમા તમને સાથે રાખનામા ખર્ચ થાય અને હ પોતે જ હમણાં જાહેરને પૈમે જીવું છું એટલે તમે થોડા દિવસ થોભજો હું સ્થિર થાઉં ત્યારે તમે આવજો’ હું : ‘મરાઠર છે ત્યારે હવે હું રજા લઈશ’ મુલાકાત પૂરી થઈ હું માન દર્શન કરવાની જ આશાએ ગયો હતો મુલાકાતને અન્તે એક મહાપુરુષ જાણે મારા મિત્ર જન્યા હોય એવું મને લાગ્યું, અને મારું ભવિષ્યનું કાર્યક્ષેત્ર પણ લગભગ મળી જ ગયું. ‘પ્રથમ દર્શને પ્રેમ’ની વાત મહાપુરુષોનો બાંધતમા પણ આવી પડે છે

‘(૨) હું આશ્રમમા દાખલ થયો ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી શ્રી થળી નામકના દીંગરઓ એમણે ગાંધીજીને જ સોંપેલા. તેમાથી એક, થોડા મહિના પછે, મરણપથારીએ હતો. ધણી દવાઓ કરીને અકળાયો હતો, અને આખરે મોત આવે તોપણ આશ્રમમા જ આવે એના નિશ્ચયથી આવેલો આશ્રમનાસીઓ રાતદિવસ વારાકરતી એની

માવજત કરતા બધાની સાથે ગાંધીજીનો પોતાનો વારો તો ખરો જ ન્યારે ન્યારે છોકરો બોનાવે ત્યારે ત્યારે એમણે હાજર થનાનું તે વધારામાં એક દિવસ રાત્રે બાર વાગ્યે તેઓ પોતાની ફરજ પૂરી કરીને મને સોંપી ગયા એક કલાક પછી પોતાને ઉઠાડનાનું કહી પચીસ કદમ પર પોતાની પથારીમાં જઈને પડ્યા હું દરદીની સામે જ બેસી રહું તો મને ઊંઘ આવે એટલે વચ્ચે વચ્ચે આટા મારી લેતો પદરેક મિનિટ પછી ગાંધીજીની પથારી પાસે જઈને જોઉં તો તેઓ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા દરદીની આગલી બધી ચિન્તા હોવા છતાં આવી ગાઢ ઊંઘ કેમ આવે છે તેની મને બહુ નનાઈ લાગી કલા પછી મારો વારો પૂરો થયો અને ગાંધીજીને ઉઠાડ્યા હું એમની પાસે જવા લાગ્યો તેવામાં સામી બાબુદી એમણે પોતે જ આવીને, ‘કેમ વખત પૂરો થયો?’ એમ મને પૂછ્યું, ત્યારે મને તેથીયે વધારે નનાઈ લાગી ‘એક કનાક સુધી સારી ઊંઘ આવી હતી,’ એમ પણ એમણે મને કહ્યું તેઓ દરદી પાસે જઈને બેઠા અર્ધા કલાક પછી દરદીએ એમના જ મોળામાં માથું મૂકીને દેહ છોડ્યો તેમણે કાઢીને પણ ઉઠાડ્યા નહીં સનારે પ્રાર્થનામાં જ સહુને ખબર આપ્યા

ગાંધીજી સાથે એ શરૂઆતના દિવસોમાં, એટલે કે સને ૧૮૧૫-૧૬-૧૭ માં મુસાફરી કરવાનો લાલ મને મળ્યો છે ત્યારે ઊંઘ પરના એમના આ અજમ કાણુનો અનુભવ મને થયો છે આગગાડીના કમાની બીડમાં શરીર સંકોડાને જરાક ત્યાગ વળીને તેઓ આખી રાત્રી દે ને ઊંઘરા માટે તે પડોશમાં બેઠેલાને પણ ખબર ન પડે કેમકે ઓકા ખાતા એમની ડોકને આવડો આવે નહીં એ જાગતા પણ આખો રાત્રીને બેઠા છે સમજ કોઈ એમને સનાન પૂછે તો એના અરાજથી પણ જાગીને તેને જવામ આપે અને ફરી પાછા ગાઢ ઊંઘમાં પડે વાત કરતા કરતા કે લખાણ લખાવતા લખાવતા બેઠેને આસને કે પથારીમાં ઊંઘના જ માટે અને જગે

ત્યારે જાણે સતત યોગતા રહ્યા હોય એ રીતે જ અધૂરું વાક્ય પૂરું કરે ।

(૩) આશ્રમના શરૂઆતના દિવસોમા લગભગ રોજ સાંજે ગાંધીજી પ્રાર્થના પછી થોરોનું ‘ Life Without Principle ’, રામદાસ સ્વામીના ‘ મનાચે શ્લોક ’, બનિયનનું ‘ Pilgrim’s Progress ’ વગેરે કંઈક વાંચીને નિવરણ કરતા હોમશા હાજર રહેનારાઓમાના એક ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ હતા એક દિવસ પ્રાર્થનાને અન્તે ગાંધીજીના હાથના અંગૂઠા પર એક મધમાખી બેઠી. ગાંધીજી એના તરફ શાન્તિથી ધ્યાન પૂર્વક જોતા જ રહ્યા જાણે કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ પદાર્થના ગુણધર્મની શોધ કરતો હોય । ડૉ. હરિપ્રસાદને આ વિચિત્ર લાગ્યું હશે એટલે અર્ધી મિનિટ એ દેખાવ જોઈને એમણે ટંકાર કરી ‘ કાઢી મૂકો એને, નહામી ડંખ મારશે ’ ગાંધીજી માત્ર હસ્યા, અને બોલ્યા ‘ તમે ભૂલો છો અત્યારે હું એને છછેડું તો જ એ ડખે એવો સભવ વિશેષ જરા પણ હાથ ન હલાવતા હું બેસી ગઈશ, તો એ એની મેજે બેઠો જશે ’ બોલ્યાને બેચાર ક્ષણ પણ નહીં થઈ હોય ત્યાં તો મધમાખી બેઠી ગઈ, અને ગાંધીજી ફરી હસ્યા

(૪) ૧૯૨૧નો બનાવ આના કરતા બહુ વધારે ગંભીર અને ભયાનક હતો. ઉનાળાના દિવસો સાંજની પ્રાર્થના પછી કંઈક નિરાત હોનાને લીધે ગાંધીજી આમતેમની વાતો કરતા હતા. રાત કેટલી થઈ તેનું કોઈને ભાન ન રહ્યું આખરે બહુ મોડું થયાનું જાણ્યું ત્યારે ગાંધીજી તકિયાને અટકેલી લગભગ સૂનાની સ્થિતિમા પડેલા તે બેઠવા ગયા ત્યાં છાતી પર અટકેલી ચાદર ઉપર એક સાપ બેઠેલો એમણે પોતે દીકરો અર્ધી ક્ષણ શાન્ત રહીને બોલ્યા ‘ બે જણા અહીં આવો હળવે રહીને આ ચાદર ઉપાડો, અને પેંચી ઓરડીની પાછળ મૂકી દઈને પાછા આવો ’ શું થયું હતું તેનું હાજર રહેલામાથી ધણાને ભાન પણ નહીં કોણે બે જણા ગયા

તે મને પણ યાદ નથી. ચાદર મૂકી દીધા પછી બધાએ જાણ્યું કે સાપ હતો એકબે મિનિટ પછી, જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે, એ સાપ પણ ધીરેધીરે ત્યાથી ચાલતો થયો.

(૫) ૧૯૧૬માં ૨૨ રાજચન્દ્રની જયંતી અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં ઊજવાઈ હતી તે વખતનો હોન બહુ નાનકડો હતો શ્રોતાઓની ગીરદીનો પાર ન હતો સભાનું કામ શરૂ થયું પણ સભાજનોને જ્યાં ઊભા રહેવા જેટલી પણ જગ્યા ન મળે, અને નળી નવા નવા આવનારા શ્રોતાઓને લીધે ઘડકામુકકાનું રાજ ચાલતું હોય ત્યાં કોણ કોનું સાલજે ? વ્યાસપીઠ પરના આગેવાનો વિનંતી કરીને થાક્યા વિનંતી અને ઉપદેશની કશી અસર થતી નથી એ જોઈને ગાંધીજી ઊભા થયા, અને ક્ષણાર્ધમાં તો, લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા, વક્તાના ટેમલ પર ચડી ગયા ! લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું, એટલું જ નહીં પણ તેઓ ધ્રુજ ઊઠ્યા, અને ઘોઘાટ કરવા જેટલું પણ ભાન તેમને ન રહ્યું માત્ર ગભરાયેલે સ્વરે દરેક કહ્યું ' હા ! હા ! ' નીકળી ગયું, અને બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા ગાંધીજીનાં માથાથી અર્ધા ઇંચ પર વીજળીનો પંખો જોરથી ફરતો હતો તે લોકોએ જોયો ગાંધીજીને તેનું ભાન થતા તેઓ બોલ્યા ' સભાનું કામ ચાલતું જ નોંધ્યે તમે ઘોઘાટ બંધ નહીં કરો તો હું સત્તાર સુધી આમ જ ઊભો રહીશ પછી ગમે તે થાય ' લોકો સોય પડ્યે અવાજ સભળાય એના શાન્ત થઈ ગયા ગાંધીજીએ તરત જ પોતાનો મોરચો સભાના અધ્યક્ષપદો પર ફેરવ્યો, આટલી મોટી સભાને માટે આવી જગ્યાની પસંદગી કરવા માટે તેમને ઠપકો આપ્યો અને પછી સભાનું કામ નિર્વિધે પાર પડ્યું બીજે દિવસે, મને યાદ છે તે મુજબ, કાયરખમા આવેના સત્યાગ્રહાગ્રમના ખુલા આગણામાં સભા ફરીથી ઊરાઈ, અને આમ ત્રીમહ રાજચન્દ્રની જયંતીની પૂર્ણાંકન થઈ

(૬) ગાંધીજીની સાથે રહેવા માણસો જાણે છે કે તેઓ પોતાની અનોખી રીતના એક ઉત્તમ ડાક્ટર છે મેં તો ખાસ કરીને ન્યુમોનિયા તથા ટાઇફોઇડના અનેક દરદીઓ તેમના ઉપચારોથી સાજા થયેલા જોયા છે છતાં તેમના ઉત્તમ ડાક્ટર હોના વિષે મતભેદ હોવાનો સભવ છે પણ દરદીઓની સારવાર એ એમનું અત્યંત પ્રિય કાર્ય છે, એ વિષે કોઈને પણ શંકા ન હોઈ શકે સારવારનું કામ કરના માટે બીજી ગમે તેવું કામ પણ પડતું મૂકે અને બીજા પાસે મુકાવે, કેમકે એમને મન એ પ્રભુનું કામ છે સત્યાગ્રહાશ્રમની શરૂઆતમાં મારી તમિયત સારી રહેતી નહોતી તેથી તેમણે મને શારીરિક કામમાંથી મુક્ત કર્યો હતો, અને સવારસાજ ફરી આનંદની લનામણ પ્રી હતી મારે શું ખાવું ને શું ન ખાવું તે પણ એમને જ નક્કી કરવાનું હતું. રોજ સવારે પ્રાર્થના પછી નાહીઘોષને હું ફરના જવા લાગ્યો ફરીને આવું ત્યાં તો ગાંધીજી મારી રાહ જોતા જ હોય પોતાને હાથે મારે માટે ઘઉં ના લોખની સરસ રામ તૈયાર કરી રાખી હોય તે મને આપે હું એ પીતો હોઉં ત્યારે મારી તમિયતની ઝીણી ઝીણી વાત જાણી લે અને બપોરના તથા સાંજના મારા ભોજન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે પછી જ મને બીજા કોઈ કાર્યમાં લગવા દે ફરીને આવતા મને જરાક મોડું થાય તો બીજાઓની પાસે મારી તપાસ કરે, ને મારા આવ્યા પછી મોડું થવાનું કારણ પૂછે

(૭) દરદીની આની માનજત સાચી સહાનુભૂતિ વગર થઈ શકતી નથી. ‘ સહાનુભૂતિ ’ શબ્દનો ગાંધીજીનો અર્થ જાણવાનું સદ્ભાગ્ય મને માત્ર એક વરસ પહેલાં જ પ્રાપ્ત થયું, તે પ્રસંગનું વર્ણન કર્યા વગર ગ્રહી શકાય તેમ નથી. ૧૯૪૪ના મેમાં ગાંધીજી છૂટ્યા તે જ અરસામાં મારો એક આખને ગભીર ઈજા થઈ મારે મુબર્કની ઇસ્પતાનમાં ઓપરેશન માટે દાખલ થવું પડ્યું. ગાંધીજીની તમિયત પણુ તે વખતે

ઘણી જ નબળી હતી છતાં એમના તગ્મથી ડો સુશીનામહેન,
 પ્યારેલાલજી, મણિનાન ગાંધી એમ કોઈ ને કોઈ રોજ ઇરિપતાલમા
 મળના આવ્યા પિના ન જ રહે સાથે ફળ દૂધ એવું કંઈક લાગ્યા જ
 હોય ડાક્ટરોની પાસેથી તેમજ મારી પાસેથી હકીકત જાણ્યા વગર
 એમનાથી રહેવાય જ નહીં ઓપરેશનને દિવસે સનારના પહોરમા
 વેળાસર ડો સુશીનામહેન એમની વતી હાજર । ઓપરેશન ટેમન પરથી
 મારે ખાટલે પહોંચ્યું ત્યાં મારી ખમર કાઢવા તેમની વતી બીજા એક
 ડાક્ટર આવી ઊભા । પત્રી તો હું દવાખાને જ કેદ થયો, ને ગાંધીજી
 પચગની જાળને રહ્યા છતાં મને એવો અનુભવ થતો હતો જાણે એમનો
 જીવ મારી પાસે જ છે મારી પાસેથી તેમજ મિત્રો પાસેથી ખમર
 મેળવતા રહે, સૂચનાઓ કરતા રહે, અને ધીરજ આપતા રહે કોઈ ખાસ
 કારણસર એમના મન્ત્રી પ્યારેલાલજી એક જ દિવસ માટે મુબબમા
 આવે તોપણ મને મળ્યા વગર પાઠા પચગની જાય નહીં મારે ઘણા
 દિવસ ઇરિપતાલમા રહેવું પડ્યું તેથી મારા કરતા ગાંધીજીને જ વધારે
 અકળામણ થતી હતી, છતાં મને લખ્યું ‘તમે નિરાશ થાઓ એ મારી
 કટપનામા પણ ન આવે કેમકે ઘણા વરસોથી તમને જાણુ છું ડાક્ટર
 કહે ત્યાં સુધી રહેજો, અને એમની સલાહ મુજબ ચાલજો આખરે
 ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તેજ થશે પણ “અમારું કહ્યું માન્યું નહીં તેથી આખ
 સારી ન થઈ,” એવું ડાક્ટરો પાસેથી હું સાલજવા નથી માગતો ’ આખ
 સારી ન થાય તોપણ ડાક્ટરની વિદ્યાની શોધખોળમા મદદ થાય અને
 તેનો લાભ મારી પછી આવનારા દરદીઓને મળે તે પણ એક લાભ જ છે,
 એમ મન વાળીને હું દવાખાનામા શાન્તિથી પડ્યો હતો કહો કે દવાખાનાને
 જાણે ઘર જ બનાવ્યું હતું તે સકલ ગાંધીજીના આ સંદેશથી પાકો થયો
 આખરે જનામ ઝીણા જોડેની મુનાકાત મારે ગાંધીજી આવ્યા મુબબના

નિરાસ હરમ્યાન, તો ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે રેડિયા બારણ હોનાથી, મિરના હાઉસમા ગાંધીજીના મિત્રો ને પ્રશ્ન સકાનો એક નાનો મેળાનડો હતો. ગાંધીજીએ સુશીના નેનને મોકલીને ડાક્ટર પાસેથી મને પણ થોડા ડલાન્ની રજા મળે તો પ્રવત્ન કરી મને તેડી લાવવા સૂચ યુ એવી રજા આપનાતુ ડાક્ટરને સનાહલરેણુ ન લાગ્યુ, તેથી હું મેળાનડામા હાજર રહી શક્યો નહીં. પણ મારે બહલે, મારી સારવાર માટે આવી પહોચેના એક હરિજન યુવકને મોકલ્યો. ત્રણેક કનાક પછી તે પાછો આવ્યો તે શ્રી ઠક્કરનાપાના હાથના એક નાનકડી ચિટ્ટી લાવેલો તેમા લખેતુ ' બાપુ એક ડાક્ટર પાસે તમારી આખની નાત કરતા બોલ્યા કે એમની આખ જાન તો મારી જાય ' ચિટ્ટી વાચતાની સાથે મારી આખમાથી આસુની ધારા ચાલી મહિનાઓ સુધી દસ્તિતાનમા શવાસને પડ્યો રહેના છતાંજેની આખ કદી ભીની થઈ ન હતી તેને રડતો જોઈને કોઈની ગેરસમજ ન થાય તે માટે મારે ખુનાસો કરવો પડ્યો ' એમની આ મ જાય તો મારી જાય એતુ માનનાર મહાત્માના આના ઉત્કટ પ્રેમને હું લાયક છું કે કેમ એનો વિચાર કરુ છું ત્યારે નાનો જવાબ મળે છે, તેના આ આસુ છે '.

(૮) ૧૮૧૭મા આશ્રમ કોચરબથી વાડજ પામે આવ્યો ત્યારપછી ચારપાય યુવકો ગાંધીજીને મળના આવ્યા ગાંધીજીએ એમના નામદામ પૂછ્યા જવા ૧ સાલબ્યા પછી જગત વિચાર કરીને તેમાથી એ જણને તેમણે મહુ ' તમે મને પહેના મળ્યા છો ' પેનાએ હા પાડી એટલે ફરી કહે ' પણ ત્યારે તમે તમારુ નામ બીજુ (યાદ ગઈતુ નામ કહીને) આપેતુ, ખરુ ? ' જન્— ' હા હું બને નામે ઓળખાઉ છું ' તે વખતે મારી જોડેજે સોબતીઓ હતા તેમન મા વિશેષ પ્રચલિત એ નામ હતુ માટે એ આપ્યુ પણ આ નામે પણ લોકો મને ઓળખે જ છે ' બે વરસ પહેના સહેજ મળવા આવેલા હજારોમાના એક માણસની વાત તાજ જોવી

ગાંધીજીના સ્મરણમાં રહી હતી ! -

મુંબઈ, ૧૦-૮-૪૫

અભણ બહેનોના આપણ

ગંગાબહેન વૈદ્ય

જો હું ગાંધીજીના સંસર્ગમાં ન આવી હોત તો ? આ પ્રશ્નનો વિચાર કરું છું ત્યારે પચીસ વર્ષ પહેલાંનું મારું પૂર્વજીવન મને યાદ આવે છે. ત્યારે મનમાં થાય છે કે ગાંધીજીએ હરિજનોની સેવા કરી છે, ગાયોની સેવા કરી છે, ગરીબોની સેવા કરી છે, અને બધા વર્ગોની સેવા કરી છે; પરંતુ આપણા દેશની બહેનોની જે સેવા તેમણે કરી છે તે સૌથી મહત્વની છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં મને કંઈ જ્ઞાન કે અભ્યાસ ન મળે, મેંવાની કલ્પના બહુ ન હતી. વળી પુરુષો સેવા કરે, પણ સ્ત્રીઓ સેવા કરી શકે એવો તો ખ્યાલ જ આવતો ન હતો. એવામાં ગાંધીજીના સંસર્ગમાં આવવાનું થયું. ત્યારપછી તો લોહચુંબકની જેમ હું પકડાઈ, અને મુંબઈ છોડી સાબરમતી આશ્રમમાં જ્યાં પ્રેરાઈ. શહેર છોડીને ગામડાના જીવનનો અનુભવ કરવાનું મળ્યું.

હું આશ્રમમાં ગઈ તે પછી ગાંધીજી તેમના ક્ષેત્રસંન્યાસના વર્ષમાં (૧૯૨૬ માં) લાઘવે તથા બહેનોનો એક ભેગો વર્ગ લેતા હતા. છએક માસ વીત્યા પછી ગાંધીજીને લાગ્યું કે તેઓ બહેનોના સંસર્ગમાં જોઈએ તેટલા આવી શકતા નથી; તેમની સાથે વધુ સંસર્ગમાં આવવું જોઈએ, ને તેમનો સ્વતંત્ર વર્ગ રાખવો જોઈએ. પછી તે માટે બહેનોનો અભિપ્રાય જાણવો જરૂરનો હતો. એ રીતે રીતે જાણવો ?

ગાંધીજીએ મને કહ્યું: ‘ગંગાબહેન, તમને બહેનોને હું સ્વતંત્ર

સમય નથી આપી શકતો તેનું મને બહુ દુઃખ ગ્રહે છે મને લાગે છે કે અહીં આટલી બધી બહેનો છે તેમની સાથે હું મગી ન શકું એ ગોચર નથી તમને બધાને સ્વતંત્ર વર્ગ થાય એ ગમશે ? જાઓ તમે બહેનોના પ્રતિનિધિ હવે તમે મને જણાવજો '

મે જીવનમાં ' પ્રતિનિધિ ' શબ્દ પહેલપહેલો સાંભળ્યો. તેનો ગો અર્થ થાય એ હું શું જાણુ ? મે પૂછ્યું ' બાપુ, પ્રતિનિધિ એટલે શું ? મારે શું કરવાનું ? '

ગાંધીજી કહે ' તમે બહેનોના મુખી છો એમ હું માનું છું તમે બધી બહેનોને પૂછીને મને જણાવજો '

મે કહ્યું ' હું તો સાત અભણ છું મને આપ મુખી બનાવો છો, પણ મને શું સમજશે ? '

ગાંધીજી કહે ' ગગાબહેન, બહુતર—અક્ષરગ્જ્ઞાન તો મોના પરના દોળ જેવું છે અદર મોનું હોય તો મને દોળ—ચળકાટ—ની પરના નથી '

આ પછી બધી બહેનોએ પોતાનો સ્વતંત્ર વર્ગ થાય એમ જણાવ્યું ગાંધીજીએ બહેનોનો ઉત્સાહ જોયો, એટલે સ્વતંત્ર વર્ગ શરૂ થયો એ વર્ગમાં પ્રૌઢ છતાં ધણીખરી અભણ—નિર્ગદાર બહેનો હતી. વર્ગની શરૂઆત ગમનામથી કરી સમનામની ધૂન કાશીમહેન પામે ગમરાવી, અને મોવિન્દ દ્વાગિકાગ્રાસિન (આશ્રમજનાવધીમાં સ્ત્રીઓની પ્રાર્થનાનો પહેલો પ્રયોગ) એ પ્રયોગ શીખવેો શરૂ કર્યો. શ્રી શિવાભાઈના પત્ની હીરામહેન તદ્દન અભણ હતા તેમને ગાંધીજી સૌને મોખરે બેસાડના, અને તેમને શીખરાની રિગેય કાગળ ગમતા આમ અમારા જેવી અભણ બહેનોને તેમણે નિયમિત શિક્ષણ આપ્યું આશ્રમના નાના આગેવાને શીખવવાનું અમને બહેનોને મોખ્ય. સ્ત્રીઓની

જ્યાબદ્ધગી બહેનોને સોપી પોતે રસોડામાં નિયમિત હાજરી આપી અમને વ્યવસ્થા તથા નિયમિતતા શીખવ્યા તે વખતે નાના-મોટા-બાળકો બધા મળી ૨૦૦ જેટલા લાઈમહેનો રસોડે જમતા કોઈ રસોડયા નોકર ન હતા બધાને પોતાના કામો હતા જ, તે ઉપરાંત દરેકને રસોડામાં પણ નિયમિત કામ સોંપાતું આમ છતાં કોઈ દિવસ રસોડાનો ઘટ મોડો વાગ્યો ત્યારે એ ગાંધીજીએ અમને શીખવ્યું મોઝીનાની બહેનોને આ વર્ગ માંથી જીવન વિષેનો ઉત્સાહ વધ્યો એ જ બહેનો સન ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહમાં સ્વેચ્છાએ જોડાઈ ને તેમણે જેલ તથા લાગીમાર સહન કરવામાં આનન્દ અનુભવ્યો માગ જેવીને અહીં ગામડામાં કામ કરવાનું સુઝાડનાર ને તેની પ્રેરણા આપનાર ગાંધીજી જ છે તેમણે અમને સ્વતંત્ર કામ કરતા શીખવ્યું વ્યક્તિગત રીતે કહું તો હું આજે અહીં ગામડામાં સ્વતંત્ર ગતે રહીને કંઈક યથાશક્તિ કામ કરું છું તે ગાંધીજીની પ્રેરણાને જ આભારી છું

બાચાસણ ૨૫-૭-૪૫

બાળ કેટલું જોઈએ

રવિશંકર શિવરામ વ્યાસ

૧૮૨૮માં ગાંધીજી કાસ્યા અનાજનો પ્રયોગ કરતા હતા ત્યારે મેં પણ તે પ્રયોગમાં ભાગ લીધો. ગાંધીજીએ ઘોડા દિવસ કાસ્ય અનાજ ખાધું, અને મગ નું દર્દ થયું તેથી શરીર સાવ લથડી ગયું મને ખામ દરમત નહોતી આવી કાસ્ય અનાજ ખાતા એક મહિનો તો મને થયો એ અરસામાં એક વખત કંઈક કામસર દુ તેમની પામે ગયો તેમને મોનસાની શમ્ભિ નહોતી, એને કોઈએ તેમની સાથે વાન ન કરવી એવો

નિયમ થયેલો છતાં તેમણે મને પૂછ્યું 'તમારું શરીર કેમ રહે છે?' મેં કહ્યું 'બાપુજી, મીક છે' (વાત ન કરવી જોઈએ પણ પૂછે એટલે નિરુપાયે ઉત્તર આપવો પડે) પછી કહે 'વજન કેટલું ધમ્યું?' મેં કહ્યું 'પોણો શેર પણ થોડી અશક્તિ દેખાય છે' તેમણે પૂછ્યું 'શું કામ કરવાનું હોય છે?' મેં કહ્યું 'આખો દિવસ કાતું છું સફાઈનું કામ કરવાનું આવે છે તે ઘર છું' ગાંધીજી 'એટલું કામ તો થાય છે ને?' મેં હા પાડી ગાંધીજી 'તો પછી વધારે બળની ઇચ્છા શા માટે રાખો છો? તમને ખમર છે કે ખપ મિનાતું બળ એટલું થાય તો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ને આત્માનો નાશ કરે છે? હું તો આશ્વિનમાં ગ્રહેતો ત્યારે ૨૧ માઇલ ચાલીને વફીનાત કેરના જતો અને શનિવારે તો ૪૨ માઇલ ચાલતો સવારમાં વહેલો ઊઠીને, બાખરી ગતે કરેલી હોય તેને સાથે નિખુનો મુરખો બાંધીને ચાનતો ગસ્તામાં પાણીનો ઝરો આવતો ત્યાં બરોબર સ્નાન કરી, ઓશીસે જઈ, સાથે આણેતું ભાતું ખાઈને કામ કરતો શનિવાર બાદ કરતા બાકીના દિવસ સાજના ગાડીમાં પાછો જતો શનિવારે જવા આવવાના મળી ૪૨ માઇલ ચાનવાનું થાય એટલે શરીર પાસે જેટલું કામ લેવાનું હોય તેટલા જ બળની ઇચ્છા રાખવી'

બોચાસણ ૧૩-૭-૪૫

વિવિધ પ્રસંગો

પ્રકાશ સુખલાલજી

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાની ભૂતાવળ જેવી કાશીમાં હું બસતો ત્યારે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના દિલ્હીઓની ઝુમેશના પુરસ્કર્તા ગાંધીજીને કર્મવીર ગાંધીજી તરીકે જાપા દ્વારા બાપ્તિ હતા અને તેમના પ્રત્યે કુવદન અને

અતિ આદરની વૃત્તિ પ્રગટી હતી. આફ્રિકા છોડી ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં તેમના સત્કારસમારંભ પ્રસંગે અણુધારી રીતે હું પહોંચી ગયેલો તેમનું જનાબરૂપે ટૂંકું ભાષણ સાંભળી પ્રથમની આદરવૃત્તિ વધારે વિકાસ પામી. એટલે તેમના સંસર્ગમાં આવવાની તક શોધવા તરફ મન ઢળ્યું.

કોચરબ પાસેના બંગલામાં ગાંધીજી અને બીજા આશ્રમવાસીઓ રહેતા તે વખતે બપોરે—ઘણું કરીને ગાંધીજી ઘઉં વીણવાતું કે બીજું કંઈ એવું કામ કરતા હોય ત્યારે—વાતચીતની તક મેળવવાની દૃષ્ટિએ હું જતો. બીજા કેટલાક કુતૂહલપ્રેમી સારા સારા સદ્ગૃહસ્થો પણ ગાંધીજીનું ઘઉં વીણવાતું કામ જોવા ને નેમનું દર્શન કરવા સાથે આવતા. આ રીતે ગાંધીજી સાથે સામાન્ય ઓળખાણ થઈ. સામાન્ય ઓળખાણ થયા બાદ વિશેષ પરિચયનો પ્રસંગ જુદી જ રીતે આવ્યો. હું પાટણથી અમદાવાદ આવેલો. સ્વ. પૂંજભાઈ હીરાચંદ અને બીજા મિત્રો સાથે ગાંધીજી પાસે કોચરબવાળા આશ્રમમાં ગયો હતો ઉનાળાનો બપોર હતો દીનબંધુ એંડ્રુઝ આવેલા. આશ્રમમાં મહેમાન તરીકે સુરતના સ્વ મણિલાલ બકાર-ભાઈ બ્યાસ પણ હતા, તે પ્રથમથી મારા પરિચિત હતા. ગાંધીજીએ એક એક કરી દીનબંધુને આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય આપવો શરૂ કર્યો. હું સાંભળી રહ્યો હતો. દીનબંધુ ગયા પછી ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું: ‘ક્યાંથી આવો છો?’ ‘પાટણથી,’ મેં જવાબ આપ્યો. ગાંધીજી કહે: ‘પાટણ સિદ્ધપુર પહેલાં આવે છે ને?’ મેં કહ્યું: ‘ના જી. પાટણ મુખ્ય લાઇન ઉપર નથી. એ તો મેસાણાથી જતી એક ખાન્ય લાઇન ઉપર છે.’ ઊંડા વિરમય સાથે ગાંધીજી કહે: ‘એમ!’ એટલું કહી, એમના લાક્ષણિક સ્વરે કહે: ‘ઓહો! મારા અચાનકો તે કંઈ પાર છે?’ એમ કહી નકશો હાથમાં લીધો, અને રેલવે લાઇનો જોઈ કાઢી. પછી કહે: ‘તમે અહીં જમી

શકે છે ' તે દિનમે તેઓ સ્વ વૈદ્ય જટાશકર લીલાધર અને દીનમન્ધુ સાથે આવળા જવાના હતા મને એ તક ઝડપી લેવાનું મન થયું ત્રણ મિત્રો અને હું આવળા ગયા ત્યાં સાજો સભા હતી ગાંધીજીનું ભાષણ સાંભળ્યું આ પ્રથમ પ્રસંગ ત્રિશેષ પરિચયમાં પરિણમ્યો

(૨) એક બીજો પ્રસંગે હું એ જ આશ્રમમાં ગાંધીજી પાસે શહેરમાંથી જતો હતો એનીસપ્તીજની નજીકમાં તેઓ સામા મળ્યા નમઃદાનના ઉત્તરમાં કહે ' હું અત્યારે ગોખલેજીની શોકસભામાં જાઉં છું ત્યાં આપશો ? ' અમે તેમની સાથે ગયા બીજાના ભાષણો યદ્ય ગયા પછી ગાંધીજીએ ટૂંકા ભાષણમાં કહ્યું કે આગલી નાની ઉંમરમાં ગોખલે જેવા સમર્થ દેશભક્તનું અવસાન એ દેશની નિરલ અને કીમતી સપત્તિનો નાશ છે દેશનેતાઓ અને સેવકોએ સેનાની સાથે જીવનાની આવડત પણ કેળવવી જોઈએ ઇત્યાદિ

(૩) આશ્રમના ખાનપાન અને તદ્દન સાદી રહેણી વિષે તે અખતે જ્યાં ત્યાં કૌતુકપૂર્ણ ચર્ચા ચાલી ગાંધીજીએ ક્યારેક જમવાનું નોતરું આપેનું, તેનો લાજ લઈ હું એકવાર આશ્રમમાં જમના ગયો આર્થનાથઈ, અને બાપુજી પોતે જ પીરસના લાખ્યા ચેટલી ઘડિની ઘેસ, અને શાક પીરસ્યા પછી તેમણે કહ્યું ' મીઠા વિના લાખશે ? અહીં તો બધું મોળું છે બધુંએ તો માફુ લઈ શકે છે મોળું કદી ખાધું છે ? ' મેં કહ્યું ' હા જી જોનાના આર્થનાથર બોજન મોળા જ હોય છે ' તેમણે હસીને કહ્યું ' ત્યારે તમને આશ્રમ કાવે ખરો ! ' હું માત્ર હસ્યો બધા જમી રહ્યા એમદલી હતી ગાંધીજી નાગિયેરનું દૂધ અને ખજૂર વગેરે લેતા બેળ હતા દરમ્યાન ડાઈ અમદાવાદી ગૃહસ્થ મળવા આવેલા ગાંધીજીએ તેમને બેસવાનું કહ્યું હતું પેના ગૃહસ્થ તો ખૂબ બેદા પણ ગાંધીજીનું બોજન ત્રણ પાચ કે દસ મીનીટમાં ખતે એમ ન હતું પેના ગૃહસ્થ કદાચીને

પણ નમ્રતાથી બોલ્યા ‘આપને તો બહુ વાર થઈ !’ ગાંધીજી હસીને કહે ‘હજી કલાક કયા પૂરો થયો છે ?’ પેલા ગૃહસ્થ કહે ‘ખજૂર અને આવા ફળાહારમાં આટલી બધી વાર એ તો નનાઈ કહેવાય’ ગાંધીજી કહે ‘નવાઈ શા માટે ? મારે થોડું તમારી પેટે અટપટપી બનવું છે ?’ પેના ગૃહસ્થ કહે ‘શુ આમ આટલું ધીરુ જન્મનાથી તમે દીર્ઘજીવી બની શકશો ?’ ગાંધીજી કહે ‘જરૂર મારે તો સૌ વરસ પૂના જીવવું છે તે આ રીતે જ બને’ હું આ વાર્તાલાપ અત્યંત એમન્રતાથી સાલગી રહ્યો હતો. પછી તો તે ઉપર મેં કેટલુંક ચિન્તન પણ કર્યું મને એમ યાદ છે કે એ વાર્તાલાપ વખતે હું મારી જન્મવાની થાળી ઊટકી રહ્યો હતો, બેકે સાથેના મિત્રોએ મને રોક્યો હતો.

(૪) પરિચય વધતો ગયો તેમ થોડુંક પણ ગાંધીજી સાથે રહેવાની લાલસા તીવ્ર થતી ચાલી પરિણામે મેં અને શ્રી રમણિન્દ્રલાલ મોદીએ સાથે જ ગાંધીજી પાસે જવાનો નિર્ધાર કર્યો ગાંધીજીની દા આબ્યા પછી અમે બંને કોચરબનાળા આશ્રમમાં જ્યાં નીકળ્યા અમદાવાદ રેલેશને ઊતરીએ છીએ ત્યાં તો શ્રી પૂજ્યભાઈએ અમને બેસાડીને કહ્યું ‘આપુજી આ ગાંધીમાં જ મુબઈ જાય છે અમે બંને મળ્યા એટલે ગાંધીજી કહે ‘હું જરૂરી કામસર મુબઈ જાઉં છું પણ તમે ખુશાથી આશ્રમમાં જાઓ હું તો કાને જ પાછો ફરનાનો છું’ અમે બંને નિયમાનુસાર યાત્રી ફોટોશ ને પાસપોર્ટ લઈ ચાલતા જ આશ્રમમાં પહોંચ્યા ને યથાનિયમ રહ્યા આશ્રમની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરતા ઉપરાંત ત્યાં રહેનારાઓ માથે થોડોક પરિચય પણ સાંપ્યો એક જ નિમમમાં ગાંધીજી આવી ગયા હું ને રમણિન્દ્રલાલ તે વખતે ‘કર્મપ્રતિષ્ઠાસે’, જે જૈન પંથમાં કર્મનિપચક ગદન નિચારથી પરિપૂર્ણ એક પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે, તે વાગતા આશ્રમમાં એક માત્ર એકાન્તમાં મળે એ વાસ્તી રિચાગી રહ્યા હતા ત્યાં તો ફરતા ફરતા

ગાંધીજી આજ્યા, ને અમને પૂછ્યું ' શું વાચો છો ? ' અમે સંકોચાયા, પણ જરાબ આખો કે ' એ તો એક જૈન ગ્રંથ છે ' તેમણે પૂછ્યું ' એમાં શું ચિન્તન છે ? ' અમે કહ્યું ' કર્મનો સિદ્ધાન્ત એમાં બહુ ઝીણવટથી ગ્રંથો છે ' તેમણે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં કૌતુકથી કહ્યું ' એમ ! ત્યારે તો તમે કર્મના અભ્યાસી છો । ' અમે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે અહીં કર્મચોગી આશ્રમમાં માત્ર વાચનામાં સમય ગાળવો એ ખરાબ નથી તેથી અમે બન્નેએ કામની માગણી કરી ગ્રંથિકનાથ તો ગમે તે કામ કરે પણ મારું શું ? એટલે છેવટે મેં કહ્યું : ' હું દાનમાં ભાગ નહિ ' સનાતન યાગ વાગે નિયમ પ્રમાણે લેવા એટલે ગાંધીજીએ મને કહ્યું ' સુખનાથ, તમે મારી સાથે ધની ઉપર આવો ' હું ગાંધીજી સાથે દાનમાં એક કલાકમાં પાંચ શેર ઘઉં દળી કાઢનાના હતા ગાંધીજી અને હું ' પટ્ટી ફેરવતા તેઓ મારા હાથને તરત જ પારખી ગયા પછી કહે ' આરેય દળ્યું છે ? ' ' ના જી, આજે પ્રથમ જ ' તેઓ કહે ' ત્યારે તો હાથ દુખશે અને બળશે તમે ઊંડી જાઓ ' મેં કહ્યું ' ના એ તો અભ્યાસ યશે ' આમ કહી એક કલાક સાથે દળ્યું મને હાથમાં ફેરવા લેવા છતાં દિમલ આવી, અને મન આથે નિશ્ચય કર્યો કે હવે ત્યાં ગયેલું ત્યાં ધની રાખતી એ પ્રમાણે ત્યારમાફ કાતી ગયો ત્યારે એ ધની ગળી તેનાથી અમે ચાગપાચ મિત્રો દળતા આશ્રમમાં અમે મને ગલા તેદગ્રધાન સાંગે પ્રાર્થનામાં રસદૂરક ભાગ લેતા, અને ત્યારમાફ ગાંધીજી સાથે સમ્પ્રેજ રોડ પર ફરવા જતા તેમની સાથે ઝડપી ને નિગનિ વાન કરવાની આ કીમતી તક હતી મેં એકરાર પૂછ્યું ' માપુજી, આપે મને મારા પતના જવામમાં એમ લખ્યું હતું કે એક નિશ્ચયમાં અહીં નોના મગફળી લઈ શકાય પણ માત્ર તેટલીથી પોતાનું કેમ મળી રહે ? અહીં આનમમાં તો વણા જણા મારે પ્રમાણમાં લે છે ' તેમણે તરત જ જુ ' તમે

તો એટલું જ પૂછેતું કે મગફળી પર રહેતું હોય તો એક દિવસમા કેવી લેવી ? સેનાર કંઈ ઉમરનો, કેનાસ્વાસ્થ્યનાગો વગેરે કંઈ પત્રમા વખ્યું જ ન હતું તેથી મેં અઢી તોનાનું પ્રમાણ સૂચવ્યું, જેથી ગમે તે સ્થિતિનો માણસ એટલું પ્રમાણ લેના માટે તો ન જ પડે ' મને મારા પ્રશ્નમા રહેલી અરપણતા સમજાઈ મેં તેમને એકસર પૂછ્યું ' જ્યાંમ હરસને પ્રતિકૂળ છે કે નહીં ? લોહો પાતું હોય તો બદામ એમા વધારો કરે ખરી ? ' તેમણે કહ્યું ' બદામ હરસને અનુકૂળ નથી ભારે દોષ જિનું નુકસાન પણ કરે ' તે જખતે મને હરસ દૂધતા મિત્રો મને જામ લેના કહેતા જેથી પોણું મગે પણ મારા અગત અનુભવી ગાંધીજીના મ્યનથી પુષ્ટિ થતા મેં બદામ ત્યારથી લગભગ છોડી જ દીધી છે એન્વાર અમે પૂછ્યું ' બાપુજી, દૂધ તો સાત્ત્વ છે એનો ઉપયોગ યોગીઓ ને નસિઓ કરતા, ને આજે પણ દૂધથી કરે છે એવી સ્થિતિમા આપ બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ તેના ઉપયોગ વિરોધી ધારો છો ? ' તેમણે કહ્યું ' યોગીઓ ને નસિઓ દૂધથી દૂધ ને તેમાથી અનેની વસ્તુઓ વાપરતા તેથી જ તો તેમને બ્રહ્મચર્ય સાચવના મહુ ચીન રાખવી પડતી દૂધ સાત્ત્વિક છે એમને તેનાથી રિકાર ઊપજતા અમકે છે એમ તો નહીં જ દૂધ પીનારા નસિઓને બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે કેટકેટલું તપ કરવું પડતું એ વાત પુરાણો ને બીજા શાસ્ત્રોમા જણાવી છે ' x સાજે ફગતી વખતે

x વાચકો રજે માને કે ગાંધીજી આજે પણ દૂધના ઉપયોગનો વિરોધ કરે છે ઠીવડ તેઓ દૂધના વાપરને સારી પેઠે ઉત્તેજન આપે છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ દૂધ સામેનો એમનો વિરોધ માયમ છે જે દૃષ્ટિએ દૂધનો ઉપયોગ છોડાય તો તેમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિને ગમે પણ ખરું પણ ગુણની દૃષ્ટિએ દૂધ બહુ જ ક્ષમતી હોઈ તેની નવજમા મુકાય એવી વસ્તુ આપણી પાસે નથી, ત્યાં મુધી તે વાપરવી જ જોઈએ એમ તેમના કહેવાનો આશય છે

—સ પાદ—

આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા વિષે ફરિયાદ કરવી હોય તો ગાંધીજી પાસે કરતા. એકવાર દેવદાસ અમુક મદ્રાસી છોકરા વિષે કંઈક કહેતા હતા. તે છોકરો પણ સાથે જ હતો. ગાંધીજી બનેલી વાત એટલી ઝીગૂવટ અને તટસ્થતાથી તપાસતા હતા કે એમાંથી મને ધણું વિચારવાનું મળ્યું. અમે બંને થોડા જ દિવસ રહી છૂટા પડ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ આત્મીયતા ને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: 'તમે ગમે ત્યારે ફરી આવી શકો છો.' તેમના આ કથનની દોરીથી જકડાયેલાં અમારાં હૃદય શરીર સાથે પરાણે ચાલ્યાં.

(૫) હું પૂનાના ભારત જૈન વિદ્યાલયમાં હતો. ધણું કરીને તે વેળા ખેડનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. ગાંધીજી પૂને આવેલા, ને ગોખલેજીના ભારત સેવક સમાજના મકાનમાં બિતરેલા. હું કેટલાક કોલેજિયન વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાંજે તેમની પામે ગયો. મને જોઈ પૂછ્યું: 'તમે અહીં છો?' 'હા જી,' મેં જવાબ વાળ્યો. તે સાંભળી તેમણે ફરી પૂછ્યું. 'અહીં શું કરો છો?' મેં સંકોચ સાથે કહ્યું: 'અહીં જાગ્રાલયમાં રહેતા જૈન વિદ્યાર્થીઓને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે કંઈક શીખવું છું. એમાંથી જ આ કેટલાક વિદ્યાર્થી અહીં આવેલા છે.' તે વખતે ગાંધીજી સરકારના નિમન્ત્રણથી કંઈક કામસર પૂને આવેલા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમની સાથે રહેલા એક અંગ્રેજ મિત્ર આવનાર હતા, તેમને લેવા સ્ટેશને જવાની તૈયારીમાં હતા. તેમણે તે વેળા 'જૈનસિદ્ધાન્તપ્રવેશિકા' નામની એક હિંદી ચોપડી થેલીમાં રખાવેલી. તે તેઓ અવકાશે પાંચના હોવા જોઈએ. તેમણે મને પૂછ્યું: 'કહો ત્યારે, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને જ્ઞાત વિષે જે વિચાર છે તેનો શો અર્થ?' મેં જાહેર સંકોચ સાથે તેમને પ્રયત્નિત અર્થ કહ્યો. પણ તેથી મને પોતાને જ સન્તોષ ન હતો; કારણ હું ગાંધીજી આમળ થોડું જુએ બાત મને હતું. પણ તેમની વૃત્તિ કંઈ મારી પરીક્ષા લેવાની કે તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાઓને નકામી સિદ્ધ કરવાની ન

હતી પ્રશ્ન પાછળ તેમનો ઉદ્દેશ તેમના ડબનખેય પ્રમાણે સત્યશોધન કે તત્ત્વશોધનનો હતો. એટલે તેમણે મને ફરી સીધો પ્રશ્ન કર્યો ‘કાઈ વસ્તુ ઉપર લાગુ કરીને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિને ઘટાવો ધારો કે મારે મોટરમાં ન બેસનાનો નિયમ છે હવે વખત બહુ થોડો હોય અને જવાનું બહુ જ આધુ હોય વળી ત્યાં જવું ખાસ જરૂરી નથી અને એના વાહન સિવાય બીજો રસ્તો ન હોય, તો એ નિયમ બાબત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો નિયાર શો ખુલાસો કરે? તેમાંથી કંઈ એવો રસ્તો તે સુસ્વે ખરો કે જેથી લીધેના નિયમનો ભંગ પણ ન થાય અને મોટરનો ઉપયોગ શક્ય બને?’ મને યાદ છે તે પ્રમાણે હું તે વખતે તેમને સન્તોષ થાય તેવો ખુલાસો કરી શક્યો નહીં પણ એમના એ પ્રશ્ને મને નિયાર કરતો તો કરી જ મૂક્યો હું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અથોને શાબ્દિક બંધનથી પર જઈ નિયારતા કંઈક અંશે શીખતો થયો.

(૬) જનિયાસના બાગના હત્યાકાંડ પછી તે વિગેની એક તપાસ સમિતિ રાષ્ટ્રીય મહામંડળ તરફથી નિમણેવી, તેમાં ગાંધીજી હતા એનો રિપોર્ટ લખાયા પછી તેઓ—સ્મરણ પ્રમાણે—કાશીથી અમદાવાદ પાછા ફરેલા વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું હું આગરેથી અમદાવાદ આવેલો, તે ગાંધીજીના દર્શન અર્થે આશ્રમમાં ગયો હવે આશ્રમ સામરમતી લાણી આવ્યો હતો મારી સાથે બે મિત્રો હતા તેમાંના એક જૈન પડિત હતા ગાંધીજી બેઠા હતા તે ઝોરડામાં અમે ગયા શ્રી મહાદેવભાઈ નજીકમાં પોતાનું કામ કરતા હતા ગાંધીજીએ શ્રાન્ત સ્વરે પણ ખડખડાટ હાસ્ય સાથે ‘આવો’ એના શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું મેં કહ્યું ‘આપ તો બહુ જ થાકેલા છો લેવાઈ ગયા લાગે છે. તો ક્યાંક મહિનો ફેદ મહિનો પૂરો આરામ કા ન કરો? આપે તો પંજાબના ભ્રમણમાં અને રિપોર્ટ લખવામાં બહુ શ્રમ અને ઉત્તમગત કર્યા છે’ તેમણે તરત જ કહ્યું ‘એમ કંઈ

અજગરની પેઠે પડ્યા રહી શરીર પાળ્યા કરાય છે ? ' મેં મારી સાથેના મિત્રની ઓળખાણ આપતા કહ્યું ' તેઓ પડિત છે ને જૈન સાધુઓને ભણાવે છે ' ગાંધીજી એમની નાક્ષણિક રૌલીએ હસીને કહે ' ત્યારે તો એ ભાઈ અગ્નિને બાળે છે, એમ ને ? ' ઉપરના તેમ જ બંને જવાબે મને વિચારમાં નાખી જ દીધો હતો પણ તે વખતે શહેરમાંથી ગાંધીજી પાસે અનેક નિવાર્યોઓ આવીને સરકાર સાથેની ભાવિ લડતમાં પોતાના સ્થાન નિમે પૂછી રહ્યા હતા એ ઉત્તેજક વાતાવરણમાં એક કોલેજિયન નિવાર્યને ગાંધીજીએ કહેતું તે હજી પણ મારા જનમાં ગુજતું જુ સાબળું છું તે વાક્ય એટલું જ હતું કે ' તમે જીનાન છો અને હું જીનાનીમાં નિર્દોષ આનન્દ કેમ લેવો એનો રસ્તો તમને જતાની રહ્યો છું '

(૭) ૧૯૨૪ ની વાત છે ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટી એપેન્ડી સાઇટીસના ઓપરેશનમાંથી સાગ્ન થઈ ગ્રુહને કિનારે આવી રહેના હ સાતાકુંજ એક મિત્રના બગનામાં હતો એક દિવસ શેઠ રેનાશ કરભાઈને લઈ કાકા કાલેનકર મારી પાસે આવ્યા ને મને કહ્યું કે ' તમે ગુજરાતી " શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર " પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ કરો બાપુજી પણ એમ ઇચ્છે છે સાજો પાચેક વાગે મળના જવાનું હતું જરાગર પાંચ વાગે જો એની મિસેન્ટ મળના આવનાના હતા બહુ જ થોડી મીનીટો બાકી હતી મને કાકા મેડી પર ગાંધીજી પાસે લઈ ગયા હું હજી સૌથી ઉપરને પગથિયે જ પહોંચ્યો હતો ત્યાં તો ગાંધીજીએ હસતે સ્વરે સીધું મને કહ્યું ' મને જાણ થઈ છે કે તમે હિંદી હીકરીક જાણો છો ' વચ્ચે જ કાકા બોલી બિહ્યા ' બાપુજી, આપ તો કુશળખંડર પૂછ્યા વિના જ પાધરી કામની વાત કરો છો ' ગાંધીજી કહે ' કેમકે એની મિસેન્ટને આવનાને એક જ મીનીટ બાકી છે પછી કુશળખંડર ક્યા નથી પુછાતા ? ' પછી પૂછ્યું ' કહો ત્યારે તબિયત તો હીક છે ને ? ' એમ કહી ખડખડ હસી

પડ્યા મેં કહ્યું ‘આપ ચિન્તા ન કરશો અનુનાદની બાબતમાં કાંઈ અને હું વિચારી ઘટતું કરીશું.’ ગાંધીજીએ ખુનાસો કરતા એક જ વાક્યમાં કહ્યું ‘વખત દૂર કે હોય ત્યારે હું પ્રથમ કામની વાત કરી નહિ છું’ એમનું એ કથન મને બહુ માર્ગદર્શક નીવડ્યું છે

(૮) રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેના એક ગૃહસ્થ અને બીજા એક સાધુના અગત જીવન વિષે કેટલોક ઊંઘાપોહ જાગેલો હું કહિયાનાડમાં હતો ત્યાં માગ પર આશ્રમમાંથી એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો કે ‘આ બાબતમાં બાપુજી ખરી હકીકત જાણવા માગે છે, જેથી તે બંને વ્યક્તિઓને જરા પણ અન્યાય ન થાય’ હું અમદાવાદ પહોંચી સીધો આશ્રમમાં ગયો ત્યાં એ પ્રકરણ બાબત તે વખતે વાતાવરણ શમી ગયું હતું પણ હું તો તરતનો જ આવેલો હોઈ મજેની બાતમી વિષે કંઈક કહેવા ગાંધીજી પાસે ગયો તેમણે મને કહ્યું ‘તમે જાઓ; તે ભાઈ હજી આશ્રમમાં જ હશે તેમને મળો અને જરા પણ અનિયમ વાપર્યા વિના પૂરી નિર્ભયતાપૂર્વક તેમને સમજાવો કે તમારું આ વનણું બરાબર નથી’ હું તે બાબતની ગાંધીજીની વાતચીત પરથી તેમની સત્યાગ્રહની ફિલસૂફી કંઈક અંશે સમજીશો કે સાચું જોલણ ને આચરનામાં જરા પણ શેફ ન ખાવી, ને છતાં વિનય કે નમ્રતા ન ચૂકના

(૯) શ્રી પૂજાભાઈ સાથે હું એકવાર આશ્રમમાં ગયો ગાંધીજીને પેના હિંદી અનુનાદ વિષે કંઈક કહેતું હતું મેં તેમને અનુનાદનું કામ આગળ ન ધપના વિષે કહ્યું, તો તેમણે તેમણે તદ્દન સરળતાથી પૂછ્યું કે ‘રેનાશ કરભાઈના વ્યવહારમાં કંઈ મેનું તો નથી?’ આ શબ્દો તેમના જ છે મેં કહ્યું ‘એનું તો કંઈ નથી’ પણ તેમના ઉક્ત વાક્ય પરથી હું એટલું જોઈ શક્યો કે પોતાના ચિરપરિચિત અને પ્રિયતમ એના એક યજમાનના વ્યવહારની આખખાઈ વિશે પણ તેઓ કેટલી જાગૃતિ સેવે છે

(૧૦) ૧૯૨૭ માં ગુજરાતમાં જળપ્રલય આવેલો. વિદ્યાર્થીઓ મકાન નવું જ હતું. એ દિવસો દરમ્યાન હું એ મકાનમાં સપડાયેલો, ને ઘેર જઈ શકેલો નહીં. આચાર્ય કૃપાલાની પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. મકાનના ચોકમાં એટલું બધું પાણી ભરાયેલું, ને ઊપરનીચે એટલું બધું પાણી ચૂતું હતું કે મકાન ક્યારે પડશે એ ભય ઊભો થયો. વિદ્યાર્થીઓ ને માણસો ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે ‘ આ મકાન નવું છે, પણ તે બાંધવામાં બહુ કાળજી નથી રખાઈ. જો પડ્યું તો માણસો અને પુસ્તકાલયના બુકા ઊડ્યા સમજવા.’ મારે તો માત્ર પૂછીને જ જાણવાતું હતું. કૃપાલાનીજીને મેં પૂછ્યું: ‘ તમને મકાનની બાબતમાં શું લાગે છે? ’ તેમણે કહ્યું: ‘ અમુક ભાગ નમેલો લાગે છે; ને અત્યારે નહીં તો વહેલોમોડો પણ કદાચ પડશે. ’ મેં કહ્યું: ‘ ત્યારે શું થાય? ’ તેઓ કહે: ‘ વરસાદ બંધ પડે તો જ કંઈ થઈ શકે. મકાન તો નવું જ ફરી બાંધાવવું યોગ્ય છે. પણ આ વિષે જાપુજીને કોણ કહે? જાપુજી પાસે જવું એટલે વલ્લભભાઈની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા જેવું ગણાય. ’ મેં કહ્યું: ‘ એમાં શું? હું જાપુજી પાસે જઈશ. રહેનારના અચાનક પ્રાણ જાય ને બીજી બરબાદી થાય તે પહેલાં જ જાપુજીને જાણ શા માટે ન કરવી? નહીં તો તેઓ જ ક્યારેક કહેવાના કે તમે કોઈએ મને જાણ કેમ ન કરી? ’ છેવટે અનુકૂળ સમયે હું ગાંધીજી પાસે ગયો. તેમણે મકાન વિષેની મારી વાત અત્યંત શાન્તિ ને ગંભીરતાથી સાંભળી, અને તે બાબત ઘટતું કરવાનું કહ્યું. પછી તેઓ જાતે સરદાર સાથે આવી મકાન જોઈ ગયા, અને પાછી તપાસ કરાવવાની ગાંધીજીના આ વ્યવહારે મારા મનમાં નૈતિક હિંમતનું સૂક્ષ્મ બીજ રોપ્યું.

(૧૧) ૧૯૩૨માં ગાંધીજી યરવડા જેલમાં હતા. તે દરમ્યાન ક્યારેક અમદાવાદ સ્વ. પૂંજીભાઈને પત્ર દ્વારા પૂછેલું કે ‘ જિનવિજયજી અને સુખલાલ ક્યાં છે ને શું કરે છે? ’ શ્રી. પૂંજીભાઈએ મને એ પત્ર

વાંચવા મુંઝેઈ ખીડ્યો. ત્યાં હું થોડુંક અંગ્રેજી શીખવાની દૃષ્ટિએ વાચતો હતો. મેં શ્રી. પૂંજભાઈ દ્વારા જ ગાંધીજીને જવાબ લખ્યો કે ‘હું મુખ્યમાં છું. ખીજી પ્રવૃત્તિ સાથે થોડુંક અંગ્રેજી શીખું છું.’ મેં અંગ્રેજી શીખવા પાછળની મારી દૃષ્ટિ દર્શાવી હતી; અને સાથે જ પૂછ્યું હતું કે ‘મને તે શીખવા માટે આપ કંઈ માર્ગદર્શન કરશો, ને કંઈ જગ્યાએ રહી સારી રીતે શિખાય એ જાગત સલાહ આપશો?’ તેમણે જવાબમાં લખ્યું કે ‘તમારી અંગ્રેજી શીખવાની વિચારસરણી પાછળ દોષ તો રહેલો જ છે. પણ જો તમે નિર્ધાર જ કર્યો હોય, તો તમારે માટે રાત્રિનિકેતન હીક ગણાય.’ ગાંધીજીએ મારી વિચારસરણી પાછળ દોષ રજાનું આ વેળા માત્ર સૂચન જ કર્યું; પણ એ જાગત વિષે અમારી વચ્ચે ૧૯૨૯માં ક્યારેક વાતચીત થયેલી. હું ત્રિદાપીડમાં જે કામ કરતો તે પૂરું કર્યા પછી મારે અંગ્રેજી શીખવું હતું, ને એ વિષે મેં ગાંધીજીની સલાહ માગેલી. તેમણે તે વખતે કહેલું: ‘અંગ્રેજી ભાષા પૃથ્વી જેટલી વિશાળ છે. તમારા જેવા એમાં શક્તિ ન ખરચે તો કંઈ બગડવાનું નથી. તમે જે જે શાસ્ત્ર જાણો છો અગર જાણી શકો છો તે સસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલીમદ શાસ્ત્રોના સાચા મર્મ શોધી કાઢવા ને પ્રકાશિત કરવા એ કંઈ સાધારણ કામ નથી. તે અનન્ત શક્તિ માગે છે. તો તમે એના જ રહસ્યચિન્તનમાં કેમ ન પડો?’ તેમણે આગળ વધીને મને કહેલું: ‘જુઓને રાયચંદ્રભાઈની સ્મૃતિ કેવી અપાર હતી! એકવાર વાંચ્યું કે સાંભળ્યું એટલે અપરિચિત અંગ્રેજી ભાષાનાં પાનાંનાં પાનાં તેમને યાદ રહેતાં. પણ તેઓ તેની જગ્યામાં ન પડ્યા ને પોતાનું ઊંડું ચિન્તન અને મનન ચાલુ રાખ્યું, તો તેઓ ઘણું નવું અને સારું આપી ગયા.’ મને કહે: ‘તમે એ રસ્તે ક્યાં ન જાઓ?’ પણ જ્યારે મારી મનોવૃત્તિ ઉત્કટ જેઈ ત્યારે કહ્યું કે ‘ભણે, તમે ઇચ્છો છો તેમ તમારા કામની દૃષ્ટિએ શીખી લેજો.’ તે જ વખતે પ્રસંગોપાત

શ્રીમદ્ રાજ્યન્દ્રની ' પુષ્પમાળા ' વિષે મેં કહ્યું કે ' આટલી સોળ વર્ષ જેટલી નાની ઉમરમાં તેમણે આટલો સુંદર ગ્રંથ લખ્યો એ મને અદ્ભુત લાગે છે ' ગાંધીજીએ એક જ વાક્યમાં મને જવાબ આપ્યો કે ' એ તો પુનર્જન્મની સાક્ષી છે '

(૧૨) છેલ્લો મહત્વનો અને રસપ્રદ પ્રસંગ ૧૯૪૪માં આવ્યો ગાંધીજી જનામ ઝીણા સાથે મન્ત્રણા ઢગા મુ મર્મમાં રહ્યા હતા તેમણે એક દિવસ એક જૈન સાધ્વી પાસેથી સાબળયુ કે હુ મુળધર્મમાં જ છુ. એટલે તેમણે તે સાધ્વીજી દ્વારા મને સ્મરણ પાઠવ્યું મેં તેમની જ સાથે ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી મોકલી કે ' મળનાના વણા પ્રસંગો વચ્ચે વચ્ચે આવ્યા, પણ પ્રયોજન વિના આપનો સમય ન લેવો એમ ધારી હુ મળના નથી આવ્યો આપે ૧૯૩૮ માં ઑપરેશન વખતે મને તાર કરેલો કે " તમે ખચી જશો અને આપણે મગીશુ " આ તારનો પૂર્વાર્ધ તો સાચો પડ્યો છે, પણ ઉત્તરાર્ધ સાચો પડેલો હજી બાકો છે ' તેમણે એ જ ચિઠ્ઠીમાં લખી મોકલ્યું ' ઉત્તરાર્ધ પણ સાચો પાડ્યે જ છૂટકો તમે ચાર વાગે ખુશીથી આવી શકો એ માર મૌન હોય તોપણ આવી શકો છો અને એ સમયે ગમે ત્યારે આવનાની છૂટ છે ' એમની ચિઠ્ઠી મળ્યા, અને ચાર વાગ્યા પહેલા જ હુ ત્યાં પહોંચ્યો તેમનું મૌન હતું. પણ હુ તો બેરો થોડી વાનમાં મૌન પૂરું થયું, એટલે તેઓ હસીને બોલ્યા ' હુ તો કાતતી વખતે મૌન સાચ્યું છું પહેલા કાતતી વખતે બોનતો પણ અમુક મિત્રોના કથન પછી મેં, એક વખતે બે કામ ન કરવાની દૃષ્ટિએ કાતતી વખતે મૌન રાખનાનું ચાનું કર્યું છે ' આટલા પરિચય પછી હુ પણ જરા ધૂટ શ્રેયેએ એટલે મેં ટીકા કરતા ગાંધીજીને કહ્યું ' આપે એક વખતે બે કામ ન કરનાની દૃષ્ટિએ મૌન રાખવાનો નિયમ કર્યો છે પણ એ કયા પળાય છે ? આપ બોનતા નથી એ ખરું પણ બે કાતતા કાતતા બીજાની વાતો

સાલખ્યા જ કરો, તો એક વખતે એક ક્રિયા કરવાનો નિયમ ન સચવાય ઘણી વખત ખોલવા કરતા સાલખનામા વધારે એકાગ્રતા રાખવી પડે છે, અને તેથી કાતવામા ખલેન આવવાની જ ' મે આગળ વધી કહ્યું ' એક પ્રાચીન જૈન આચાર્યે એકસાથે બે કામ ન કરવાનું કહ્યું છે, તે એક કામ વધારે સારી રીતે થાય તેટલા માટે જ ' ગાંધીજીએ ગંભીરતાથી કહ્યું ' ત્યારે મારો નિયમ હજી અર્ધો છે ને અર્ધો લેવો બાકી છે, એમ ક્ષણિત થયું ક્યારેક એ નિયમ પૂરો કરવા યત્ન થશે '

મુબઈ, ૧૬-૭-૪૫

ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(૧) ૧૯૧૫મા ગાંધીજી હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમા શાન્તિનિકેતન આવેલા, કેમકે ફિનિક્સ આશ્રમથી આવેલી મહાત્મા ત્યા હતી હુ પણ તે વેળા સ્વતન્ત્ર રીતે ત્યા ગયેલો ગાંધીજી આવ્યા તે દિવસે મોડી રાત સુધી અમે વાતો કરી સનારે ઊઠાને પ્રાર્થના પછી અમે મજૂરી કરવા ગયા ત્યાંથી પાછા આવીને જોઈએ તો અમારે માટે નારતો, ફળ વગેરે બધું કાપી કરીને જુદી જુદી થાળીઓમા પીરસી રાખેલું. અમે તો બધા કામે ગયેના, પછી માની પેટે આ બધી મહેનત કોણે કરી ? મે ગાંધીજીને પૂછ્યું (એ વખતે હુ એમની સાથે અંગ્રેજીમા જ બોલતો) ' આ બધું કોણે કર્યું ? ' તેમણે કહ્યું ' કેમ ? મે કર્યું છે ' મે સંકોચથી કહ્યું ' આપેકેમ કર્યું ? આપ બધી તૈયારી કરો, ને અમે બેઠા બેઠા ખાઈએ, એ મને સારુ નથી લાગતું ' ' કેમ, એમા શો વાધો છે ? ' મે કહ્યું ' આપ જોવાની સેવા લેવા જોટી

લાનકાત અમાગમા હોની જોઈએ ને ।’ એનો એમણે જે જનાન આપ્યો તેને માટે હું તૈયાર ન હતો મેં અગ્રેજીમા કહેલું કે ‘ We must deserve it ’ એ સાબળતા તેમણે સાન સ્વાભાવિકપણે કહ્યું ‘ Which is a fact ’ (એટલે કે તમે એને માટ લાયક છો જ) હું એમની સામે જોઈ રહ્યો તેમણે હસતા હસતા કહ્યું તમે બધા કામે ગયા હતા, ને નારતો કરીને પાછા ડામે ચડી જશો મારી પામે કુગ્ગસદ હતી એટલે મેં તમારો વખત બચાવ્યો એક કનાક કામ કરીને આવો નારતો કુગ્ગવાની લાનકાત તમે મેગવી જ છે ’ મારો કહેનાનો લાન તો એ હતો કે આના મોટા નેતા અને સત્પુરપની સેના લેવા જેટલી લાયકાત અમારામા હોવી જોઈએ ને । એ લાન એમના મગજ સુધી પહોંચ્યો જ નહીં. તેઓ તો માણસમાત્ર પ્રત્યે સમર્પિત થી જોનારા રહ્યા તેથી એમની નજરે તો મેં સેના કરી એટલે હું એમની સેના લેનાને હકદાર બની જ ગયો

(૨) ૧૯૧૮મા મનૂરેની હડતાળને અગે ગાંધીજીએ ઉપનાસનો નિશ્ચય કર્યો એની વાત સાલળી મહાદેવભાઈએ અને મેં એમની સાથે ઉપનાસ કરનાનો નિચાર કર્યો મહાદેવભાઈએ ગાંધીજી પાસે જઈ પોતાનો નિચાર તેમને જણાવ્યો ગાંધીજીએ એમને મનાવી જોના પણ મહાદેવભાઈએ માન્યુ નહીં. ચર્ચા ને દલીલનો વખત નહોતો ગાંધીજીએ કડકાઈથી કહ્યું ‘ મહાદેવ, તમારો ધર્મ શો છે એ પણ હું જાણુ છું અત્યારે તમારે ખાનુ જોઈએ મારી વાત નહીં માનો તો હું તમારુ મો નહીં જોઉં ’ મહાદેવભાઈ ગમગીન ચહેરે મારી પાસે આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા ‘ બાપુ મારુ મો ન જુએ તો હું જીનુ કેની રીતે ? ’ મેં કહ્યું ‘ બાપુ તો આપણા અતરાતમા જોવા છે તેઓ કહે કે ખાનુ જોઈએ, તો આપણે ખાનુ ખાઈને જ આપણે આપણી કસોળી થના દેની ’ માર નામ પણ ગાંધીજી

પાસે ગયું હતું. હું તેમની પાસે ગયો ને કહ્યું ‘ મહાદેવભાઈએ મને બધું કહ્યું છે અને બનેલો જાનનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. માત્ર હું ખજૂર ને પાણી પર રહીશ. પણ એને આપના ઉપવાસની સાથે કશો સંબંધ નથી, એ મારો સ્વતંત્ર પ્રયોગ છે. ’ ગાંધીજીના મનમાં કદી શંકા નથી આતી. તેમણે તરત જ કહ્યું ‘ હીક છે, તમારો પ્રયોગ બલે ચાલતો. ’ મેં સાચે જ એવો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર રાખેલો મને ડર હતો કે ગાંધીજી શંકા ઉઠાવશે કે આણે ચાવાકીધી નવો રસ્તો કાઢ્યો પણ તેમણે જરા પણ શંકા ન ઉઠાવી એ જોઈ મને સતોષ થયો એ જ રીતે તેમણે અનસૂયાબહેનને પણ ઉપવાસ કરના રોક્યા. સાગે પ્રાર્થનામાં કહ્યું ‘ મારી સાથે તમે લોકો ઉપવાસ કરશો તો તેથી મારી શક્તિ વધવાની નથી પણ ઘટવાની છે ઊલટી તમારી ચિન્તા મને થવા કરશે. એટલે તમારો ધર્મ તો એ છે કે સારી પેઢે ખાઈને મારી સાથે કામ કર્યા કરો. આ ઉપવાસમાં મારો દેહ પડે તો તમારે શોક કરવાનો નથી આશ્રમજીવનમાં મિષ્ટાન્ન ખનાવીને આવનારો અવકાશ હોય, તો તે દિવસે તમારે મિષ્ટાન્ન ખનાવીને ખાવું જોઈએ મારા સાથી મારી સાથે ઉપવાસ કરવા બેસે તો મારું બધું કામ અટકી જાય, ને હું કદી ઉપવાસ કરી જ ન શકું. ’

(૩) મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે જોડાયા ત્યારબાદ થોડે દિવસે અમે વાતો કરતા હતા. મહાદેવભાઈ કહે ‘ બાપુ એક જગ્યાએ મળના ગયેલા ત્યાં તેઓ ખુરસી પર બેઠા, ને હું બોલ પગ બેઠો બાપુ કહે ‘ આ બરાબર નથી. મારી પાસે આ બીજી ખુરસી પર બેસો. ’ મારી હિમત ન ચાલી એટલે બાપુ ઠપકો આપીને કહે ‘ આ જમાનાની રીતભાત પણ તમારે શીખવી જોઈએ માટે બેઠો, ને ખુરસી પર બેસો. ’ હું શરમાતો શરમાતો બેસી ગયો ’ મેં કહ્યું : ‘ નવવધૂની પેઢે ને ! ’

(૪) મહાદેવભાઈ પાસેથી જ સાંભળેલી એક બીજી વાત છે. ઉત્તર

હિંદમાં મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે મુસાફરી કરતા હતા ચાલતી ગાડીએ લખવાનો મહાનરો ગાંધીજીને છે, ને મહાદેવભાઈને પણ હતો એક દિવસ રાતે મોઝા સુધી મહાદેવભાઈએ લખ્યું, ને કામ પૂરું કરીને જ સૂઈ ગયા. સનારે વહેલા ઊઠવું એમને માટે અશક્ય હતું સનારે જાગ્યા ત્યારે જોયું કે ગાંધીજીએ જાતે સ્ટેશનની વેટિંગ ડમમાં જઈને મહાદેવભાઈ માટે ચા, દૂધ, ખાડ, પાઉરોગી, માખણ વગેરે મગની તાસકમાં તૈયાર રાખ્યું છે ગાંધીજી પોતે તો ચા નથો પીતા, પણ મહાદેવભાઈ ચા પીએ છે એની એમને ખબર હતી. એટલે તેઓ ચા તૈયારી રાખીને મહાદેવભાઈના જાગવાની રાહ જોતા બેસા હતા મહાદેવભાઈ જાગ્યા ત્યારે ચા જોઈને શરમાઈ ગયા પોતે ચા પીએ છે એ બેદ ગાંધીજી આગળ ખૂલી ગયો એથી નધારે સકાય થયો પણ ગાંધીજીએ મીરી મીરી વાતોથી એમનો સકાય દૂર કર્યો, ને કહ્યું કે 'રાતનો થાક પણ ઊતરવો જોઈએ ને !' *

જીવનની નજરે

ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

મહાત્મા ગાંધી—તે વેળાના ફક્ત 'શ્રી ગાંધી'—હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી તેમણે પોતાનું કાયમનું સ્થાન—હિંદુસ્તાનમાં પોતાના કાર્યનું કેન્દ્ર—અમદાવાદમાં રાખ્યું, તેને લીધે તેમના નિકટના પરિચયમાં આવી તેમનું અતર્ગત દર્શન કરવાનું સહજાત્ય મને પ્રાપ્ત થયું. તેમની દેખરેખ નીચે થોડુંક સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની તક પણ મળી તેમનો વ્યાપ દહાડે દહાડે જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રત્યક્ષ પરિચયના

* જ્વલનિવાસ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનીમાં લખેલા ગાંધીજીના જીવન-પ્રસંગના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી ઉદ્દૃત

પ્રસંગો ઓછા થતા ગયા;—હું ઓછા કરતો ગયો એમ કહું તોપણ ચાલે. તેમની પાસે રહીને કામ કરવું એવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી. કંઈ નહીં તો તેમને મળવાના, તથા તેમની સાથે વાત કરવાના, જે જે પ્રસંગ મળે તેનો લાભ લેવો એવી પણ મારી ઇચ્છા હતી. પણ રાષ્ટ્રોદ્ધારનો મેરુ જ્યેષ્ઠો ભાર હંમેશાં માથે ઊપાડનારા બાપુને મારે કારણે થનારા અદ્ય શ્રમમાંથી પણ બચાવી લેવા, એ એક જ વિચારથી મેં, સર્વ ઇચ્છાઓ દાખીને, કેવળ કામને સારુ ખાસ જરૂર હોય તો જ મળવું એવો લગભગ નિયમ ૧૯૨૪થી કર્યો. ત્યારપછીનાં વીસ વરસમાં અત્યંત પરિચયના, અને તેમના સ્વભાવ ને ગુણનું દર્શન કરાવે એવાં રમરણોના, પ્રસંગો બહુ જ થોડા છે—લગભગ નથી કહીએ તો ચાલે.

તેમનું પ્રથમ દર્શન ૧૯૧૫માં થયું. ધોતિયું, અંગરખો, તેના પર ખેસ, ને માથે કાઠિયાવાડી ફેટો, એ એમનો તે વખતનો પહેરવેશ હતો. એથી ચેલટું, કોટ, પાટલૂન, જાકીટ, ક્યારેક નેકટાઇ, ને જરૂરથી તોરાવાળી ભલકદાર ટંગીન દક્ષિણી પાંચડી, એ મારા જેવા જુવાન વખીલનો શિષ્ટ ગણાતો, ને કાર્ટ તથા બીજાં જાહેર સ્થળોએ પહેરવાનો, પેશાક હતો. પહેરવેશ પરથી રેકના માનસ ને વિચારસંજ્ઞા વિશે કાંઈ અનુમાન કરત તો તે ખોટું ન હત. એક સાદા, સાચા, ને સર્વાંગી સ્વદેશીના પુરસ્કર્તા, ગરીબોના એલી, પાગમૂર્તિ, દેશને માટે ગમે તેવાં કષ્ટો વેઠવાને તૈયાર એવા પુરુષ હતા અને રીજો અજ્ઞાનથી, ને તેથી જ પ્રામાણિકપણે, પોતાને શિષ્ટ, જુદિમાન, શક્તિ, અને લોકનેતા થવાને લાયક માનનાર તરુણ હતા. પ્રથમ દર્શન છીનાં પહેલાં એકબે વરસ તો જે દૃષ્ટિએ હું ગાંધીજી અત્યે જોતો હતો, એ વેળા માર્વાજનિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરનાર જે મધ્યમ વર્ગ ને વખીલ ગઈ હતો તેની જ દૃષ્ટિ હતી.

ગાંધીજીનો અત્યારનો આશ્રમ ૧૯૧૭-૧૮માં બંધાયો તે પહેલાં

બેએક વરસ ક્રાચરખમાં ભાડના મકાનમાં આશ્રમ હતો. આશ્રમની રહેણીકરણી મને વિચિત્ર લાગતી; એમાં થેલછા પણ દેખાતી. બેસવાને સાદી શેતરંજ કે સાદડી હોય; ટેબલખુરસી મળે નહીં. ગાંધીજી મોટે ભાગે ઉઘાડે શરીરે બેસે. અંગ્રેજી ભાષા ઉત્તમ આવડે છતાં બધો વહેવાર ગુજરાતીમાં જ ચલાવે. બરુની કલમથી લખે. શાહીચૂસ કાગળને બદલે કાળી રજ વાપરે. ભૂરી-કાળી શાહીને બદલે ગામડી કાળી શાહી વાપરે. જાતે દળવા, ખાંડવા, રાંધવા, પીરસવા ને વણવાનાં કામો કરે. એ બધું જોઈને અંગે એકદમ વિરોધનાં રોમાંચ ખડાં થતાં. ‘આ બધું શું છે? આમાં ખરેખર કંઈ તથ્ય છે, કે આ બધું ન્યૂં ગાંડપણ છે? દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેમણે આટલી કીર્તિ મેળવી છે ને જેમણે વિલાયતમાં ઘણાં વરસ ગાળ્યાં છે એના આ ગૃહસ્થ આમ કેમ કરે છે?’ એમને પાગલ કહેવાની હિંમત ચાલે નહીં. અને શાણા છે, દીર્ઘદર્શી છે, એમના કાર્યમાં કંઈક ગૃહ તત્ત્વાર્થ છે, એમ તરુણ ને અહંકારી મન કબૂલ કરે નહીં.

આવી પરિસ્થિતિ ને મનોદશામાં કેટલોક કાળ ગયો. પછી જેમજેમ નિકટનો પરિચય થતો ગયો તેમતેમ મારી દૃષ્ટિ બદલાઈ, ને એ મહાન વિભૂતિનું ખરું સ્વરૂપદર્શન થયું. એ દર્શન આજે પણ પૂરેપૂરું ચર્ચ રહ્યું નથી. પણ મારી જ દિશાબૂલ થાય છે એમ દહાડેદહાડે સમજવા લાગ્યું; અને એમનામાં જે પાગલપણનો ભાસ થતો હતો તે પાગલપણું મારી જ દૃષ્ટિમાં હતું, એવો અનુભવ રોજરોજ થવા લાગ્યો.

ગાંધીજીના ને મારા નિકટ પરિચયના કાળનાં સર્વ સંસ્મરણો લખવાં એ આ લેખનો હેતુ નથી. કેટલાંક સ્મરણો સાવ વ્યક્તિગત, મધુર અને પ્રેમપૂર્ણ છે. એ લખવા જતાં પણ તે તે પ્રસંગોનું પુનઃ સ્મરણ થઈ આનંદ લેખજે છે. પણ તે આ લેખની મર્યાદા બહાર જ રહેવાં જોઈએ. એમના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે એવાં એકમે સ્મરણો જ અહીં લખવાનો

વિચાર છે

આશ્રમની છેક શરૂઆતના દિવસો બહુ જ કડક નિયમનના હતા બોજન સાદુ શાકઘણ વગેરે બધું માત્ર ઉકાળેનું મરચા કે વધાર નહીં મસાલાનું તો નામ જ ન મળે ઘી નહીં મીઠું નેહ્યું તો મળે ગાંધીજી પોતે પીરસવાનું કામ કરતા મારા જેવા ભુવાનો જન્મવાટાણે હાજર હોય તો તેમને પ્રેમપૂર્વક જન્મરાનો આશ્રહ કરતા ના કહેની પણ મુશ્કેલ ને જન્મવાનું તો એથીયે મુશ્કેલ મારા એક મિત્રની એવી જ ગમ્મત થઈ તે કોલેજમાં હતા અંગ્રેજી સારું લખતા સુદર અંગ્રેજી ભારામાં અરજી કે ઠરાવ લખતા આપડે એ દેશસેવા કરવાનો એક મુખ્ય ને મહત્વનો માર્ગ છે, એવો એમનો મત હતો એ વખતના સહુ સુશિક્ષિત માણસો પણ એમ જ માનતા આજે પણ કદાચ પોતાને રાજકાજમાં કુશળ માનનાર ઘણા લોકો ઉત્તમ અને અસ્પષ્ટિત વક્રત્વ ને લેખનમાં જ રાજકાજની સમાપ્તિ થતી માનતા હશે, એવી અટકળ છાયા પરથી બંધાય છે પેના ભાઈ પણ એમ જ માનતા ને એમને અંગ્રેજી સારું આવડતું એટલે એક દિવસ તેમણે વિદાય લેતા ગાંધીજીને કહ્યું ‘ મારા જેવું કામકાજ હોય તો આપ મને કહેજો હું જરૂર ’ મથે તે ફરીફ ‘ એમની ધારણા હતી કે ગાંધીજી એકાદ અંગ્રેજી લેખ લખવાનું કહેશે પણ તે ખોટી હરી તે પછીનો પ્રસંગ સવાદરૂપે જ આપવો ઠીક પડશે

ગાંધીજી વાહ, બહુ સારી વાત તમને અત્યારે જ વખત છે શું ?

મિત્ર હા

ગાંધીજી તો તમે જરા થોભશો ? આ દળનાના ઘઉં કાઢ્યા છે તે અને ચોખા વીણનામાં મદદ કરશો ? (આશ્રમના બીજા માણસો તે કામ કરતા હતા)

મિત્ર હા, જરૂર (બિચારાને મનમાં ગુસ્સો તો બહુ જ ચડ્યો (તો, ને અપમાન થયા જેવું પણ લાગેનું. પણ કરે શું ? ના શી રીતે કહેવાય ?)

ગાંધીજી - હું તમારો આભારી છું.

પેના ભાષ કામે વળગ્યા ગાંધીજી પાછા પોતાના કામમાં પરેનાઈ ગયા કનાકેક થયો પેના ભાષ કટાબ્યા. ઊઠ્યા, ને ગાંધીજી પાસે આવી કહેના લાગ્યા ' હું હવે રજા લઉં ? ઘણો વખત થયો '

ગાંધીજી કેમ, કટાબ્યા ?

મિત્ર ના, ના (ખરેખર કટાબ્યા તો હતો, પણ શિષ્ટાચાર આડે આવ્યો, ને અસત્ય બોલવું પડ્યું)

ગાંધીજી તો શું ઘેર કંઈ ઉતાવળ છે ?

મિત્ર હા, એવું જરાક છે ખરું

ગાંધીજી શી ઉતાવળ છે ?

મિત્ર સાચું જરા નાસ્તો કરવાની મને ટેવ છે રાતે જમવાનું મોડું થાય છે હવે નાસ્તાનો વખત થયો, એટલે જવું જોઈએ.

ગાંધીજી ઓહો ! એટલા જ માટે જવાની કશી જરૂર નથી અમારો જમવાનો વખત અડધા કલાકમાં (પા-૬ નો સુમાર થયો હતો) થશે તમને અમારી ભાખરી ને મીઠાથી ચાલી શકે તો અહીં જ જમવાગણે તમારા સમાગમનો લાભ અમને આપશે ? હું કામમાં હતો એટલે તમારી સાથે જરા પણ વાત કરી શક્યો નહીં તે માટે માફ કરજો જમતા જમતાં આપણે વાત કરીશું

મિત્ર હા, હા, આપનું નોતરું હું ખુશીથી સ્વીકાર છું
ગા ૫

થોડી વારમા બોજનનો સમય થયો મરચા વાર ને મસાના પિનાનો માત્ર ઉકાળેનો આહાર—શાક, ભાત, દાળનું પાણી, ઘી પિનાની ભાખરી એ બોજનનો ઠાક ! ગાંધીજીએ અત્યંત પ્રેમથી પેના ભાઈને પાસે મેસાડના બોજન શરૂ થયું વાતચીત પણ શરૂ થઈ પેનાને તો ભાખરીનું અડ્ડેક બટક પાણીના ઘૂટક સાથે મળે ઉતારવું પડતું હતું તેમ કરતારે નાની સરખી ભાખરી આપી તો એમનાથી ન જ ખવાઈ

જમી રહ્યા પછી ફરેક જણે પોતાની થાળીમાંથી માછી નાખરી એવો નિયમ હતો એમાંથી પણ એ ભાઈ પાંચ જિતયા ને છેવટે ' હાસ, છૂટયા ' એમ તેમને થઈ ગયું

જતી વખતે ગાંધીજી કહે ' દેશસેના કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે બહુ સ્તુત્ય છે તમારી યુદ્ધિનો ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ ઘણો થાય એવો છે પણ એ બધું કરવાને તમારે તમારું શરીર નીરોગી ને ખડતલ બનાવવું જોઈએ અને એની તૈયારી પ્રવામા મડવું એ જ તમારે માટે દેશસેનાને રસ્તે જનાવું પહેલું પગથિયું છે ' બહુ જ આત્મીયતાથી ને લાગણીથી ગાંધીજીએ આ શિખામણ આપી

ઉપલો પ્રસંગ મારા પરિચયના છેક શરૂઆતના વખતનો છે તે બન્યો ત્યારે હું જાતે હાજર નહોતો પણ મારા બીજા એક મિત્રે બીજે જ દિવસે તે મને કહેલો અમારા મિત્રનું મન જરા દુભાયું એનું અમને દુખ થયું ગાંધીજી પર થોડો ગુસ્સો પણ ચડ્યો પણ તરત જ વિચાર આવ્યો કે ખરેખર ગાંધીજી અત્યંત સૌજન્યથી સ્તર્તા છે તેઓ પોતે તેમજ બીજા આશ્રમવાસીઓ જે કામ કરતા હતા તે જ કામ કરવાનું આ ભાઈને કહ્યું એમા એમની શી કસ્ટ ? જાણીજોઈને અપમાન પ્રદાનો તેમનો ઈશદો નહોતો બહુ જ લાગણીપૂર્વક તેમણે છેવટે શિખામણ આપી માનદાનિ કે અપમાનનો અમને જે હાસ થયો તેનું કારણ અમારું

પોતાની મોટાઈ વિષે લુપ્ત પીરસનાનું કામ, ને તે અમે ગ્રેન્યુએટ કરીએ ? છટ્, એ તો બને જ નહીં અમે તો ટેમ્પ્લુરરીએ બેસીને સહુને હુકમ કરીએ, દેશહિતના માર્ગો વિષે અનુમાનો કરીએ, ને આમલર્ગે તેનો અમન કરવો બેઠાએ અમારા અનુમાનની પાછળ અનુભવનું બળ હોવું બેઠાએ એમ અમને કદી લાગ્યું નહોતું હમણે ધણાને લાગતું હોય એમ દેખાતું નથી અમારા આવા ખ્યાલ હોય તેમા ગાંધીજી શુ કરે ? પણ એટલું ખરું કે આ પ્રસંગને લીધે અમે લોકો ગાંધીજીના તત્ત્વો તરફ નજર નાખના લાગ્યા, અને જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ અમારી જ બૂલ થાય છે એમ દેખાવા લાગ્યું

ખીજે પ્રસંગ ૧૯૨૦ નો છે શાળાકોલેજે, અદાલતો, ધારાસભાઓ ને ઇલકાબોનો બહિષ્કાર ગાંધીજીએ જાહેર કર્યો મને બુદ્ધિથી તો એ કાર્યક્રમ સ્વતંત્ર હતો, પણ એ વહેવાર નથી એ એની સામે મોટો વાઘો હતો લુ પોતે ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટના અરસામા વકીનાત છોડવા તૈયાર નહોતો. મારો ધ ધો તરતમા જ જામ્યો હતો અથવા જામવા લાગ્યો હતો આગળ પર વકીલાત વધવાની આશા રખાઈ દેખાતી હતી વળી, વીસ વરસ વકીલાત કરીને છોડી દેવી ને વકી આપુ જીન સાર્વજનિક સેવામા જ ગાળવું, એવો જે નિયાર ૧૯૧૩ થી મનમા હતો તે પણ ડગ્યો નહોતો. ખીજા વકીનો વકીલાત ન છોડે તો મારા એકનાના છોડનાથી શો ફાયદો ? એ મારી તે વખતની વિચારસરણી હતી. ' આ કાર્યક્રમ તમને ગમે છે ને ? પછી તમે પોતે ખીજાઓની રાહ શા માટે જુઓ છો ? આ પુણ્યકાર્ય છે, દેશ માટે કરવાનું ધર્મકાર્ય છે આપણાથી બધું કામ ન થાય તો પણ જેટલું સત્કાર્ય થાય તેટલું કરનામા શી અડચણ ? એટલું તો ફળ મળશે ને ? અમીડી નજર સામે ફળ ન દેખાય તોયે કેઈ પણ કાર્યનું પરિણામ નીપજ્યા વિના રહેતું નથી ' આ ગાંધીજીની વિચારસરણી પણ મને તે

ગમે જિતરતી નહોતી, કાળુ મારા ત્યાગનું પ્રત્યક્ષ કૃણ એકદમ જોનાની લાલસા મને હતી. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે એ સૂત્ર મારા નોટપેપર પર મેં ૧૯૧૦ થી છપાવી રાખેનું છતાં હું તે પચવી શક્યો નહોતો, એ દેખીતું છે

હું પોતે વકીનાત છોડના તૈયાર નથી, તો અસહકારના હરાવ પર મારાથી મત અપાય ખરો? એવો વિચાર મારા મને કયો પરદેશી કાપડના વેપારીઓએ વેપાર છોડવો, છોકરાઓએ શાળાકોલેજે છોડવી, ઇલકાધારીઓએ ઇલકાગ છોડના, એમ કહેનાર માણસે પોતાને લાગૂ પડનારો વકીનાત છોડનાનો કાર્યક્રમ અમલમાં ન મૂકવો જોઈએ? દરેક જાણુ બીજાએ શુ કરતું એ તેને કહેના બેસે એના કરતા પોતે શુ કરવાનું છે એ જોઈને જ મત આપે એમા પ્રામાણિકપણુ ને ઔચિત્ય છે, એવો વિચાર કરીને જ મેં ૧૯૨૦ની કચકતામા મળેલી મહાસભાની બેઠકમા અસહકારના હરાવની તરફેણમા મત ન આપ્યો પણુ હરાવ મારી બુદ્ધિને ગમતો હતો એટલે તેની વિરુદ્ધ પણુ મત ન આપ્યો હું તત્કાલે સ્વયં મારા મિત્ર રા. મણિલાલ કોહારી મારી જોડે જ બેઠા હતા મેં મત ન આપ્યો તેથી તેઓ મારા પર નારાજ થયા તેમજો વકીલાત છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેમના મતને કિંમત હતી હું મત આપુ તે દલ દનો શ્રી મણિલાલ કોહારીની ક્ષમા માગના સિવાય બીજો રસ્તો મારે માટે નહોતો

કલકત્તાની મહાસભા યઈ ગયા પછી સરદાર (તે વેળાના શ્રીયુત) વલ્લભભાઈ પટેલે એ પ્રશ્ન અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમા આણ્યો અથવા અણુઓ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમા અમારા નેતા હતા હું ભારે સકામણુમા આવી પડ્યો મ્યુનિસિપાલિટી અસહકાર ન કરે તો રાજનામા આપનાનો કાગળ બે શિક્ષકોએ લખ્યો તેમના રાજનામા સ્વીકારવા એવો હરાવ શ્રી વલ્લભભાઈએ રજૂ કર્યો મેં તેના પર સુધારો મૂક્યો કે ' આ સવાન વિશે

આપણા મતદારોને હકીકત જણાવીને આપણે તેમનો મત જણી શકીએ તે માટે આ સવાલનો વિચાર મહિના પછી કરવો. ' સુધારો પસાર થયો. મતદારો મારા જેવો મત આપે તો ફીક; નહીં તો સભાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપી મતદારોને અનુકૂળ મતવાળો હિમેશ્વર ચૂંટવાની તક આપવી; એવો વિચાર મેં કર્યો. મ્યુનિસિપાલિટી અસહકાર સ્વીકારે તેની વિરુદ્ધ મારો પોતાનો મત હતો. મતદારો આગળ અસહકારને અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ બંને પક્ષ રજૂ કરવાને મેં એક નિવેદન તૈયાર કર્યું. દરેક મતદારને તે નિવેદન, ને સાથે જવાબ માટે ફોર્મ તથા મારું 'સરનામું' છાપેલું જે પૈસાનું ટપાલતું પાકીટ, મોકલવાનું હસાવ્યું.

મેં નિવેદન લખ્યું તે વેળા ગાંધીજી સદલાગ્યે અમદાવાદમાં હતા. મારી સામેનો એટલે કે ગાંધીજીનો પક્ષ મેં નિવેદનમાં રજૂ કર્યો હતો તેમાં તેમના વિચારો જરાબર રજૂ થયા છે કે નહીં, તેમજ મારો જે પક્ષ મેં રજૂ કર્યો હતો તેને વિષે કંઈક વધારે ચર્ચા કર્યા પછી મારો મત બદલાય છે કે કેમ, એ જોવા માટે હું મારા નિવેદનનાં મૂક લઈને ગાંધીજી પાસે ગયો. નિવેદન ગુજરાતીમાં જ હતું એ કહેવાની જરૂર નથી. ગાંધીજી તે કાળજીપૂર્વક આપું વાંચી ગયા. તે પછીની હકીકત સંવાદરૂપે જ આપું છું. સંવાદના સર્વ શબ્દો આજે યાદ આવે એમ નથી, પણ મુદ્દાની બાબત સ્પષ્ટ યાદ છે.

ગાંઁ—માવળંકર, તમે આ નિવેદન બહુ જ લાંબું લખ્યું છે ।

હું—હા, બાપુ. સહુને સ્પષ્ટ સમજાય એ માટે એમ કરવું જરૂરનું હતું. ને થોડા શબ્દોમાં બહુ કહી દેવાની લેખનકળા મારામાં નથી.

પછી નિવેદનમાં એમનો પક્ષ જરાબર રજૂ થયો છે એમ કહી, તેમણે મારા પક્ષનો દરેક મુદ્દો હાઈ ચર્ચા શરૂ કરી. ચર્ચા આશરે પોણા કલાક

ચાની (૧૯૨૦ ના અક્ટોબરમા) ગાંધીજીને માથે આગની પેડે જ
જાતજાતના કામોનો બોલોને હતો છતાં તેમણે જરા પણ ઉતાવળ કે ધર્મ
કર્યા વિના કે કટાણે આજ્ઞાવિના મોખળા દિનથી ને હસતે મોઢે ચર્યા ખરી
હુ જ્યાં દેતો બંધ થયો બેઠે તેમણે કશું કેમ, હવે તમારો ગો
મત છે ?

હુ હું શરૂઆતમા જ્યાં હતો ત્યાં જ છું

ગાં. આગળ ચર્યા કરવા તૈયાર છું પણ આ બેઠકમા જ
તમને સમજાવી શકીશ એમ લાગતું નથી તો હવે તમે શું કરશો ?

હુ બાપુ, મને ખરેખર દુઃખ થાય છે કે આપને કામની બીડ છતાં
મેં આપનો આટલો અમૂલ્ય વખત લીધો ને છતાં આપની વિચારસરણી
હું સ્વીકારી શક્યો નહીં પણ આપને વિરોધ મને ભારે આદર છે આપણો
મતભેદ હોય તો આપની જૂન કરતા મારી જ જૂન હોવાનો સહન વધારે
છે એમ મને લાગે છે એટલે આપનું કહેવું મને ગમે બિરતરું નથી છતાં,
તે સ્વીકારવાનો વિચાર હુ કરું છું

ગાં. (હસતા હસતા) તમને ગમે બિરતરું છે માટે નહીં, પણ મારે
વિરોધ આદર છે એટલા માટે ?

હુ હા, એમ જ

ગાં. તો મારે વિષેનો આદર પ્રગટ કરવાની તમારી રીત ભૂલભરેલી
છે તમને જે સત્ય લાગતું હોય તે જ નિર્ભયપણે લોકો આગળ રજૂ
કરવાનો તમારો ધર્મ છે એમા તમારા વિચાર પણ રજૂ કરો અને મારી
જે જૂન તમને દેખાતી હોય તે બતાવી તેના પર દીકા પણ કરો મારે
વિષેનો આદર બતાવવાનો આ જ ખરો રસ્તો છે.

હુ એ મને મરડેન લાગે છે

ગાંઁ : મુશ્કેલ ન લાગવું જોઈએ. તમે નિઃશંક ને નિર્ભય રહો, ને નિવેદન જેવું છે તેવું જ છાપો. તમે જે ચર્ચા કરી તે પરથી દેખાયેલા તમારા વિચાર પ્રમાણે નિવેદન યોગ્ય ને બરેબર છે. મારા વિચાર તમે રજૂ કર્યા છે તેમાં પણ ભૂલ નથી. એટલે બંને પક્ષ મતદારો આગળ છે તે રૂપમાં જ રજૂ થવા દો.

મને આથી ખરેખર બહુ સારું લાગ્યું. મન પરનો બોજો ઊતરી ગયો. તેથી એક રીતે મને આનન્દ થતો હતો. પણ ગાંધીજી સાથે પોણા કલાક ચર્ચા કરવા છતાં તેમની વિચારસરણી મારે ગળે ન ઊતરી એવો તે હું કેવો બોયડ, ને મેં એમને નકામો ત્રાસ આપ્યો, એ વિચારથી કંઈક ખેદ પણ મનમાં હતો. એવી સ્થિતિમાં હું એમની વિદાય લઈને નીકળ્યો. બારણે પહોંચું છું એટલામાં તો ગાંધીજીએ મને હાક મારીને બોલાવ્યો, ને કહ્યું : ‘ ભાવળંકર, લાવો જોઈ તમારું નિવેદન. મને લાગે છે મારી વિચારસરણી વિરુદ્ધ હજી એકબે મુદ્દા તમારી તરફેણમાં ઉમેરી શકાય એવા છે. ’ મેં તરત જ પ્રશ્ન એમને આપ્યો. તેમણે પોતાની વિરુદ્ધ, અને મારા કથનને ટેકા આપે એવા, એકબે મુદ્દા એમાં ઉમેરી આપ્યા. આ પ્રમાણે સુધારાવધારા સાથેનું નિવેદન મેં મતદારોને મોકલી આપ્યું.

બીજા અનેક પ્રસંગોને લીધે મારા પર છાપ પડી જ હતી. પણ આ પ્રસંગે તો મને પૂરેપૂરો મહાત્ કરી નાખ્યો. પોતાના પક્ષનો, પોતાના હાથ નીચે કામ કરનારો, એક બીજાનુભવી તરુણ ચર્ચા કરે, પોતાનો વિરોધ કરે, તો બીજો કોઈ સામાન્ય નેતા તેને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ નિરંતર ‘સત્યના પ્રયોગ’ કરનાર આ મહાત્માએ, પોતાના અનુયાયીને દબાવી દેવાને બદલે, તેનું સ્વાતન્ત્ર્ય વધે એવું વર્તન કરી પ્રેમનો વરસાદ વરસાવ્યો; દરેક જણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કહી દેવું એવી નિર્ભયતાનો પાઠ શીખવ્યો; એ કેટલી મોટાઈ! ગાંધીજીને આપણુદ કહેનારા, ને તેમના

અનુયાયીઓને અધભક્ત કહેનારા, લોકોએ આ એક જ પ્રસંગનો પુરાવો
ધ્યાનમાં લેના જેવે છે

અમદાવાદ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪

બાધિતાનુવૃત્તિ*

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

ગાંધીજીની દિનચર્યામાં બાધિતાનુવૃત્તિ ઘણો ભાગ ભજવે છે

સાબરમતીમાં ગાંધીજી રોજ સાંજે છોકરાઓ સાથે ફરવા નીકળતા
આશ્રમથી જેના દરવાજા સુધી જવાનો એમનો સામાન્યપણે નિયમ હતો.
ફરવામાં છોકરાઓ જોડે કાણુ વહેલો પહેાએ તેની હરીફાઈ થતી જેલના
દરવાજાના થાલનાને પહેલો હાથ અડાડે તે જીતે આમ ગાંધીજીને થાલનાને
હાથ અડાડાની ટેવ પડી પછી છોકરાઓ સાથે ન હોય, અને કોઈ મોટાઓ
જોડે વાતો કરતા કરતા ચાલતા હોય, તોપણ થાલના સુધી પહેાએ ત્યારે
તેને હાથ અડાડ્યા વિના ન ફરવાનો ગાંધીજીનો નિયમ થઈ પડ્યો મને લાગે
છે કે ૧૯૩૦ ની નડત સુધી એ ચાલેલો પછી એ રસ્તે ફરવાનું છૂટી
ગયું તેની સાથે એ ટેવ પણ ગઈ

પણ એક ટેવ જાય કે બીજી ટેવ ઉત્પન્ન થાય વર્ધા આવ્યા પછી,
જ્યા હાન મહિનાશ્રમ છે ત્યા સૌથી પહેલા તેઓ વસ્ત્ર ત્યા ખેતરોમાં

* થોડા દિવસ સુધી એક જતનું કામ કરતા રહેવાથી દૃઢ થઈ જતી
ટેવા, તે બાધિતાનુવૃત્તિ એ સાર્વજનિક કામ્ય કારણસર હોય, પણ પછી
કારણ ન રહે તોય ચાલુ રહે છે ત મૂંઝવે પર હાથ ફેરવ્યા કરવો, ખજ
હવાવ્યા કરવો પ્રાસતા હાથનો કોઈ એક ચાળો હ મેશા દરવો, એક રીત
સર કરી તેને પ્રયોજન ગયા પછી તે ચાલુ જ રાખવી, ઇત્યાદિ

થઈને ફરવા જવું પડતું રસ્તો પણ આજના જેવી સારી હા નતમા નહોતો. ચોમાસામા કાઢ્ય ખૂંદવો પડે રહેવાના મકાનથી દરવાજા સુધી સારી કેડી તૈયાર કરવાની જરૂર હતી વર્ધાના ખેતરો ગુજરાત જેવા નથી કે પચાસ હાથ ખોદો તોયે કાકરો હાથ ન આવે ત્યાં તો નણુધી છ ઇંચ વ્યાસના નાના મોટા પથરા ડાંગે ને પગલે હડફેટમા આવે એના પડ્યા હોય છે ફરીને પાછા આવતા દરેક સાથાએ અછેકે ઝોળીમા પોતાયા ઊંચકાય તેટલા પથરા ઊંચકી લાવનાનું ગાધીજીએ શરૂ કરાવ્યું તેઓ પોતે પણ લાવનારામાના એક ખરા જ. મકાનની પાસે એક નાનકડો ઢગવો થયો અલગત તે એટલો મોટો નહોતો કે આખી કેડી પર પાચરી સકાય હું ધારુ છું તે નો પડી શ્રી. જમનાલાલજીએ ગાધીજીના પથરાની મદદ વિના જ તૈયાર કરાવી હશે પણ ફરીને આવતા પથરા વીણી લાવનાની દેવ લામો વખત આવું રહી

આવી રીતે જ, ફરવા જતા નાના છોકરા કે સ્ત્રીઓની ‘લાકડી’ કરવાની ટેવ એમને પડી છે

ખીજ એક હાનમા પડેલી ટેવ આ છે જેના દાખરની જેમ સમારસાજ માદાઓની ખમર કાઢી, એ ફરવા જતી કે પાછા ફરતી વખતનું તેમનું એક નિત્યકર્મ છે હું જેનમાથી છૂટીને આવ્યો ત્યારે, પથારોનશ નહો તોયે ધગરા હોવાથી, ‘એ રાઉન્ડ’ મા મારુ વર પણ રહેતું અને તે ઘણા દિવસ ચાલુ એમાથી બનેલા મારા ધરના ઓટવા સુધી આવી જવું એ એમનો રોજનો આચાર થઈ પડ્યો છે પડી તો હું હરતોફરતો ને એમની પાસે જતોઆવતો થઈ ગયો તેઓ ફરવા નીકળે તે પહેલા પાચ મીનીટ પર જ હું તથા મારી પત્ની બને એમને મળી આવ્યા હોઈએ, તોયે પાછું મારા ધરના ઓટવા સુધી આવી, એમના શબ્દોમા કહું તો ‘ચાલનાને સનામી ભરી ગયા વિના’ એમને આવે નહી

અમે કેટલીયેનાર કહ્યું કે ‘ આ ફેરાની બિનકુલ જરૂર રહી નથી ’ પણ કોઈ દિવસ ભૂલમા બીજો ન્સતે નીકળી ગયા હોય, તો યાદ આનતા જ પાછા ફરીને અમારા ઘર સુધી આવનાના આની પાછળ એમનો અમારે વિશેનો અત્યંત પ્રેમ અને મમતા છે, ને એમની સરળ બાલવૃત્તિ છે છતાં તેમા એક પ્રકારની બાધિતાનુવૃત્તિ પણ છે કંઈ નહીં ટેવ પડ્યા પછી આ ટેવ હૃદય તે કહી શકાય નથી

આશ્રમની પ્રાર્થનામાયે બાધિતાનુવૃત્તિથી દાખલ થયેના ઘણા અંશો છે

સત્યાગ્રહાશ્રમની શરૂઆતમા પ્રાર્થના પછી રોજ એક તામીન ભજન બોલવાનો રિવાજ હતો ચારપાય કડીનું ભજન હતું રોજ એમાની એકએક કડી બોલાતી, ને પછી પાછું પહેનેથી શરૂ થતું દરેક કડીનો છેલ્લો શબ્દ અચ્છોચ્છો હતો એ આવે ત્યારે સમજવનું કે પૂરું થયું ઘણા મહિના સુધી એ ક્રમ એવા બાદ મે એક દિવસ ગાંધીજીની ગેરહાજરીમા શ્રી મગનનાનલાઈ ગાંધીને એ ભજનનો અર્થ સમજાવનાની વિનંતી કરી તેઓ એનો અર્થ જાણતા નહોતા ને હાજર માણસોમાથી બીજા કોઈ પણ જાણતા નહોતા હું માનું છું કે કોઈ એ પણ જાણતું નહોતું કે રોજ બોનાતો અંશ એક જ ભજનની કડીઓ છે એ યધા જુદા જુદા ભજનો છે એવી મારી કલ્પના હતી, અને હું ધારું છું કે સૌની હતી એ એક જ ભજન છે એ હકીકત તો ૬-૭ વર્ષ પર હું તામીલનાડ ગયો ત્યારે રાજ્યજ્ઞા તિરુચેંગોડુના આશ્રમમા ફરી સાલત્યું ત્યારે ત્યાં પૂછતા માલૂમ પડી તે એક શિવસ્તોત્ર છે એમ પણ જાણુમા આવ્યું પણ આશ્રમમા તે દિવસે કોઈ એ શું છે તે જાણતું નહોતું મે ધૃષ્ટતાપૂર્વક સૂચવ્યું કે તેનો અર્થ ન સમજીએ ત્યાં સુધી એ બંધ રાખીએ તો ? મગનનાનલાઈએ મારી સૂચના સ્વીકારી, અને ત્યારથી અચ્છોચ્છોનો

પાઠ બંધ થયો મને લાગે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના આશ્રમમાં ગ્રહેતા કોઈ તામીલ ભાઈના ઉત્સાહથી એ શરૂ થયું હશે અને સૌને મોટે થઈ જનાથી તેમના ગયા પગીયે ચાલુ રહ્યું હશે, અથવા ગાંધીજીએ તે ભાઈની સ્મૃતિરૂપે ચાલુ રાખ્યું હશે.

સેવાશ્રમની પ્રાર્થનામાં આની કેટલીક બાબતો દાખલ થઈ ગઈ છે એક જપાની સાધુ અહીં રહેતા તે ગણીતી વાત છે તેઓ નમ્યો હો રે મેં કયો કરીને એક જપાની ભાષાના બૌદ્ધ મંત્રનો સનારસાજ એક ઢોલ વગાડીને મોટે અવાજે ખેતરો તથા રસ્તા પર જપ કરતા સનારસાજની પ્રાર્થના પહેના તેનો જપ કરતા ને પ્રણામ કરતા તે પછી રોજની પ્રાર્થના શરૂ થતી એનો એકસ અર્થ શો છે તે વિશે શકા જ છે જપાન સામે યુદ્ધ શરૂ થતા જ, પોલીસ તેમને જપાની હોવાથી પકડી ગઈ એ દૃશ્ય કરુણરસિક હતું સ્વાભાવિક રીતે ગાંધીજી સુદ્ધા સર્વે એમને ત્રિદાય આપતા ભાવવશ થયા હતા એમના જેવા સાધુચરિત્ર સાત્ત્વિક વૃત્તિના પુરુષ આશ્રમમાં બીજા નહોતા ગાંધીજીએ એમને આશ્વાસન આપ્યું કે 'તમારી ગેરહાજરીમાયે પ્રાર્થના પહેના એ જપ ચાલુ રહેશે' એક ભાઈએ તરત જ એના સૂર તાન વગેરે શીખી લીધા અને હવે એ જપ આશ્રમની 'આજ્ઞાન બન્યો છે એને હવે સર્વધર્મસમભાવના સિદ્ધાન્તનો ટેકો મળનાથી, કદય એ આશ્રમપ્રાર્થનાનું કાયમનું અંગ પણ બને

એ જ સિદ્ધાન્તને અનુસરી ગાંધીજીએ કુરાનની પહેલી આયતનો પાઠ શ્રી રૈહાનામહેન તૈયમજી દ્વારા શરૂ કરાવ્યો ત્યારપછી આગાખાન મહેલમાં ડો ગિ ડરે ઝંદ અવસ્તામાંથી એક પાઠ ભણાવેલો તે પણ શરૂ થયો છે ઘણા તેમાં ભાગ લે છે કેટલા સમગ્રતા હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે

ગાંધીજીના સમાગમમાં આવનારને તેમને ત્યાં કાગળની કરકસર

થતી જોઈને કદાચ નવાઈ લાગે, કવચિત ગુસ્સો પણ ચડે સામાન્ય રીતે ગાંધીજી ટપાલમા મો લવાના કાગળો કોરા કાગળ પર ને શાહીથી જ લખે છે પણ મૌન વેળાએ ચિટ્ઠીઓ લખવામા કે છાપા માટ લખાણ કરવામા એક બાળુ લખાણનાળા પણ બીજી બાળુ કોરા એવા કાગળો જ આમલ પૂરક વાપરે છે કેટલીક બાળતોમા તેઓ જાણે ઉડાઉ હોય તેમ ઉદાર હાથે પૈસો ખરચતા લાગે છે, પણ કેટલીક જીણી બાળતોમા કનૂસના જેવી કરકસર કરે છે વાત એ છે કે કોઈ ચીજનો જેટલો પૂરો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો થયા વિના તેને ફેકી દેતા એમનો જીવ ચાલતો ન હોય તેવું લાગે છે પરખીડિયાની અદરની બાળુ કોરી હોય, તે ઉચનાવીને તેનો ફરી પરખીડિયા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવું ‘પ્રકરણ’ કેટલોક વખત આપ્યું પછી કોકે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે આવા પરખીડિયા ઉપર પણ ટીકીટ પૂરી છ પૈસાની જ લગાડવી પડે છે, અને સરકાર તૈયાર પરખાડિયા પણ છ પૈસામા આપે છે તો ફરી પરખીડિયા બનાવનાની મજૂરી શું કામ કરવી ? આ વાત એ રીતે તો એમને ગમે ન જિતરી કારણ તેની મજૂરી તેઓ નકામું એમનું મોઢું જોવા બેસી રહેતા માણસો પાસે કરાવતા માટે એ મજૂરીની કિંમત નહોતી, બિનકુ તેમને ઉઘમી બનાવનાનું સાધન હતું પછી એક ભાઈએ ગુદરના ખરચની વાત કરી ત્યાં ગાંધીજીએ તોડ કાઢ્યો કે આના પરખીડિયા ટપાન મારફત મોકલવાના કાગળો માટે ન વાપરના, પણ હાથોહાથ પહોંચાડનાના કાગળો માટે વાપરના આ પરખીડિયાનું પ્રકરણ કેટલોક વખત આપ્યું હાલ એવા પરખીડિયાનો ઉપયોગ નાની નાની ચિટ્ઠીઓ, લેખો વગેરે લખવા માટે થાય છે એટલે કે એની અદરની બાળુ બહાર કાઢી એ ભાગનો કોરા કાગળ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

ગાંધીજી માટે આના ‘પીકેકોરા’ કાગળોના પેડ તૈયાર રાખવા તે

એમના દક્ષતરના કામનુ એક અંગ છે. એવા પેડ માડુ સારી વ્યતના, એક બાલુ લખેલા કાગળોમાંથી પણ થઈ શકે છે, કારણ કે ઘણા કાગળો અને વિવિધ લખાણો મોકલનારા એવા ઉદાર હોય છે કે ઊંચામાં ઊંચા કાગળો ઉપર પણ એક જ બાલુએ લખે કે ટાઈપ કરે છે પણ એના સારા પેડનો ઉપયોગ ગાંધીજીના મંત્રીઓને કરી નાખવો પડે છે ગાંધીજી તો જે હલકા અને પાતળા—ખીજ બાલુ ફૂટી નીકળે એના—હોય તેવા જ કાગળના પેડ પસંદ કરે.

આ ટેવ, એમની પાસેથી તો નહીં કહું, પણ મારામાયે આવેલી છે ખરી. કદાચ કોઈ અતિયોબી પૂર્વજોને લોહી જ એને માટે જવાબદાર હશે સેવાશ્રમ, ૨૪-૭-૪૫

માટીમાંથી માનવી

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

(૧) સત્યાગ્રહશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના સને ૧૯૧૭ના મેની ૭મી તારીખે બોધિ જ્યન્તી (વૈશાખ સુદ ૧૫)ને દિવસે થઈ, તે દિવસથી જ હું તેમાં જોડાયો તે પહેલાં પણ ભાઈ મહાદેવ તથા હું ગાંધીજીના હીકરીક પરિચયમાં આવ્યા જ હતા સને ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે ગોખવેજીની પુણ્યતિથિ અમદાવાદમાં જિજ્વાઈ તે વખતે પ્રેમાભાઈ હોવમાં ગાંધીજીએ ભાષણ કરતા જણાવ્યું કે ‘ ગોખવે જેના મહાન દેશભક્તની પુણ્યતિથિ આપણે કેવળ ભાષણ કરીને જિજ્વાઈએ એ રીક નહીં તેમના ભાષણો અને લેખો આપણે ગુજરાતીમાં ઉતારના જોઈએ, અને તે કોઈ તૈયાર કરી આપનાનું માથે લે તો હું એ જવાબદારી વ્યવસ્થા કરીશ ’ ભાઈ મહાદેવની મદદથી એ કામ કરાવવાની મેં ઇચ્છા

દર્શાવી નમૂના તરીકે એક ભાષણનો અનુદાન કરીને મેં ગાંધીજીને આપ્યો તે તેમણે સ્વ. આનંદશંકર દ્રુપદને જોવા મોકલ્યો. આનંદશંકરભાઈએ એ પાસ કર્યો, અને ગાંધીજીએ એ કામ મને સોંપ્યું. બીજા કોઈ મદદ કરે તોપણ એના છેલ્લા સંપાદનની જવાબદારી મારી રહે એમ નહીં થયું. લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા એક સંજ્ઞાને કેળવણીવિષયક લેખોના તથા ભાષણના અનુદાન કરવાની ઈચ્છા ગાંધીજીને દર્શાવી, અને એ વિભાગ તેમને સોંપવાનું ગાંધીજીએ મને સૂચવ્યું. ગોખલેજીની બીજી પુણ્યતિથિ પહેલાં જોડામાં જોઈ એક પુસ્તક તો પ્રસિદ્ધ થયું જ નેહાએ એવો ગાંધીજીનો આમંત્ર હતો ભાઈ મહાદેવે તથા મેં પણ અમુક વિભાગ વહેંચી લઈ કામ શરૂ કર્યું. પેના ભાઈએ પોતાનું કામ વહેંચુ તૈયાર કરી મને મોકલી આપ્યું. તે વખતે તો હું આશ્રમની શાળામાં જોડાઈ ગયેલો હતો. એ વાચતા મને ભાષાની દૃષ્ટિએ સારું તો ન લાગ્યું પણ હું પચીસ વર્ષનો જુનાનિયો, અને પેના ભાઈ મારા કરતા લગભગ વીસ વર્ષ મોટા, અને પ્રૌઢ લેખકમાં એમની ગણના થાય વળી અમારી શાળાના અમારા એક મુરબ્બી શિક્ષકે એ અનુદાનના વખાણ કર્યા કે ‘ભાષા બહુ સરળ છે’ એટલે મારી કશું જોવાની હિમત ન આવી. આ પુસ્તકો મુખ્યત્વે છપાવાના હતા, અને તેના પ્રુફ જોવાનું તથા નીજ દેખરેખ રાખવાનું કામ ભાઈ મથુરાદાસ ત્રિકુમજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એટલે ગાંધીજીની સૂચનાથી મેં તો આખી હાથપ્રત ભાઈ મથુરાદાસને મોકલી આપી. પત્ની મારે ગાંધીજીની સાથે ચપારણ જવાનું થયું. ૧૯૧૭નો ડિસેમ્બર હતો. ચોપડી છપાઈ રહેના આવી હતી એટલે છપાવેના દરમિયાન ગાંધીજીને આખી મેં કહ્યું કે ‘આપે આની પ્રત્યાનના લખી નાખવી નેહાએ’ ગાંધીજીએ બોલે જ નિમે મને જોનારીને કહ્યું ‘નરહરિ, આ ભાષા તો મદદ માને એવી નથી આવી તનજુમિયા ભાષા કોણ મગજશે ? તમે આ

પાસ કેમ ક્યું ?

એ પ્રથમ વાચતા મારી ઉપર જે છાપ પડી હતી તે તથા અમાગ મુરગળી સાથીએ પણ એના વખાણુ કર્યા હતા એ મેં ગાંધીજીને કહ્યું, અને તેથી જ મારો અભિપ્રાય દર્શાવનાની મારી હિંમત ન ચાલી એ પણ જણાવ્યું.

ગાંધીજીએ મને કહ્યું ‘લૉર્ડ વિલિંગ્ડને (મુળમના તે વખતના ગવર્નર) મુંબઈ યુનીવર્સિટીના ગઈ વખતના પદવીદાન સમારભના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે હિંદી એન્લ્યુએટામાં ના કહેવાની હિંમત નથી, એ ખરી વાત ના ? તમને જો આ અનુવાદ સારો ન લાગ્યો તો તમે બેઘડક ના કહો, એવી અપેક્ષા હું તો તમારી પાસે રાખું. તમને મેં મુખ્ય સંપાદક નીમ્યા એ ફરજ તો તમે ન અગ્રની’

હું તો ગભરાઈ જ ગયો હતો. ગાંધીજીએ આગળ ચવાવ્યું ‘વારુ, આખી ચોપડી છપાઈ ગઈ છે ?’ મેં કહ્યું ‘હા’ ‘તોપણ આપણે તો એ રદ જ કરી પડશે,’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘મેં કહ્યું ‘પણ આખી ચોપડી તૈયાર થઈ ગઈ છે, અને આટલા કામનું લગભગ સાતસો રૂપિયા તો મિલ થઈ ગયું હશે એટલું ખર્ચ કરેલું નકામું જવા દેવાય ?’ ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું ‘ત્યારે શું આની ઉપર ચોપડી બાધના વગેરેનું ખર્ચ કરીને વધારે પૈસા ખગાડના છે ?’ આ પ્રસંગથી હું તો ડગાઈ જ ગયો હતો એટલે ચૂપ રહ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું ‘સાતસો તો શું પણ સાત હજાર રૂપિયા નકામા જતા હોય તો હું જવા દઉં હું તો પાછાપાછની ગણતરી કરું, અને પ્રસંગ આવ્યે આના ખર્ચની પણ પરવા ન કરું. આપણે પૈસા ખર્ચ્યા છે માટે શું આવી ચોપડી પ્રજા આગળ મૂકીએ ? એ તો બેનડો વ્યય થાય મને પૈસાનું દુષ્કાર નથી થતું પણ આપણે ગોખવેજીની તિથિ સાચવની છે ને ! હવે બેજ મહિના રહ્યા,’ આ

મસગ વ્યાવતો હતો ત્યારે મહાદેવ પણ મારી પાસે જ બેઠેના હતા અમને બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ' તમે લોકોએ કશું તૈયાર કર્યું છે ? ' અમે બંનેએ કહ્યું ' અમે બંનેએ પહેના જે જે ભાગો કરવાનું નક્કી કર્યું હતું તે અમારા મનેના ભાગો તૈયાર છે ' ગાંધીજીએ કહ્યું ' લાવો પણ હવે તો હું તમારું બંનેનું જોઈ જઈશ ' અમે બંનેએ અમારા લખાણ લઈ આવી ધૂજતે હાથે ગાંધીજી આગળ મૂક્યા

તે દિવસ અને રાત મારા તો ખૂબ જ ઉદ્વેગમાં ગયા એમા દોષ મારો એકલાનો જ હતો. પણ મારા ઉદ્વેગમાં મહાદેવની સહાનુભૂતિ તો હતી જ. મને કહે ' આવો ફોળ (મહાદેવભાઈના થોડા પ્રિય શબ્દોમાંનો એક) તરબુમો હતો ત્યારે તમારે ફેકી દેવો હતો ને ? ' વળી અમારા તરબુમાં ગાંધીજીને કેરા લાગશે એની ચિન્તા તો અમને બંનેને હતી જ

બીજે દિવસે ગાંધીજીએ કહ્યું ' તમારા તરબુમાં ચાલે એવા છે તે આજે જ મથુરાદાસને મોકલી આપો, અને લખો કે આ બંને ચોપડીઓ ફેણુઆરો ૧૯મી પહેલા બહાર પડી શકે તો સારું. પણ બેનું ન થઈ શકે તો એક ચોપડી તો કાંઈ પણ રાતે ફેણુઆરીની ૧૯મી પહેલા બહાર પડવી જ જોઈએ '

તરબુમાંની પરીક્ષામાંથી પાસ થયા એટલું આશ્વાસન તો મળ્યું પણ મારી આની નાહિ મતથી અને ગફલતથી સાતસો રૂપિયા ઉપર પાણી ફૂગી ગયો એ કેમે કર્યું મારાથી સહન નહોતું થતું બીજે દિવસે સાંજે મે રાજીનામું નખા ગાંધીજીને આપ્યું તેમાં લખ્યું હતું કે ' આપે મારે પ્રિય જે ધારણા ગમી છે તેવો હું નથી, એટલે મારે આપની પાસે રહેવું યોગ્ય નથી પણ મારે હાથે દેશના આત્મા પૈસા બગડે એ પણ મારાથી સહન નથી થતું એટલે જ છટોચના દરમિયાન હું અને અમદાવાદ જઈને હાથમથકના મિત્રના જે નાણા હશે તે ભરી દઈશ '

રાજનામુ વાચીને ગાંધીજીએ મને કહ્યું ‘તમારી પાસે બહુ પૈસા છે?’

મેં કહ્યું ‘બહુયે નથી અને થોડાં પણ નથી પણ હું પૈસા ભરી ધણ હું અમલનાદ જઈને કામક કરીશને !’

ગાંધીજીએ પૂછ્યું ‘શું પાછા વકીલાત કરવા જશો?’

મેં કહ્યું ‘ના વકીલાત તો નથી કરવી એમા મને રસ નથી પણ ખીલું માર્છ પણ કામ કરીશ શું કરીશ એનો કશો વિચાર જ નથી કર્યો’

થોડી વાર પછી ગાંધીજીએ મારા રાજનામાનો કાગળ ફાડી નાખ્યો અને મને કહ્યું ‘આવા ગાડા ન થાઓ તમારે હાથે સાતસોનું તો શું પણ સાત દમ્બરનું નુકસાન થયું હોય તેથી શું હું તમને છોડી દઉં? એમ કરુ તો મારું કામ કેમ ચાલે?’

મેં કહ્યું ‘પણ ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાન વિશે આપે મારે માટે જે અપેક્ષા ગમ્યા હોય તે પણ મારામા નથીને !’

ગાંધીજી મહે ‘તમે કેશવનાથ મુન જેવા કે આનંદરાવ કર જેવા વિદ્વાન નથી તે તો હું જાણુ જ છું પણ મારી પાસે કેશવનાથનાથ અને આનંદરાવ કરભાઈ ઓછા જ આવડાના છે? અને મારે ગુજરાતી ભાષાનું કામ તો કરવું જ છે એટલે મારે તો તમે અને મદાદેન એ મારા સાક્ષરો તમે એમ તો નથી કહેતાને કે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમમા અને તેની સેવા પ્રદાની પ્રતિમા તમે ખીજા મોગ વિદ્વાનો કરતા બિતરતા છે?’

(૨) ૧૮૧૭ના દિવે મરમા ગાંધીય મદાસભ ની બેઠક મનમતામા હતી અંતે એ બેઠકની સાથે મોરિનન અર્ચન લીગની પર્સ હતી તેમા ગાંધીજી પ્રમુખ હતા પોતાન પ્રમુખ તરોફેનુ ભાષણ તેમણે અંગ્રેજીમા લખ્યું હતું મનમતામા એ ભાષણ તેઓ અંગ્રેજીમા જ વાચાના હતા

પણ અગ્રેજી છાપામાં એ ભાષણ છપાય તે જ વખતે ગુજરાતી છાપામાં પણ તે આવે, અને એ ગુજરાતી અનુવાદ છાપામાં ઉતારવામાં ઘણીવાર કરે છે તેવો રેડિયાળ નહીં પણ સારો હોવો જોઈએ, એની ગાંધીજીની ઈચ્છા હતી તેમણે એ ભાષણનું ગુજરાતી કરવાનું મને મોઝાનું પેના પ્રસંગથી હું ગમરાયેલો તો હતો જ એટલે મેં તે મારી બધી શક્તિ રેડીને ખૂબ કાળજીપૂર્વક ભાષાન્તર અને એટલું સારું કર્યું, ને ગાંધીજીને આપ્યું. તેમણે મને પાસે બેસાડીને, કોઈ શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું વખાણ સુધારે તેમ પોતાના દરેક સુધાગનુ કારણ મને સમજાવીને, આખું ભાષણ સુધાર્યું. એમાં એમણે લગભગ બે દેનાક આપ્યા પણ મને ભાષાન્તરકર્તાની ઉત્તમ કેળવણી એ બે કલાકમાં મળી

(૩) આશ્રમમાં અમે રાષ્ટ્રીય રાજાની સ્થાપના કરી તે વખતે ગાંધીજી ચ પારણમાં હતા સ્થાપના થતા પછી એકાદ મહિને તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા તે વખતે બધા શિક્ષકો સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પોતાના મતોન્યો વિશે તો વાતો કરી જ તે ઉપગત કેટલીક અગત્યનાં વાતો પણ કરી કુટુંબના વડીલ કુટુંબના બાળકોને ફાઇનાલ થરના ચીરગની રાત કરે તેમ તેમણે શરૂ કર્યું

‘ તમે સૌ મારી સાથે જોડાયા છો, અને તમે દરેકે તમારા નિર્વાહબર્ગ માટે અમુક અમુક ગ્રંથ લેવાનું નક્કી કર્યું છે તમે નક્કી કરેલી રકમો તો બરાબર છે પણ એ વાત તમારે મનમાં લેવી જોઈએ એવો સમય પણ આવે કે હું એ પ્રમાણે તમને ન આપી શકું. મારા બે સત્યાગ્રહી રજા. અને સત્યાગ્રહી એટલે બંડખોર ગાંધીજી સમે જ બંડ કરે એમ નહીં, અમારા સમે પણ પ્રસંગ આવ્યો જડ કરે તે વખતે આ બધા મિત્રો મદદ કરે છે તે ન પણ કરે. એટલું જ નહીં, પણ વૈદ્ય પપ્પા મરે અને મરી પર થકા પણ નૈયમ થયે તેજા મોંને મળી ન જાય

હોય તે હું ન જ છોડુ મિત્રો મદદ ન કરે તો મજૂરી કરીને ગુજરાન ચનાનનાનો વખત આવે તે વખતે તમે પણ મારી સાથે મજૂરી કરવા તૈયાર થાઓ, તો જે મળે તે આપણે સૌ વહેચી ખાઈએ પણ તમે તે વખતે મને છોડી જાઓ, તો હું તમારો દોષ નહીં કાઢુ મારુ. દિવસ પણ તમારી નીક નહોં કરે હા, જે આવો પ્રસંગ અમુક વખત પડી આવે, અને તમે જઈને એમ કહો કે “આ માણસ સાથે જનામા અમારા આપલા નર્મ બગડ્યા, એટલા અમે પાછળ પડી ગયા,” તો મારુ દિલ તમારી નીક કંઈ ખરુ માટે એવ વસ્તુ બરાબર સમજી લો જે નિર્નાહખર્ચ તમે લેવાનું નક્કી કર્યું છે તે પ્રમાણે આપના હું પ્રયત્ન કરીશ, પણ હમેશા આપી જ શકીશ એમ ન માનશો અત્યારે આપણી પાસે બે કમા અમુક રકમ જમા છે તે ઉપરાંત, આફ્રિકાથી હું નીકળ્યો તે વખતે બોટો મગેની તે લગભગ વીસેક હજાર રૂપિયાની છે આપણુ માસિક ખર્ચ અત્યારે લગભગ પંદરસો રૂપિયા છે એટલે આ રકમ તો થોડા વખતમા પૂરી થઈ જશે અને પછી કશી મદદ ન મળે તો કા તો મારી સાથે મજૂર બનવું અથવા તમને રીક લાગે તે રસ્તે જવું હું તો માનું છું જ કે તમે બધા કાંઈ પડી પેપડીના ખાનારા નથી એટલે તમે મને છોડી જશો તોપણ, કાંઈ પણ વખતે સમાજમા તમારી કિંમત છે જ અહીં તમે લો છો તેના કરતા વધારે તમને કાંઈ પણ વખતે મળી જ શકે પણ મારી માત સમજી લેની રીક છે, કારણ આ બંને ડોરની સાથે તમે પાના પાડો છો.

પછી અમારા બંધાની પત્નીઓને બોનારી તેમના નામગમ પૂછ્યા, આડોઅડળો વિનોદ કર્યો પછી પૂછ્યું કે ‘તમે મધી તમારા પતિઓની પાછળ દસડાઈને આવી છો કે સમજીને આવી છો? તમને આ આશ્રમમા રહેવું ન ગમતું હોય અને તમારા પતિ આવ્યા છે એટલે પગણે અહીં આવી હો, તો મને કહી દેજો હું તમારા પતિને રંગ આપી દઈશ, અને

કહીશ કે 'તમારી પત્નીને સમજાવી રાજી કરીને આવો ત્યાં સુધી હું તમને નથી સહરવાનો.' જોકે હું તો એવું ઈચ્છું છું કે તમે પોતે જ આ આશ્રમને તમારું ઘર માનો એટલે સુધી કે તમારા પતિ આશ્રમમાંથી જવાનું કહે તોપણ તમે એમને મ્હી દો કે "તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ મારું ઘર તો આ આશ્રમ જ છે." મારી એક બીજી વાત પણ તમારે સમજી લેવાની છે હું લડવૈયો છું હું તો સરકાર સામે લડ, અને લોકો સામે પણ લડુ અને મારી લડવાની રીત કેવી છે એ જાણો છો? સાધારણ લડાઈઓમાં તો દુશ્મન અથવા વિરોધી પક્ષના માણસોને મારવાના હોય એટલે તેમની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવવાનું આવે મારી લડાઈમાં દુશ્મન કે વિરોધી કાઈ નથી એટલે કાંઈને મારવાપણું છે જ નહીં પોતે જ મરવાનું આપણા પક્ષના માણસોની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવું પડે ખરું એવી મારી રીત છે આવું ઝડઝડ મરવાનું કાંઈ રેલું નથી પડ્યું પણ મરી સાથે જોડા તો નસીમમાં લખેલી જ માનજો તમારા પતિઓ જ જોડામાં જાય એમ નહીં, પણ હું તમનેય મોકલું આ બધું સમજી નહીં મને હા હેને મારી આ વાત તમને ન ગમે તો અહીં ન રહેવું તમારા પતિને લખીને અહીંથી ચાલ્યા જવું એ જ્યાંની ના પાડશે તો તું એને રજા આપી દઈશ અને તમારી સાથે મોંઘની વંશિ.'

(૪) મહાદેવભાઈને એક પ્રસંગ છે તે ૧૮૧૭માં અપારબુમાં તાજ જ ગાંધીજી પાસે આવેલા હતા ત્યાં ગાંધીજીએ એક માર ગેમને રોટની બનાવવાનું મનુ મહાદેવભાઈની ના ન પાઈ વળી તે રિસે મહાદેવભાઈની વરસગાંઠ હતી વરસગાંઠને દિસે પોતાના હાથની રોટની ખવડાવવાનું બને એ સદ્ભાગ્ય, અને રોટની બનાવતા આવડે નહિ એની મૂંઝવણ જિંદગીમાં મ્હી ચૂલા આગળ મેરેલા નહીં એટલે આખમાંથી આમુની ધારા ચાલી, ને થોડાં આમુ લોખમાં પણ બન્યાં ત્યાં તો ગાંધીજીએ

આવીને એમની આ દશા જોઈ, ને કહ્યું 'ચાલો, હું તમને રોટલી બનાવતા શીખવું' કહી નાહીને આવ્યા, ને રોટલીની કણક બનાવનાથી માડીને તે રોકના સુધીની ક્રિયાઓ શીખવી (એટલું જ નહીં, પણ મગની દાળ કેમ ધોવાય, ટપાલની ટિકિટ પરખીડિયા પર અમુક જ જગાએ કાળજીપૂર્વક કેમ ચોગાય, વગેરે અનેક વસ્તુઓ ગાંધીજીએ એમને શીખવેલી)

૫મી મહાદેવભાઈએ દુર્ગામહેનને કાગળ લખ્યો. પોતાને માથે સંધ્યાનું આવ્યું છે એ જણાવ્યું, અને દાળશાકમા શો તથા કેટલો મસાલો નાખવો એ પુછાવ્યું એના જવાબમા દુર્ગામહેન જાતે જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા પણ ત્યારપછી મહાદેવભાઈ રોટલી બનાવવામા પારગત થયા. ફૂલીને બરાબર ગોળ દડો થાય અને તેના ઉપર એક પણ કાળો ગ્રામ ન હોય એવી રોટલીને અમારા મડળમા અમે 'ચાઈના સિંક' નહીંએ છીએ મહાદેવને એવી ચાઈના સિંકનો બહુ શોખ હતો એમણે પોતે એવી ચાઈના સિંક રોટલી બનાવવામા સારી કુશળતા મેળવેલી

(૫) ચંદ્રશ કરની બાધાઈનો પ્રસંગ છે ૧૯૨૬ની સાલ હતી તે વખતે ચંદ્રશ કર આશ્રમની શાળામા શિક્ષક તરીકે, અને કાકાસાહેબના મનની તરીકે પણ કામ કરતા એક દિવસ એક ફાઇલ લઈને ગાંધીજી પાસે એમને જવાનું થયું એ વખતે અનાયાસે મહાદેવભાઈ અને હું ત્યાં હાજર હતા એ તરફ ટીનના અભિયાનાથી તૈયાર દોરી આવે છે એવી દોરીથી એ ફાઇલ બાધેની હતી એ જોઈ ગાંધીજીએ કહ્યું 'આપણે શું કામ આવી દોરી વાપરીએ ? આ તો ખૂબ બાધવાની હોય એવી દોરી છે આપણે તો આપણા કાંતેના સૂતરમાથી બનાવની જોઈએ' ચંદ્રશ કરે કહ્યું 'પણ મને દોરી ભાગતા નથી આવડતી' ગાંધીજીની આખમાથી કોથની લહરી પસાર થઈ ગઈ પછી ચંદ્રશ કરને કહ્યું 'મારા હાથમા રાજીનામું મૂકો, ને પછી અહીં બેસી જાઓ શીખવા. હું તમને અમરડી દોરી ભાગતા

શીખવી દઉં. ’ ચદ્રશકર ચોભીના પડી ગયા, ને દોરી બદલનાનું વચન આપ્યું.

સેવાશ્રામ, ૨૪-૭-૪૫

બે પ્રસંગો

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

‘ રાયચુરા, આજે સાજે આવજો, અને જોજો કે અમારો ગાંધી તારી પ્રિસેન્ટની કેવી ખબર લે છે ! ’

મુળધર્મા શેઠજીનરની મારી ઓફીસમાં હું કામ કરતો હતો એ વખતે ‘ હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર ’ના તન્ત્રીપદે કામ કરતા મારા એક મિત્ર ઉતાવળે આવ્યા, અને એ પાવર થિયેટરમાં સાજે મળનારી એક સભામાં આવવાનો મને આગ્રહ કર્યો

૧૯૧૯ની વાત છે મુળધર્મા મિસિસ પ્રિસેન્ટના જન્મદિવસની સભા હતી એ સભાનું પ્રમુખસ્થાન ગાંધીજી લેવાના હતા, એ ખબરે આપું થિયેટર ચિંકાર ભરાઈ ગયું હતું મિસિસ પ્રિસેન્ટ અને ગાંધીજી વચ્ચે તે વેળા ત્રીન મતભેદ ચાલતો હતો હું થિયોસોફિસ્ટ હોવાથી મિત્રો મને મિસિસ પ્રિસેન્ટનો શિષ્ય ગણતા મુળધર્મા રોરજીનર પાસે આવેલી, મરીન સ્ટ્રીટની મારી ઓફીસ એને અંગે ચર્ચા—ઓરો બની જતી એના ઉપવાતાવરણમાં ગાંધીજી પ્રમુખપદ લેવાના છે એટલે કંઈક નવાનૂની થશે, એની કંપના ધણાએ કરી દોષ એ સ્વાભાવિક છે તેમાથી, જે મિત્રે મને આ સમાના ખબર આપ્યા એમની માફક, ગાંધીજી મતભેદને પરિણામે મિસિસ પ્રિસેન્ટની ખબર લઈ નાખશે, એ રી ધારણા પશુ ધણાની હશે !

સાંજે ચાર વાગે સભા શરૂ થઈ. ગાંધીજીએ પ્રમુખ તરીકે બોલતાં જણાવ્યું: ‘ મિસિસ ગિસેન્ટને હું લાંબા સમયથી ઓળખું છું. વર્ષો પહેલાં મેં એમને લંડનના વિક્ટોરિયા હોલમાં પહેલવહેલાં સાંમળ્યાં ત્યારથી એમના તરફ હું લાવપૂર્વક જોતો આવ્યો છું. એમની સેવાઓ એટલી બધી છે કે શેપનાગની સહસ્ર જાઓ મને મળે તોપણ હું એનું વર્ણન ન કરી શકું. મારે ને એમને આજે અમુક પ્રકારના મતભેદ છે. પણ એક વાત જે મારા દિલમાં છે એ જો હું તમને ન કહું, તો હું મને પોતાને દુઃખું છું. એ બાબત એ છે કે જ્યારે જ્યારે મિસિસ ગિસેન્ટ અને મારી વચ્ચે મતભેદ પડે છે ત્યારે હું એમાં એમનો દોષ જોતો નથી, પણ મારો જ કંઈક દોષ છે એમ માનું છું જે સૂર્યનાં કિરણો સામે આપણી આંખ ન માંડી શકાય તો એ સૂર્યનો દોષ નથી, પણ આપણી આંખની કીકીનો જ દોષ છે. એ જ રીતે મતભેદને વખતે હું મારો દોષ જોતો આવ્યો છું. ’ આ ભાવના શબ્દો એ મહાપુરુષના મુખમાંથી નીકળ્યા ન નીકળ્યા ને હું મારી પાસે બેઠેલા એ મિત્ર તરફ વળ્યો, અને એનાં કાનમાં કહ્યું: ‘ ગાંધીજીને તમે બરાબર ઓળખી શક્યા નથી. હું આજે એમને બરાબર ઓળખી શક્યો છું. એ તક આપવાનું માન તમને છે. ગાંધીજી એ યુગપુરુષ છે, અજ્ઞાતશત્રુ છે. પૃથ્વીને પાટલે આવો પુરુષ લાગ્યે જ પાકે છે જે ગાળ સામે ગાળ ન દેતાં ગ્રેમ પાડવે છે. એવા એ મહાપુરુષને મારાં હૃદયો વન્દન છે. ’ ‘ અમારો ગાંધી ’ અને ‘ તારી ગિસેન્ટ ’ કહેનાર એ ભાઈ પણ ગાંધીજીના એ શબ્દો હચ્ચો બૂલ્યા નથી.

(૨) તિલક સ્વરાજ ક્ષણોનો ૧૯૨૧ની સાલનો એ સમય હતો જ્યારે જૂન આખર લગીમાં કરોડ રૂપિયાનું ફંડ ટરવાનું બીકું ઢિંદી રાષ્ટ્રે ઝડપ્યું હતું. એ બીકું હાથમાં લઈને ફરનાર ગાંધીજી એ વખતે મુંબઈમાં હતા. સ્વરાજ ક્ષણોને અંગે સવારથી મધરાત સુધી સભાઓ

થતી એ સલાઓમા નાણાનો વરસાદ વરસતો હોય એવા નિરલ દરયો રોજ ને રોજ જોવાને મળતા ફાળાના લાભાર્થે નાટકો થાય એમા પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયાની ટિકિટો અપતી સલાઓમા પણ ટિકિટો રાખવામા આવતી, ને ફેટલીક સલાઓની આવક ત્રીસ, ચાળીસ કે પચાસ હજારથી ઓછી થતી નહીં એવી એક સલા મુબઈની પારસી રાજકીય સલાએ મુબઈના એ પાયર થિયેટરમા ખાસ પારસીઓ માટે ગોઠવી હતી એ સલાની ટિકિટોની કિંમત મોની રાખવામા આવી હતી બહુ મોની રકમની ટિકિટો અપી હતી, કારણ કે હિંદુઓના લગભગ વીસેક ન્યુન દા આગેનાનોના વ્યાખ્યાનો થવાના હતા, અને ગાંધીજી પ્રમુખસ્થાને હતા જોલનારાઓમા શ્રીમતી સરોજિની નાઇડુ, અલી લાઇઓ, લાના લજપતરાય, મિ રોડ્સ વગેરે અગ્રેસર વ્યક્તિઓ હતી ગુજરાતીઓમા કવિશ્રી લલિતજીતુ અને મારુ નામ જોલનારાઓની યાદીમા મૂકવામા આવ્યા હતા આખુ થિયેટર પારસી લાઇમહેનોથી ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું એક ખૂણે પણ એવો નહોતો કે ત્યાં જઈને માણસ જિભો રહી શકે એટલો ધસારો, મોની કિંમતની ટિકિટો હોવા છતાં, થિયેટર પર થયો હતો બરાબર નિયમિત સમયે ગાંધીજી આવ્યા એનણે સલાની કાર્યવાહી પર નજર ફેરવી અને તુરત એ સલાના પ્રાણ સમા, પારસી રાજકીય સલાના કુશળ મંત્રી શ્રી બરજેરજી ફરામજી ભર્યાને બોનાવ્યા.

જો નનારાઓના નામો બતાવતા ગાંધીજીએ શ્રી. ભર્યાને પૂછ્યું ‘ રાયચુરા જો નવાના છે કે ગાવાના ? ’ શ્રી ભર્યાએ જવાબ આપ્યો ‘ ગાવાના છે ’ ફરી પાછો પ્રશ્ન આપ્યો ‘ શું ગાવાના છે ? ’ જવાબ મળ્યો ‘ ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત ’ ‘ હું એમને નહીં ગાવા દઉં, ’ એમ કહી ગાંધીજીએ લાન પેનસીને મારા નામ પર છેકા મૂક્યો હું થિયેટરના રંગમચ પર બેઠો હતો ત્યાં શ્રી ભર્યા મારી પાસે આવ્યા, અને સર્

હકીકતથી મને વાકેફ કર્યો મે જવાબ આપ્યો ‘એમા હુ કઈ ન સમજુ તમે જાણો ને જાપુજી જાણુ મને તો તમે અહી ગાવા જોનાવ્યો છે એટલે હુ આવ્યો છુ તમે જેમ કહેશો એમ હુ કરીશ ’ શ્રી ભરૂચા એમ બેસી રહે એના નથી એ તો તુરત શ્રોતાજનો સમક્ષ ગયા ત્યા કેટલાકને મળ્યા ગાંધીજી સાથે થયેલી વાતચીત સહુને કાને નાખી જે પારસી ગૃહસ્થો મોગી રઝમ આપી ટિકિટ લઇને આ સભામા આવ્યા,હતા તેમણે આ જામતમા વાધો લેતા જણાવ્યુ ‘ મહાત્માજીને કહો કે આ કંઈ જાહેર સભા નથી આમા તો અમે ટિકિટ લઇને આવ્યા છોએ આ સભામા શુ શુ થવાનુ છે એનો કાર્યક્રમ વાત્રી, એના આકર્ષણે અમે મોગી રઝમ આપીને ટિકિટો ખરીદી છે અમારે મિ રાયચુરાને મુખેયા એમનુ ગીત “ ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત ” સાંભળનુ છે અમે એને માટે પૈસા આપ્યા છે એટલે એ સાંભળવાનો અમારો હક છે ’ શ્રી ભરૂચા તુરત મારી પામે આવ્યા, અને શ્રોતાઓ સાથેની વાતચીત મને ઝહી સભાગારી મે એમને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘ આ જામતમા હુ કઈ ન સમજુ તમે જાણો ને જાપુજી જાણુ ’ શ્રી ભરૂચા ગાંધીજી પાસે ગયા સર્વ હકીકત રજૂ કરી ગાંધીજીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ હુ આ સભાનો પ્રમુખ ખરો કે નહી ? જો પ્રમુખ હોઉ તો કાર્યક્રમમા મને દીક લાગે તેવો ફેરફાર હુ કરી શકુ ’ શ્રી ભરૂચા ફરીનાર શ્રોતાસમૂહ વચ્ચે જઈ બિલા ઉતારજો કંઈ ચર્ચા કરી મારી પાસે આવ્યા અો ધીમે સ્વરે મને પૂછ્યુ ‘ રાયચુરાભાઈ, એક કામ કરશો ? ’ મે પૂછ્યુ ‘ શુ ? ’ શ્રોતાઓ “ ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત ” સાંભળવાની હક લઈ બેશ છે જાપુજી રજૂ આપતા નથી અમે બધાએ નક્કી કર્યું છે કે જાપુજીની ઉપરવટ થઇને તમારી પાસે “ ધન્ય ભૂમિ ” ગવડાવનુ ’ ‘ તમે કહેશો તો હું ગાઈશ, ’ મે કહ્યુ ‘ મને ગાવામા કંઈ વાધો નથી પણ એ શી રીતે મને ? ’ ‘ જુઓ, તમારી જોનાવાની વારી

આનશે એ વખતે હું ઊભો થઈ તમને પિનતી કરીશ અને તમે આવીને
તુરત ગાનાવું શરૂ કરી દેજો ' મેં એમની સૂચના સ્વીકારી

પ્રસંગ આવ્યો એટલે શ્રી ભર્યાજિલા થયા, અને એમણે શ્રોતાઓને
સંબોધીને કહ્યું ' મહાત્મા ગાંધીજી તરફ મને એટલો બધો પૂજ્યભાવ છે
કે એમની જે કંઈ આજ્ઞા થાય એ હું કોઈ પણ જોખમે સ્વીકારું જ પણ
અત્યારે તમારા બધાના આમહથી હું ગાંધીજીની આજ્ઞાનું ઉપધન કરી,
ભાઈ ગયચુરાને વિનતી કરું છું કે તેઓ તમને " ધન્ય ભૂમિ " સંભળાવે '

હું ઊભો થયો શ્રોતાઓએ ગાંધીજીના જયનાદથી થિયેટર ગમ્મની
મૂકયું રગમચના એક ખૂણામાં પ્રમુખ તરીકેની ગાંધીજીની બેઠક હતી
ખીજે ખૂણે બરામર ગાંધીજીની સામે ઊભા રહી મેં ' ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત
માત તુજ ભાગ્યલેખ કંઈ ભવ્ય દિસે ' એ મારું કાવ્ય લલકાર્યું મારે
અંતે કહેવું જોઈએ કે એ કાવ્ય એટલું બધું લોકપ્રિય થયું હતું કે
મુલાખમાં એ વખતે કોઈ પણ સલા, થિયેટર કે હોલ એવા નહોતા કે જ્યાં
એ ગીત મેં ગાયું ન હોય સે કડો વખત એ રીતે મેં ગાયું હતું પણ આજે
જે રીતે ગાયું એવું તો કોઈ દિવસ ગાયું નહોતું, અને ગનારી પણ નહીં

ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત માત,
તુજ ભાગ્યલેખ કંઈ ભવ્ય દિસે;
સહ સાધુને સાચો સાધુ
સાબ્રમતી જલતીર વસે

એ પહેલી કડીથી એ પારસીઓથી ભરત્યક થિયેટરે જયનાદ શરૂ કર્યાં તે દેહ

અભિનંદન એ રાજનગરને,
અભિનંદન એ સરિતાતીર,
પ્રભવર્ગને છે અભિનંદન,
જ્યાં રમતાં પવન બર વીર

એ છેલ્લી કડી સુધી આખું થિયેટર ધમધમી ઊઠ્યું. ગીતની કડીએ કડીએ જ્યનાદો અને હર્ષનાદો જામ્યા, અનેકે રુમાલો ફરકાવ્યા અનેકે તાળીઓ પાડી, અનેકે પગ પઠાડ્યા અને ' મહાત્મા ગાંધીકી જય ' એ જયઘોષનો ઘોષ પડતો હોય એવું વાતાવરણ જામી ગયું. હું ઉત્સાહના પૂરમા ગાયે જતો હતો એ વખતે એ શાન્ત મુખમુદ્રા, એ ગભીર ચહેરો, એ પથગ બરી આખો તરફ પ્રસંગે પ્રસંગે મીટ માડી હું જોતો હતો સાગરસમોવડો એ ધીરવીર પુરુષ ચારે તરફની ધમાલને બહુ જ શાન્તિથી સહી લેતો હોય એની એની મુખમુદ્રા હતી.

ગીત પૂરું થયું એ પછી બીજા વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો થયા, અને છેરટે પ્રમુખ તરીકેની ગાંધીજીની વાણી સાલળના હઠ્ઠરો કાન એમના તરફ મડાયા. આજે પચીસ પચીસ વરસ થયા છતાં એ વાણી જાણે હું આજે જ સાલળતો હોઉં એ રીતે આખોય પ્રસંગ સ્મરણપટે ચડે છે. એ શબ્દોનો ભાવ આ પ્રમાણે હતો

‘ તમે લાઈ સચચુરાતું ગીત સાલજ્યું. એ સાલળી તમે ઘેના થયા કેટલાકોએ તાળીઓ પાડી કેટલાકોએ રુમાલો ફરકાવ્યા કેટલાકોએ પગ પઠાડ્યા કેટલાકોએ જ્યનાદ કર્યા પણ એ સડુંને આજે હું એક વાત કહેના માગુ છું તે એ છે કે એક માણસની હયાતીમા એની સમક્ષ આ રીતે એના ગુણગાન કરવા એના જેવી બીજી બૂન માણસગત માટે બીજી કોઈ પણ નથી જે માણસના તમે આજે વખાણ કરતા હો. એ માણસ આવતી કાલે એવો ને એવો રહેશે એની શી ખાતરી ? અને એ માણસ જો આવતી કાલે બદલાઈ જાય, તો પછી એ કાવ્યના લખનાર, એના ગાનાર, એના પર મુગ્ધ જની હર્ષનાદો કરનાર, એને અંગે તાળીઓ પાડનાર, પગ પઠાડનાર, રુમાલો ઉડાડનાર સડુંએ શરમાવું પડે. ’

આ રીતે એ મહાત્મપત્ની પુરુષે વ્યાખ્યાન આપ્યા પછી શ્રી ભરૂચા

મારી પાસે આવ્યા અને ખોલી બિઠ્યા ' રાયચુરાભાઈ, આજે બાપુજીએ મારા ને તમારી ટાલ પાડી નાખી ' મે હસતા હસતા સંપૂર્ણ સન્તોષથી કહ્યું ' ભાઈ, તમારી ને મારી ટાલ આજે વસૂન થઈ ગઈ

આ પછી બીજા એવા ઘણા પ્રસંગો આવ્યા પણ ગાંધીજીની હાજરીમાં એ કાવ્ય મે ફરી કોઈ દિવસ ગાયું નહીં.

વડોદરા, ૧૫-૮-૪૫

ગાંધીજીની શ્રદ્ધા

વૈકુંઠરાય લલ્લુભાઈ મહેતા

(૧) ૧૮૩૬ ની આખરે ફ્રેંચપુરમાં ભરાયેલી મહાસભાની બેઠક વખતે ખાદી ને આમોઘોગના પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ગાંધીજીને હાથે થવાની હતી તેમનો ઉતારો પ્રદર્શનની જગાથી માઇલેક દૂર હતો નહો તથેલે દિવસે સવારે ૬ તેમને લેવા ગયો તેમણે ચાલીને આનંદની ઇચ્છા દર્શાવી લોકોની લીડ સારથી થતા લાગી હતી એટલે વાહન લેવું વધારે ઠીક પડશે એવી સૂચના મે કરી, પણ તે તેમણે માન્ય રાખી નહી પ્રદર્શનના કાર્યકર્તાઓ તરફથી એટલો તેમની પાસે ગયો હતો સ્વયંસેવકો વગેરેની કશી વ્યવસ્થા કરી નહોતી તેથી મને ધાસ્તી હતી કે આનંદ જતા રસ્તામાં લોકોના ટેળા એકઠા થાય તો આગળ વધવું મુશ્કેલ થઈ પડે લોકોના ઘસારામાં કંઈ ઇજા થઈ એસનાની દહેશત પણ ખરી, ગાંધીજીએ મારી માનસિક નમજાઈને હસી કાઢી ' લોકોનો પૂજ્યભાવ ખોળી રીતે પ્રગટ થાય નહી, લોકો પોતે જ વ્યવસ્થા કરી લેશે, ' એમ કહી હિંમત આપી રસ્તે આનંદ લોકો વધતા ગયા, ને ગામ નજીક આનંદુ તેમ લોકો ઘેરી વળવા લાગ્યા, તેમ તેમ મારો ગભરાટ વધતો

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,

20, Haines Road, Mahalakshmi

ગાંધીજીની શ્રદ્ધા

BOMBAY 11

૧૦૧

ગયો. પણ જેમ લોકો ઘેરવા લાગ્યા, તેમ આલુઆલુના પુરુષો પોતે જ સ્વયંસેવક બની ગયા; તેમણે ગાંધીજીની આસપાસ ‘ સાંકળ ’ બનાવી; આખો સંઘ આગળ વધ્યો; ને વખતસર પ્રદર્શનને દરવાજો પહોંચી ગયા. મારી નબળાઈ પુરવાર થઈ, ને ગાંધીજીની શ્રદ્ધા સાચી ફરી.

(૨) પોતાના સમાગમમાં આવતા કાર્યકર્તાઓની તબિયત વિશે ગાંધીજી હંમેશાં બહુ કાળજી રાખે છે એ જગજહેર છે. પોતાની ગમે તેવી તબિયત હોય તોયે આ દિશામાં તેમનું લક્ષ ગયા સિવાય રહેતું નથી. ૧૯૪૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં, આગાખાન મહેલના તેમના હિપવાસ દરમ્યાન, તેમની મુલાકાતનો લાભ ત્રણ મીનીટ માટે શ્રી. વિદુલદાસભાઈ જેરાજાણી સાથે મને પ્રાપ્ત થયો. તે દિવસે તેમની પોતાની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાની શરૂઆત હતી. તેમને કંઈક ખબર આપવા એ ખ્યાલથી મેં શ્રી. જે. સી કુમારાપ્પાની તબિયત વિશે ટૂંકમાં પ્રશ્ન કર્યો. શ્રી કુમારાપ્પા તે વેળા આર્થર રોડ જેલમાં હતા. પણ ત્યાંથી વારંવાર તેમને દાંત નપાસાવવા ને નવો નંખાવવા સર જમશેદજી જીજીભાઈ હોસ્પીટલમાં જવું પડતું હતું. એ હકીકત મેં કહી. એ વાતથી ગાંધીજીને એકાએક જે ચિન્તા થઈ તે તેમના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવી. પણ આ વાત એટલેથી અટકી નહીં. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી શ્રી. કુમારાપ્પાની ખબર કાઢવા એકાએક આર્થર રોડ જેલમાં એક દિવસ જેલ ખાતાના વડા અધિકારી કર્નલ લાંડારી નર્થ ચડ્યા. શ્રી. કુમારાપ્પા એકદમ આ મુલાકાતનું રહસ્ય સમજી શક્યા નહીં. પણ આગલું પાછલું બધું સાથે મૂક્યું ત્યારે અનુમાન કર્યું કે મેં ગાંધીજીને એક પળવારમાં કહેલી વાત સાથે આ મુલાકાતને સંબંધ હતો.

‘ મુંબઈ ફોનીકલ ’ના તન્ત્રી ભાઈ સૈયદ અબદુલ્લા એલવી ઉપર ગાંધીજીની અત્યંત માયા છે, એ સહુ કોઈ જાણે છે. ગાંધીજી ૧૯૩૩માં યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે ભાઈ એલવી પણ ત્યાં અલગ વિભાગમાં હતા,

તે વખતે તેમને જોલના અધિકારીઓ સાથે કાષ્ઠક વાધો પડ્યાના ખજર જાણી ગાંધીજી અહુ ચિન્તાતુર થઇ ગયા હતા એક દિવસ ભાઈ ઐવવીની મુલાકાત લઇ, ત્યારબાદ હરિજન કાર્ય નિમિત્તે ગાંધીજીને મળવા હુ ગયો તેમણે ભાઈ મહાદેવ મારફતે મારી પાસેથી ભાઈ ઐવવીના સમાચાર વીગતથી જાણી લીધા તેની જ ચિન્તા ભાઈ ઐવવી પરત્વે ૧૯૪૫ના ફેબ્રુઆરીમા પણ તેમણે દર્શાવી હતી જન્યુઆરી આખરે તેમને કલકત્તામા હૃદયની ઉમ્ર વેદના થઇ આવ્યાથી દિવસો સુધી તેઓ પથારીવશ હતા તે હકીકત સેરાગ્રામમા મે ગાંધીજીને જાણાવી ત્યારે તેઓ એકદમ ચિન્તામગ્ન થઇ ગયા બીજી કામ ને વાતચીત પડતા મૂકી કાગળ કલમ કાઢી, તરત જ ભાઈ ઐવવી પર ઉર્દૂમા કાગળ લખી મને સોંપ્યો તેમા એમના ખજર પૂછ્યા હતા, અને તમિલત નિમે સચનાઓ આપી હતી

મુળાઈ, ૨-૮-૪૫

આશ્રમમાં ને જોલમાં

છગનલાલ નથુભાઈ જોશી

૧૯૨૮-૨૯મા હુ સાયરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમ—ઉદ્યોગમન્દિરનો મન્ની હતો. તે દરમ્યાન ગાંધીજી સાથે અનેક પ્રસંગે થયેથી છૂટીજાઇ વાતોમાથી કેટલીક અહી ઉતારી છે

(૧) શ્રી દેવદાસ એક વરસ દિવસોની જાગ્રિયા મિલિયામાં કાનણપીજીજીના સિદ્ધક તરીકે કામ કરતા હતા તે વખતે તેઓ તેમના બનીજ—શ્રી હરિયાવના નાના દીકરા—રસિકને પણ સાથે લઇ ગયા હતા તેને ટામફોઇડ થયો, તે જીવભેજી નીચડ્યો તેના અસ્માનના ખજર આશ્રમમા આવ્યા, તેને બીજે દિવસે સારે દુ' રાખેતા મુજબ ગાંધીજી

સાથે ફરના ગયો ત્યારે તેમણે અત્રેજી અને દેશી વૈદકને લગતી વાતો કરી આના ટાઇફોઇડ તાનમા પણ ઘણા ડાક્ટરો દગ્દીને દૂધ આપનાનો આગ્રહ રાખે છે એ બરાબર નથી નિસર્ગોપચાર પ્રમાણે આવા તાનમા દૂધ તો અપાય જ નહીં. થોડીક વાર પછી કહે ‘ હોદની ઘડીએ રોજની કામ કરતી બધ થઈ ગઈ હોય ત્યારે પણ, ઇન્જેક્શન દ્વારા દરદીઓને બોગક આપનામા ડાક્ટરો માને છે ’ એવા એકઠે દાખવા આપી પછી કહેવા લાગ્યા

‘ જનનાથ, આટલી વસ્તુ તમે ઉદ્યોગમન્દિરની રોજનીશીમા નોધી રાખજો હુ બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોઉ ને મરના પડ્યો હોઉ ત્યારે, ગમે તેના મોટા કુશળ વૈદો કે ડાક્ટરો ભારપૂર્વક કહેતા હોય તોપણ, કૃત્રિમ રીતે બોરાક આપી મને જિંદગાનો પ્રયત્ન કરના દેશો નહીં ઇન્જેક્શન યા શુદ્ધ વાટે મારા શરીરને બોરાક ન અપાતા દેશો આ વાત બિપડી જ છે ત્યારે બીજી પણ બે વાત કરી નહિ મને જાનમા લાવના માટે કોઈ ડાક્ટર આન્ડી કે મીન્ને દારૂ શરીરે યોગદાનુ કહે તો તમે તેની સામે ઝૂઝજો તમને બાધા કે વેદિયાનો શિરપાન ડાક્ટરો કે વૈદો આપે તોપણ—તમે મારા વારસ છો, નજીકના સગા છો, એ વંશારે સમજો, એમ માની—મારા બેભાન થયેના શરીરને દારૂ ન જ અડે તે માટે કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરજો અને છેવટુ મારો દેહ જ્યા પડે ત્યા જ, એટલે કે તે જ ગામમા, અભિસરનાર કરજો મારા શયને પ્રાંધ પણ બીજે સ્થાને લઈ જવાનો આગ્રહ ગમ્પરાનો નથી ’

આ ત્રણેય વસ્તુ મારી તે દિવસની વાતસરીમા લખી રાખી હતી પણ ૧૯૩૩મા આશ્રમ વીખાઈજતા એ વાતસરી રફેતકે થઈ ગઈ છે. એટલે ગાંધીજીના ચોક્કસ શબ્દો ટાકી ચકાયા નથી, પણ તેનો આશ્વાર્થ આપ્યો છે

(૨) શ્રી મગનનાથભાઈ ગાંધીના આકસ્મિક અવસાનનો તાર

ગાધીજીના હાથમા આવ્યો ત્યારે તેઓ અપોરતુ બોજન લેતા હતા ' હે રામ ! ' એમ બોલી તેમણે નિસાસો નાખ્યો, પણ પપૈયુ ખાવાનુ ચાનુ રાખ્યુ હતુ, એ મને બરાબર સાલરે છે પછી ' યગ ઇન્ડિયા 'મા લેખ લખ્યો તેમા લખેનુ કે ' મગનનાનના જગથી સંતોક મહેન કરતા અધિક વૈધવ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ છે ' તે પછી તેઓ એમ વરસ આશ્રમમા જ રહ્યા હતા

(૩) ૧૯૩૦ ના આર્થમા દાડી કૂચ શરૂ થવાની હતી કમલાબે ફેણુઆરી માસમા જ આશ્રમમા બાળકોને શીતળા નીમળા માગ્યા પડિતજી ખરે તથા ખાદીસેવક શ્રી મથુરાદાસમાઈના બે બાળકો શીતળાના બોગ થઈ ગુજરી ગયા તે ઊપરાત બીજા આદેક બાળકોને શીતળા નીકળ્યા હતા તે બધાને ' વેટ શી' પેક ' એમને કે બીની બાડી ચાદરમા લપેળી મૂંઝામા આવતા પરમે જેને ઓફ પોગશરાગા પાણીથી ધો ધો રાતા ગાધીજી પોતે અગત કાળજી રાખી સારનાર કરતા પ્રાર્થનામા પ્રવચન કરતા તેમણે કહેનુ ' શીતળાના નિવારણ માટે રસી મુખરાનાં હુ નિરુદ્ધ છુ ' તે માટેના મગણો પણ સમજાવ્યા હતા અને કહેનુ કે ' આ છતા જે મામ પો પોતાના માગમેને રસી મુકારના ઇચ્છતા હોય તે જરૂર મુકાવે ' તેમનો પોતાનો મત તો તે વેળાએ રસી ન મુખરાનાની તરફેણમા જ હતો *

* આ વિષે ગાધીજીનુ ચોક્કસ વક્ષ્ય આવ્યારે શું છે એ તપાસ કરીને જણાવવા મે શ્રી દિશોરવા નબાઈને વિનવતી કરી હતી તેઓ તા ૯-૮-૪૧ ને રોજ સેવાશ્રામથી લખે છે ' બાપુ મે તો હ મેરા એમ જ કહુ છે કે "આવા કઠન મરતો હતાય મારો શીળી ટકાવવા પર વિશ્વાસ નથી પણ જો કોઈ ટકાવવા ઇચ્છે તો તેને હુ રોખવા નથી હગ્તો " સેવાશ્રામમા શુગીલા બહેનનો ધત્તો આમલ હતો કે દરક જાણુ ટકાવે બાપુએ કહુ કે જેને તાત્વિક

(૪) ૧૯૨૯ ની લાહોરની મહાસભા પછી, મહાસભાની તમામ કચેરીઓમાં તેમજ મહાસભાનો પ્રભાવ જેના પર હોય એવી સરચાઓમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવેા જોઈએ એવો પ્રચાર કરવા નીકળેલા એ હરડીકર ગાંધીજી પામે આવ્યા આશ્રમમાં ધ્વજ રોપાવેા જોઈએ, ને ધ્વજવન્દનની ક્રિયા નિયમિત થતી જોઈએ એવી દલીલ ગાંધીજી સાથે કરવા લાગ્યા ગાંધીજીએ મને બોલાવ્યો શરૂઆતમાં તો ધ્વજનું માપ, ધ્વજસ્તભની ઊંચાઈ સ્થળ વગેરેની વાતો થઈ પણ એ ચર્ચા આવતી હતી ત્યાં જ ગાંધીજી બોલી ઊઠ્યા ‘ સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવું ધ્વજરોપણ આજે કરવું મને વાનગી લાગતું નથી એકવાર આશ્રમમાં સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ફૂટકાવ્યો, તો તે ઝડપે પ્રાણ સમાન સાચવવાની આશ્રમમાં તાનાત હોતી જોઈએ ઝડપી શાન સાચવવાને જનની કુરમાની કરવા આશ્રમે તૈયાર રહેવું જોઈએ એ તૈયારી આજે આશ્રમ—ઉદ્યોગમન્દિર—માં નથી ધ્વજને કાગળે કદાચ આશ્રમ ભરતીમૂત થવા તૈયાર નહીં થાય તેથી, એ હરડીકર, મારી સલાહ છે કે આશ્રમમાં રાષ્ટ્રધ્વજ રોપવાનો આગ્રહ હાથ ન રાખવો ’

(૫) ૧૯૩૨-૩૩ માં ગાંધીજી સાથે પાંચ માસ યરવડા જેલમાં રહેવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું સિધ હૈદરાબાદથી મારી મદની યરવડામાં ગાંધીજીના બરદાસીકામ માટે થઈ હતી હું યરવડા આવ્યો ત્યારે મેં જાણ્યું કે ગાંધીજીએ ફળ ને બકરીનું દૂધ લેવાનું ટોડી તેને બન્યે કે વર્ગના કેદીઓનો ખોરાક—જાગનો રોળો ને ભાજી—થોડાક ફિસ લીધો હતો કારણ એ કે ગાંધીજીના એ જૂતા સાથી શ્રી સીતારામ પુરોષોત્તમ (આપ્પાસાહેબ) પદ્મધનને સ્તાગીરી જેલમાં ભગીમમ કરવા દેવાની

વિરોધ ન હોય તે દરમિયાન, જેને વિરોધ હોય તે એવી રીતે રહે કે જ્યાં કાંઈને થાય તો ફેવાય નહીં, એટલે એને દુર મૂકવા પડે તો મુમુક્ષુજવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ ’—સંપાદક

સત્તાવાળાઓએ ના પાડી હતી ૧૯૩૧ માં ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા લડન જતા હતા ત્યારે ઉતાવળમાં બે મીનીટ આપ્પાસાહેબે તેમની સાથે નાત કરેલી કે 'જેલમાં ભગીકામ કાળી, ભીલ, ધાત્રી વગેરે પાસે પરાણે કગવાય છે આ ત્રાસ મગ્દના માટે આપણાથી ભગીકામ લેવાની માગણી કરી શકાય કે કેમ?' ગાંધીજીએ કહેલું 'આની માગણી વાજબી છે, ને જરૂર કરી શકાય' ૧૯૩૨ માં આપ્પાસાહેબે રત્નાગીરી જેલમાં ભગીકામની સખ્તી તોડી એ કામ માગ્યું. જેલ અધિકારીએ ના પાડી આપ્પાસાહેબે અડધી 'ભૂખ-હડતાળ' શરૂ કરી શરૂઆતમાં બેને બદલે એક રોટલો લેવા લાગ્યા પછી અડધો રોટલો કર્યો દાગભાજી છોડ્યા આ હાડમારીની ખમર ગાંધીજીને પડતા તેમણે જેન ખાતાના વડાની સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો તેમણે જટ મચક ન આપી. એટલે નણુ દિવસ ગાંધીજીએ પણ આપ્પાસાહેબ સાથે સદાનુભૂતિ દર્શાવના રોગવાદાળ ખાધા તે પછી આપ્પાસાહેબની માગણી મંજૂર થઈ

(૬) ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં હરિજન કાર્યને અંગે ૨૧ નિસનો ઉપવાસ કરાવેલો નિશ્ચય બહાર કર્યો ઉપવાસ દરમિયાન શરૂ થવાનો હતો ઉપવાસ ન આદરવાની મિનગી કરનારા તારો ને કાયદો દેરાપરદેરાથી આપના લાગ્યા, તે ઉપરાંત અનેક ગુનેગદં મિત્રો, સગાઓ અને મગીને પણ મમળાસનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા = ચર્ચાઓ આમળાસાગા જે તિલાગમાં થતી ત્યાં સરદાર સાહેબ જઈ શક ની પણ સાજ પામે ત્યાંથી આવ્યા પછી ફરતી વખતે ગાંધીજી મદદોસ્તોએ તે દિવસે કાળી કાળી મુનાકાન થઈ, શી શી વાતો થઈ, તેં સાર સંદાર સાહેબને કહેતા તે વખતે સાબળતો. ઉપવાસ શરૂ કરતાં દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો હતો તેમ તેમ ગાંધીજી ૥ હિત્તાદને આર વધતા હતા તે અરસામાં રાત્રીને થી શકરનાન ને કર ગાંધીજીને ૫

આજ્ઞાવપૂર્વક કહ્યું કે ' તમે ૨૧ ઉપવાસ કરી શકો એવું હવે તમારું શરીર જ રહ્યું નથી ન કરે નારાયણ ને અમને એમ લાગે કે હવે તો તમારા છે'વા શ્વાસ ગાલે છે, અને ડાકટરો પણ અમારા મતને મળતા થાય, ને તમારું શરીર તપાસી ડાકટર ઉપવાસ છોડવાની આગ્રહભરી મનાહ આપે, તો તમારે ઉપવાસ છોડવો જોઈએ ' આ ઉપવાસ કરવાનો આદેશ અત્યામી તગ્મથી મળ્યો છે એટલે તેમા કુશળ જ થનાનું છે, એવી ગાંધીજીને પાકી ખાતરી હતી એ દૃઢ શ્રદ્ધાને હવાવે એવી સમળ દ્વીયો રામજી ને શ કરવાવમાઈએ કરી એટલે ગાંધીજીનો પુણ્યપ્રકાપ ભમ્બૂકી ગિયો, ને તેમણે કહ્યું ' તમે મારી જીવત શ્રદ્ધાને હવાવના માગો છો ? હું જે કહું છું તેના પર તમને આસ્થા એસતી નથી, અને ડાકટરો મારી નાહ તપામે, હૃદયના ધગકારા જીભે લોહીનું દગાણું માપે, ને જે કંઈ કહે તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો છો ? આવી ડાકટરી તપાસ ન જ કંપી જોઈએ, એવો મારો આગ્રહ છે ' આથી પણ વધુ આકરા વેળુ ગાંધીજીએ સહજાત્યાં દશે ત્રણ કલાક પંજી સાજે ફરતા વાતો કરતી વખતે પણ એ ઉકળાટ ગમ્યો નહોતો જીજે દિવસે સનારે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ગાંધીજી રાતના ત્રણ વાગે ગિય્યા ચારની પ્રાર્થના થઈ જેલ ખૂલવાના પોણાસાતના ઘટા થયા પણ જેવર દહીુ અમારા યાર્ડમા આવ્યા નાં એટલે ગાંધીજીને તાનાવેલી થના લાગી ગાંધીજી કહે ' ગનવાવ, આ ચિટ્ટી પહોંકુનીમા ગમજીને તરત જ પહોંચાડે એવું જેલરને કહેડાવો એ ચિટ્ટી રામજીને નામે હતી, ને તે આ પ્રમાણે હતી ' તમે મને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય છો કાલે મે તમને ને શ કરવાવને યહુ જ દૂભવ્યા મને ક્ષમા આપો એમ કહેસાની જરૂર નથી, કેમકે ક્ષમા તો તમે મને માગ્યા પહેલા જ આપી છે પણ મે કાલે બેનકૂરીથી જે વસ્તુની ના પાડી તે જ વસ્તુ કરવા હવે હું તૈયાર છું હમણા તેમજ તમે જ્યારે ઇ-છો

ત્યારે હું કોઈ પણ ડાક્ટર પાસે તપાસ કરાવવા તૈયાર છું. શરત એટલી જ કે સરકારની પરવાનગી મળી જોઈએ મને લાગે છે કે એ તપાસનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ ન કરવું જોઈએ, કેમકે એનો રાજદ્વારી ઉપયોગ થાનો લાયક રહે. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ડાક્ટર પાસે તપાસ કરાવો તો તેથી ઉપરાસનો આરભ અટકાવો નથી આપણે મળીશું ત્યારે વધારે વાત કરીશું. આ તો ગઈકાને મારા હૃદયમાં મેલ ગરી ગયો તે માઠી નાખવાને માટે જ લખ્યું છું તમને તથા શકરલાલને રોડરમરણ — ગાપુ (૫૫-૩૩) ' ૫

(૭) ગાંધીજીના કેન્સર પ્રગળો મારી પાસે છે તેમાના એકમાત્ર પોતાના આ ક્રોધને વિરોધે તેમણે જે લખ્યું છે તેનો ઉતારો અહીં આપના જેવો છે. 'ખરો વાત જ એ છે કે સ્વસ્થતા કોઈની ખતારી મળતી નથી પોતાની અદરથી નીકળતી જોઈએ. હું પોતે અત્યારે 'ધરાત્રસની સામે ઝૂકી રહ્યો છું. નિકટવર્તી કોઈથી કંઈ ભૂન થઈ કે મારી ઉપર ક્રોધરિપુએ સમારી કરી જ છે એ શરોર અને મન બનેલી નમજાઈ સૂચવે છે મન સાન ઉદાસીન થયું હોય તો શરીરની નિર્મળતા તેને શું કરે? બુદ્ધિ આ બાણ છે હૃદયને તેનો સ્પર્શ નથી થયો. પણ કોઈ દહાડો એ ક્રોધને પણ ગરે છૂટકો છે. પણ જેમ મારી મેળે જ ઈશ્વરકૃપા મેળવતી રહી છે તેમ જ તમારે પ્રવૃત્તિ રહ્યું છે આપણે એમા કરો દેર. બાણને મનો એક જ આત્મા છે બનેમા પગલા રહેતી છે મૂર્છા જન તો પશુતા જન — ગાપુના આત્માનાં ' (૧૬-૯-૨૮)

● ચિટ્ટી મળી તે જ દિવસે રાત્રી દસતા દસતા જેવમા ગયા ને કહ્યું 'આપે ક્ષમા માગવાની કરી જરૂર નહોતી આપના કરતા વધારે' તો અમે ચિટાયા દતા અમે હવે તપાસ ન કરાવવાનું જ નક્કી થયું છે' — સ પાદ ૬

(૮) યરવડા જોલમા મને કેમ મૂકનામા આવેલો તે હું કહી ગયો પણ હું તો સાન અણુડ માણસ રહ્યો માલીસ કરતા જન્મારામા શીખેલો નહીં ખોરાકના પ્રયોગને લીધે ગાંધીજીની તમિયત લથડી હતી પગની પિડીની માલીસ કરવાનું મને કહેવામા આવ્યું મેં ગરમ તેન લીધું આગળા વડે પિડી પર તેન ચોળ્યું ને આગળાથી પગ ઘસના ને દબાવના લાગ્યો ગાંધીજી કહે ‘ જગનનાન, માલીસ આમ ન થાય, હથેળીથી થાય ’ એમ જી મારી પિડી પર હથેળીથી માનીસ કરી મને પદાર્થપાઠ આપ્યો સન્દાર સાહેબ બાલુમા ખેડા ખેડા પરખીડિયા બનાવતા હતા હું તો શરમાઈને બોયભેગો થઈ ગયો ખાય મહિનામા થોડુંક માલીસ કરતા રીખ્યો ગાંધીજીની છાતી પર માલીસ કરતા તે પરના વાળ તણાતા મારા કરતા કેદી હજામ માનીસ કરવામા અતેકગણો હોશિયાર મારા જેવા અણુધડ કરતા એ માનીસ કરે તો સારું, એમ સરદાર સાહેબને લાગે એ રવાભાવિક હતું પણ ગાંધીજીએ મારો એ ‘ અધિનાર ’ બીજા કોઈને લેના દીધો જ નહીં એ વખતે મેં જોયું કે ગાંધીજી સાથે જ ગુડકેશ છે છાતી પર વીસ મીનીટ કે અડધો કનાક મેં માલીસ કર્યું છે, ને એ દરમ્યાન ઘણીચેનાર તેમને ડસડસાટ બિઘતા જોયા છે

(૯) ગાંધી સેના સઘને અઢી લાખ રૂપિયાનું—અથના કહો કે સર્વસ્વનું—દાન કરનાર શ્રી જીવરામભાઈ કોહારી ઉત્કલમા દરિદ્રનારાયણની

* સતત પ્રવાસના દિવસોમા મોટરમા ફરનાનું હોય ત્યારે ગાંધીજી મોટરની પાછલી બેઠક પર સૂઈ જાય, ને એક ગામથી બીજો ગામ પહોંચતા વચગાળાનો વખત મળે તેટલામા કકડે કકડે બિઘનું લેણું પૂરું કરે ૧૯૩૪મા નાવજીકોરના આવા પ્રવાસ દરમ્યાન મોટરમા શ્રી ઠંકરબાપા ને હું સાથે હતા એકવાર પાછલે પહોંરે ગાંધીજી બિઘમાથી બિઘ્યા, ને પાંચ મીનીટમા ગામડું પસાર થયું એટલે પાછા સૂઈ જતા કહે ‘ મારા જેવા બિઘનારો કોઈ જોયા છે ? ’—સ પાદક

સેના કરતા કરતા રક્તપિત્તના રોગમા સપગયા હતા તેમને ગાંધીજી જેલમાંથી રોગોપચારને અંગે વીગતનાર સૂચનાઓ મોકલવા તે ઉપરાંત સરદાર સાહેબ અને મહાદેવભાઈની આગળ જીવરામભાઈની સરજતા ને સાધુતાની તથા ઉત્કલની કે ગાંધિયતની વાતો કરી ઘણીનાર પોતાના દિનનું દર્દ દાનવતા તે વખતે શ્રી જમનાવાવજી યરવડાની જે જેનમા કે વર્ગમા હતા, તેમણે પચાસ રતન વગ્ન ખોલ્યું હતું, ને તેમને કાનની અસહ્ય વેદના થતી જમનાવાવજી ને અમારી વચ્ચે આડી એક જ બીંત હતી, પણ તેમને અમે મળી શકતા નહોતા તેઓ ચઢી બાંધી પહેરતા, કાનમા હના ન પેસી જાય તે માટે, ૧૮ ઇંચનો જે અગૂઠો મળતો તે કાને વીટતા, ૮૦ શીટ કાંથીની સીદરી વણના, અને જુવાર બાજરાનો રોટલો ને દાળ ખાતા આ બાહ્ય અગત્યથી તેઓ હારે એવા નહોતા ગાંધીજીને પણ એનું દુઃખ નહોતું પણ તેમના કાનની પીડા વધતી જતી હતી, ને જેલમા તેના યોગ્ય ઇલાજ થતા નહોતા, એ વસ્તુથી ગાંધીજીનું અતર વધેનાઈ જતું હતું આ જ વખતે ગાંધીજીના પુત્ર શ્રી. રામદાસ પણ યરવડા જેનમા કે વર્ગમા હતા તેથી ગાંધીજીને એક પ્રકારની શાન્તિ રહેતી હતી કે હજારો સ્વયંસેવકો જે જેનયાતના ભોગવતા હતા તેમા પોતાનો દીકરો પણ ભાગીદાર છે જેલમા ધીરૂધ વિનાનો ખોરાક મળતો હોવા છતાં તબિયત કેમ સારી રાખી શકાય તેના બોધપાઠ દર અઠવાડિયે કે વર્ગના ભાઈઓને શ્રી રામદાસ મારફતે મોકલતા ચીથલક રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપક શ્રી પરચુરેશાસ્ત્રીને યરવડા જેલમા રક્તપિત્તનાળાના નોખા યાર્ડમા રાખનામા આવેલા તેમની નાનકડી ચિટ્ટી નાના કે મોટા કામ માટે ગાંધીજીને જેલમા મળે કે તરત જ તેનો અમન તેઓ કરતા કે કરાવતા બાજથી ચારેક વરસ પહેલા સેનાગ્રામમા એ જ પરચુરેશાસ્ત્રીના ધાને ધોઈને સાફ કરતા ગાંધીજીને જોનાનો પ્રસંગ મને મળ્યો

(૧૦) સાબરમતીમા ગાંધીજી કકડતી ટાઢમા પણુ નદીકાંઠે ‘ હૃદયકુન્ડ ’ના ઇંગિયામા સૂઈ જતા ૧૯૨૬ના શિયાળામા એક રાતે હિમ પડ્યુ છતાં તેમણે ખાન્સો ન ખમેડાવ્યો. પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના અમે, અતિશય ઠંડી લાગનાથી ખુનામા ન કરતા ઓશરી પર ઝરી ગાંધીજી સનારમા ગરમ પાણી પી, છ વાગે નિયમ પ્રમાણે ફરવા નીડળ્યા આશ્રમનો મન્ની હોનાથી હું પણુ તેમની સાથે ફરવા જતો. અપનામા ટાઢને લીધે પગ ન પેસે શરીર ઠંડીથી ધૂળવા લાગ્યુ પણુ ગાંધીજી તો નિયમ પ્રમાણે સાબરમતી જોલના દરવાજાના થાલનાને લાકડી અગડયા બાદ જ પાઝા ફર્યા આશ્રમમા આવ્યા ત્યારે પપૈયાના ઝાડ હિમથી ઘણેના જોયા. ડુડીનું પાણી ઠરીને હિમ થઈ ગયેનું તે બરફના કમ્પા બાળકાએ બતાવ્યા ત્યારે ગાંધીજીને ખાતરી થઈ કે આશ્રમમા રાતે ૩૪° કે તેથી નીચે પાસે જિતેર્ષો હશે એની ટાઢમા પણુ તેઓ રાતે ખુનામા સૂઈ ગયેલા એ જ ખગ આશ્ચર્યની વાત હતી.

(૧૧) ૧૯૨૪મા ગાંધીજીએ શ્રી રામદાસને રોજ એક ક્યાક ગુજરાતી, સંસ્કૃત અંગ્રેજી લણાનનાનો નિયમ કરેલો. તેમા ‘ હિંદુ ધર્મની બાળપોથી ’, તથા ‘ યગ ઇન્ડિયા ’ના લેખો ને તેનું ભાષાન્તર વગેરે શીખવતા તે અરસામા અમદાવાદમા મ્યુનિસિપાલિટીના નના ટોનામા મહાસમિતિની બેઠક લરાઈ તેની સભાઓ મોડી રાત સુધી ચાલતી સનારના ૪ થી રાતના ૧૦ સુધી ગાંધીજી દેશનેતાઓ સાથે કઈ ને કઈ મન્ત્રણાઓમા રોકાયેલા હોય એ દિવસોમા એકવાર તેઓ રાતે ૧૧ વાગે આશ્રમમા પાઝા આવ્યા, ને બાને પૂછવા લાગ્યા ‘ રાત્રો ક્યા છે ? ’ બા કહે ‘ સૂઈ ગયો છે ચાક્યોપાક્યો છે. ઉઠાડવો નથી ’ ગાંધીજી કહે ‘ પણુ એને

* સાબરમતી આશ્રમમા ગાંધીજીના નિવાસસ્થાનને ‘ હૃદયકુન્ડ ’ એ નામ આપવામા આવેલું — સ પાદક

રોજ એક કલાક ભણાવનાનો નિયમ કયો છે રામો ના પાડે તો જ મારાથી સર્પ શકાય ' પણ એમ કંઈ નિયમભંગ થાય ? રામદાસને જગાડી થોડુંક પણ સીખવું ત્યારે ગાધીજીના દિનને શાન્તિ થઈ

(૧૨) ૧૯૨૮ માં આશ્રમને નવું સ્વરૂપ આપના માટે ગાધીજીએ આશ્રમવાસીઓ પાસે કડક નિયમપાનન કરાવનાનો આગ્રહ રાખેનો લગભગ એ આખું વરસ તેઓ આશ્રમમાં રહેના તે વેળા આપેા આશ્રમ એક શાળા બની ગયો હતો આશ્રમની નિયમાવનિ તો કડક હતી, પણ એ નિયમોના પાનનમાં શિથિલતા આવી ગઈ હતી એકવાર ગાધીજીએ સાય પ્રાર્થના બાદ આશ્રમવાસી ભાર્ષત્યહેનો સાથે બેસી કેટલાક મોટા મોટા નિયમો નક્કી કર્યા, ને તેના પાનનને નિરે વધારે આગ્રહ રાખનામાં આવ્યો એ નિયમો આ પ્રમાણે હતા (૧) સવારની ૪ વાગ્યાની પ્રાર્થનામાં બધા આશ્રમવાસીઓએ અચૂક હાજરી આપવી (૨) બધાએ સમુક્ત રસોડામાં જ જમવું (૩) રોજ ઓછામાં ઓછા ૧૬૦ તાર કાતવા (૪) ધરકામ માટે નોકર કે મજૂર ન રાખવા (૫) આશ્રમમાં રાતે ચોક્કી કરવામાં પુખ્ત વયના બધા પુરુષોએ સાથ આપવો (૬) પાંચખાના સંસ્કારમાં નાના મોટા દરેકે વારા પ્રમાણે જોડાવું (૭) આશ્રમમાં રહેનાર દરેક જણે રોજ ઓછામાં ઓછા ૮ કલાક આશ્રમ સોપે તે કામ કરવું (૮) રોજ કરેના કામની વાસરી—રોજનિશી—રાખની આ નિયમોએ આશ્રમવાસીઓને સારી તાલીમ આપી ગાધીજી પોતે સવારની પ્રાર્થના બાદ સાત વાગે બહેનોનો વર્ગ ચલાવતા તેમાં પ્રાર્થનાના સરકૂત મેનેજર શીખવતા ને સામાન્ય જ્ઞાન આપતા રસોડામાં શાકભાજી સમારવાના તથા સંસ્કારના કામમાં નિયમિત હાજર રહેતા સવારસાંજની પ્રાર્થના બાદ નાના મોટા પ્રવચનો કરતા ઉદ્યોગમન્દિરની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક અઠવાડિયે એકવાર રાખી, સાથાંઓમાં કયાક ધર્મજુ હોય તો ત્યા તેલ

સીચતા એક નિશ્ચય એવો ડરવામા આવ્યો હતો કે આશ્રમે જે નિયમો કરેના તેનો ત્રણનાર ભગ થાય તો તે ભગ કરનાર આશ્રમવાસી પોતે ગણપુરીથી નીકળી જાય અને એકવાર જે નિયમ થયા તેમા સામાન્ય રીતે અપનાદ નહીં કરવામા આવે. બાર વરસના જૂના એક આશ્રમવાસીએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે ‘વાસરી લખનાનો આગ્રહ આપ રાખો છો, ને આપ વાસરી જ્ઞેવાના છો, એટલે લખનારાઓમા દલ પોપાય છે ને જૂઠ્ઠને આડડતરી રીતે પોપણ મગે છે માટે હું વાસરી નથી લખતો.’ આ ભાઈ વણાટકામમા ભારે પાવન્ધા હતા બીજા યમનિયમના આગ્રહી હતા ગાંધીજીએ તેમની વાસરીની ઉપયોગિતા વિષે જાહેરમા સમગ્રજન પહોં પેના ભાઈને એ વાત મગે ન જિતરી, ને એ કારણે તેઓ આશ્રમમાથી છૂટા થયા * આશ્રમના સયુક્ત રસોડામા અમે લગભગ દોઢસો નાના મોટા માણસો એક પગતે જમના કોઈ નોકર કે રસોડાયા રસોડા માટે નહોતા ગાફેતુ ખાનાતુ થતુ શાકદાળ વધારેના હોવા જોઈએ એ વિષે જાહેરોએ ચર્ચા કરી હતી, પણ છેનટે ગાંધીજીનો જ નિજય થયો હતો રસોડામા ગાયતુ જ ઘી વપરાય એવો આગ્રહ હતો ગાયતુ ઘી ન મગે તો લૂખુ ખાતુ પણ બેસના દૂધધી નજ વાપરના, એવો પણ નિશ્ચય હતો ગાયતુ ઘી મળતુ બધ થયુ ત્યારે ગાંધીજી રસોડે જમનાર નિઘાર્થીઓમા ને સમજાવુ આશ્રમવાસીઓમા અજાણીના તેનનો પ્રચાર ડરવા લાગ્યા તેઓ કહે ‘અજાણીનુ તેન ખાનાથો વિનોખાતુ વજન ૧૫ રતન વધ્યુ છે તમે પણ અજાણી જુઓ કડતુ, ને શરૂઆતમા અજાણીમાણી લાગે એની વાસનાળુ, અજાણીનુ તેન સયુક્ત રસોડામા આવ્યુ, ને માણસો રોજી

* ગાંધીજીએ પોતે ત્યારથી વાસરી લખવી આદર રાખી છે મળવા આવેવા સ્ત્રીપુરુષોના નામની નોંધ પણ એ વાસરીમા તેઓ કરી રાખે છે

પર એ તેજ ચોપડી ખાતા ઘઈ ગયા રામમા ધી નખાય જ નહી, શેકેલા લોટની, ગોળવાળી, ઊની પાતળા રામ શરીરને માફક આરીજવી જોઈએ, કોળાનુ બાફેલુ શાદ વાયક પડે એ ભ્રમ છે, એની એની ચર્ચાઓ રામ આને રસોડામા રોટનીનુ કામ ઝટ કેમ ઉકેલાય, ચૂવામા કેવા ફેરફાર કરવા જોઈએ, પાઉરોટી બનાવનામા કેવી કાળજી રખાવી જોઈએ, એની ચર્ચા ગાંધીજી બહેનો સાથે કલાકોના કલાક ચલાવતા શ, પ, સ ને ચ છ નો ભેદ સમજી ઉચ્ચાર કરતા જોને ન આવડે એની બહેનને 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' - વાળા શ્લોકોના ઉચ્ચાર રીખવાની માથાકૂટ કરતા ગાંધીજીને જોઈ હસતુ રોકી શકતુ નહીં. 'પ્રાર્થના' શબ્દમા ભગવાન પાસે માગવાપણુ છે, માટે 'પ્રાર્થના' ને બદલે 'ઉપાસના' એ શબ્દ વપરાવો જોઈએ, એવી પણ ચર્ચા બિપડતી આશ્રમમા કરવાના 'રૂટીન'—એટલે કે એકની એક ઘરેડવાળા કામથી માણસની ભુદ્ધિ કટાઈ જાય, માટે ભારે બુદ્ધિશાળીઓની પાસે એવુ કામ ન કરાવવુ જોઈએ, એમ કહેનાર પણ કેટલાક ભાઈઓ હતા એ કથનના ઉત્તરમા ગાંધીજીએ એક કાગળમા લખેનુ 'મહાદેવ રૂટીન કામ કરે તેથી તેમની શક્તિ ઘસાઈ જવાનો મુદ્દલ ભય નથી રૂટીન કામ તેમની પાસે કરાવ્યુ છે, તેથી તેમની શક્તિ વધી છે રૂટીન કામથી નિયારમા સ્પષ્ટતા, દૃઢતા ઈત્યાદિ આવે છે કેવળ નિયાર કરે ને અમલ ન કરે તેના લખાણુમા ખરુ જોર દોય નહી' (૧૧-૫-૨૬)

' ઉદ્યોગમન્દિર (આશ્રમ)મા વસના ભાઈબહેનોને ગાંધીજી પ્રવાસમાથી જે કાગળો લખતા તે સામાન્ય રીતે સહુ વાચતા, ને તે પ્રમાણે જીવન ધડતા. આ કાગળોમાથી બે અહીં ઉતાર્યા છે -

' બાળકો ને બાળાઓ, તમારા તરફથી કાગળ નથી મારી સાથે તમારામાથી કોણુ ફરી શકે, એ નિયાર મને કેળ્પીક વેળા આવ્યા કરે છે ફરસાનો ઉદ્દેશ તો એ જ હોય કે નિઘાર્યા કે નિઘારિની સેવાને સારુ

તૈયાગ થાય એ દૃષ્ટિએ આટલી વસ્તુની આનંદશક્તિ મને લાગે છે
(૧) ઉમેદનારના હાલના નિચાર પ્રમાણે, તે જીવન સેના સારુ અર્પવા ધારે
છે (૨) તેને રેટિયાશાસ્ત્રનું પૂરું જ્ઞાન છે, પીજે છે, લોટે છે, ઝીણું જાણે
જોઈએ તેવું કાતે છે, ઓઝારો સમારી શકે છે, સૂતરનો કસ કાઢી જાણે
છે, સૂતરનો આક ગણી જાણે છે, નિ (૩) અક્ષર સારા કાઢે છે, ને ઝડપથી
લખી શકે છે (૪) ભજન ધણા યાદ છે ને ગાઈ શકે છે (૫) ખાના-
પીનામા સયમ પસંદ કરે છે ને પાળે છે, ને ગમે ત્યાં જાય ત્યાં પણ
પાળવાને તૈયાર છે આ સિનાય ખીજી તો તમે પૂરી શકો છો આ તમારે
ને શિક્ષકોને વિચારવા સારુ છે જો તમે ટાઈ આ શરતોથી ભડકો, તો મને
આશ્ચર્ય થાય હું જાણુ છું કે આપણે જોઈએ તેના જગત રહ્યા નથી.
આટલું તો તમારે ધણાને સારુ સામાન્ય હોવું જોઈએ ૧૨ વર્ષની
ઉંપરના અને ૧૫ વર્ષની અંદરના કેઈ નિઘાર્થી કે નિઘાર્થીનીને ગીતા
મોટે ન હોય એમ જનનું ન જોઈએ રોજ એક શ્લોક મોટે કરે તો જે
વરસમા પૂરું થાય ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય—આપના આશીર્વાદ
(૭-૧૦-૨૯)'

‘જહેનો વખતોવખત તમે યાદ આવ્યા કરો છો જેમ જેમ
મુસાફરીમા જહેનોને જોઈ છું તેમ તેમ તમારી સામે રહેવા જામનો નિચાર
આવ્યા કરે છે, ને તેમ તેમ જોઈ છું કે સાચી તાલીમ તો હૃદયની છે
જો તેમા શુદ્ધ પ્રેમ પ્રગટ થાય તો બાકી બધું એની મેજે આવી રહે
સેનાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદિત છે સેનાની શક્તિ પણ અમર્યાદિત જનારી શકાય
કેમકે આત્માની શક્તિને મર્યાદા છે જ નહીં જેના હૃદયના કમાડ ખૂલી
ગયા છે તેના હૃદયમા તો બધું સમાઈ શકે સેનાનું જગત જેટલું કામ
પણ શોભી નીકળે જેના હૃદયને સીન છે તેનું વધુ કામ પણ નહીંતે
ગણાશે એ અર્થ નિહુરની ભાષા અને દુર્યોધનના મેનામા ભર્યો છે

—બાપુના આશીર્વાદ (૭-૧૦-૨૯) ’

તે જ પ્રમાણે આશ્રમમાં રહેતા જિજ્ઞાસુઓને પણ ગાંધીજીના કાગળો અવારનવાર મળતા. તેમાંથી નીચેના વાનગીરૂપે ઉતાર્યા છે :

‘ યાજ્ઞિકને ઉદ્ધોગ કરવાથી આત્મદર્શન એની મેળે થાય જ. તેમ જ દેશોદ્ધારનું સમજાવે. જે સાચા દેશોદ્ધારક થઈએ તો આત્મોદ્ધારક પણ થઈએ જ. અને દેશોદ્ધારકના કરતા પણ નામ રાજદ લોકસેવક છે. એટલે સાચી સેવામાં દેશસેવા, આત્મસેવા, ઇશ્વરસેવા છે. એ વિષે મુદ્દલ શંકા ન આણીશો. (૩-૧૦-૨૯) ’

‘ માતાકે પ્રતિ તુમહારી ભક્તિ મૈ સમજ સકતા હૂં. તુમહારા અંતરાત્મા જૈસા કહે એસા હી કરો, ઇસી ભક્તિકો અન્તમેં તો વ્યાપક સેવામેં પરિણત હોના હૈ. પરંતુ એસા પરિણામ બલાતકારસે નહીં લા સકતે હૈં. જળ એસા હોગા તબ બી માતૃભક્તિમેં ન્યૂતતા નહીં હોગી, પર વહ ભક્તિ વિશેષ શુદ્ધ હોગી. આજ ઉસમેં સાર્ત્તિક મોહ હૈ.— બાપુકે આશીર્વાદ ’

‘ શુદ્ધ સમાધિ અવશ્ય શુદ્ધ મેવા હોઈ શકે. મૌન સર્વશ્રેષ્ઠ લાપણુ ને સેવા હોય. પણ તે સ્વાભાવિક હોયુ જોઈએ. એ માર્ગ વિકટ છે કરોડોમાં એકને સારુ હોય. તેમાં આત્મવંચના બહુ થવાનો સંભવ છે. સમાધિમાર્ગ રાજમાર્ગ નથી. કર્મમાર્ગ સહેજે સમાધિ તરફ લઇ જાય ત્યારે જઈએ. કર્મનું અનુકરણ થાય; સમાધિનું કદી નહીં.—બાપુના આશીર્વાદ (૨૬-૧૦-૨૯) ’

‘ ચિ. મહાદેવ, તમે માંદા પડો છો એ સહન નથી થતું. હવે તો સાવ આરામ થઈ ગયો દશે. સેવા કરવામાં પણ કંઈક પ્રમાણ જાળવવું પડતું દશે, અને તે સેવાને અર્થે. અહીં “ દેહરખો ધર્મ ” કહેવતનો

કંઈક ઉપયોગ હોવાનો સભન છે સડુથી વધારે કામદા માણસને સુઝથી વધારે નવરાશ હોય છે એ અગ્રેજી અનુભવ તો છે જ, ને સાચો છે એની મતલબ એ છે કે જેણે પ્રમાણિકપણે કર્તવ્ય પાળ્યું છે તેને અમુક આરામનો અધિકાર છે જ એ આનસ્યક નવરાશ પર તરાપ મારવાનો અધિકાર કાઢતો ન હોય — બાપુના આશીર્વાદ (૨૮-૧૦-૨૯) ' *

રાજકોટ, ૨૭-૭-૪૧

ગાંધીજીનું માર્ગદર્શન

દિલ્હીનું નીવાનજી

(૧) ૧૯૨૫ના એપ્રિલ માસમા મુમ્બઈ રાષ્ટ્રીય શાળા પર ભારે આક્રમણ આવી પડી મુમ્બઈ પ્રાન્તિક સમિતિએ એમએક એ શાળાને બંધ કરવાનો હુકમ કરી દીધો એટલે અમે શિક્ષકો ભારે વિમાસણમા આવી પડ્યા વાર્ષિક રૂ. વીસ હજારના ખર્ચની જોગવાઈ બીજાથી થાય તો જ જૂનમા રાષ્ટ્રીય શાળા આવે આવી તાત્કાલિક સગવડ અમે સ્વામાન્ય શિક્ષકો ક્યાંથી કરી શકીએ ? અમને ગાંધીજી યાદ આવ્યા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે તો એમને અપાર મમતા મારા એક શિક્ષક મિત્રની સાથે હું સામરમતી પહોંચ્યો ગાંધીજી સાથેનો આ મારો પહેલો પ્રસંગ હતો એટલે તેમની પાસે રૂ. ૩૫૩ પહોંચવા મેં શ્રી કાકાસાહેબનો આશ્રન લીધો ગાંધીજી ' હૃદયકુજ 'મા બેસા હતા સવારનો સમય હતો મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેઓ હળમત કરતા હતા કાકાસાહેબે મારી એમખાણ કરાવી અમારી શાળા પર આવી પડેલા સકટની ટૂંક વીગતો એમણે ગાંધીજીને જણાવી ગાંધીજીએ મધુ સામળી લીધું પગી મારા તરફ જોયું, અને બોલ્યા ' કેમ, તમે આ સકટને અંગે શું વિચાર્યું છે ? ' ' અમારો તો

હદ નિશા છે કે અમારે શાળા ચાનુ જ રાખતી જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેના માટે એક પણ વિદ્યાર્થી તૈયાર હોય ત્યાં સુધી અમારાથી તેને પાગે કેમ મોકલાય ?' મેં કહ્યું ગાંધીજીએ સાબળી લીધું, ને અમારી નિશાનું માપ કાઢવા પૂછ્યું 'તમે શાળા ચાનુ રાખના તૈયાર થા છો, તો એ માટે તમે કોઈ બેખ લેના તૈયાર છો ? શાળા ચલાવના માટે જૂન માસ સુધીમા નાણાની કરી સગવડ ન થાય, તો તમે તે માટે બીખ માગશો ?' આ વેધક પ્રશ્નથી અમે કંઈક ચમક્યા તો ખગ પરતુ સદ્ભાગ્યે ગાંધીજી પાસે આવ્યા પહેલા જ અમે શિક્ષક ભાઈઓએ ગમે તે બોલે શાળા ચાનુ રાખનાનો મહત્તમ નિર્ધાર કરી લીધો હતો આથી કંઈક દિ મત રાખી મેં ગાંધીજીને કહ્યું 'અમે નિર્ણય તો કર્યો જ છે કે શાળા ચાનુ રાખતી એ માટે અમે કેટલાક શિક્ષકોએ બધી જાતનો ભોગ આપનાની તૈયારી રાખી છે અમે બીખ માગીને નિર્બંધ કરીશું, પણ શાળા તો ચાનુ જ રાખીશું' ગાંધીજીને આ જવાબથી ખૂબ સન્તોષ થયો એમ અમને જણાયું. અમે ખૂબ ઉત્સાહમા આવ્યા ગાંધીજીએ વિચાર કરી લીધો, ને અમને કહ્યું આપતા બોલ્યા 'બસ ત્યારે હું આજે જ સરેજિનીદેની (તે વેળાના મુખ્ય પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ) ને કાગળ વખીને જણાવું છું કે મુખ્ય રાષ્ટ્રીય શાળા માટે પ્રાન્તિક સમિતિએ આ રીતે તો વીકરીક મદદ કરવી જ રહી થોડા દિવસ પછી મારે મુખ્યજનાનું છે તે વખતે પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યકરોને બોલાવી બધો ખુનાસો કરી નહશું' અમે ખુશ થયા ખરા, પરતુ અમારે તો શાળાને માટે કાયમી વ્યવસ્થા કરવી હતી અમે મુખ્ય રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ સ્થાપનાનો વિચાર કરીને ગાંધીજીની આશિષ લેના આવેલા એ યોજનાની વીગતો જાણી તેઓ મહુ ગઈ થયા તેમણે કહ્યું 'એ તો તમે બહુ સરસ વિચાર કર્યો છે તમે સ્વાશ્રયી થના ઠરાવ્યું છે એ મને મહુ ગમે

છે. મારા પૂરેપૂરા આશીર્વાદ તમને છે. હું રેવાશંકરભાઈને જણાવીશ. એ તમારા પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી થાય એવી ભલામણ કરીશ. તમે જીજ્ઞાસુઓને શોધી કાઢજો. 'અમે ધારુ' નહોતું કે એમની આટલી જાંઘી હંક અમને મળશે. અમે પ્રજામાં કરી વિદાય લીધી તેઓ તે પછી થોડા વખતમાં મુંબઈ આવ્યા ત્યારે પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યકરોની સભા બોલાવી. અમને પણ હાજર રહેવા જણાવેલું. સભામાં તેમણે અમારી બહુ સરસ વકીલાત કરી, અને પ્રાન્તિક સમિતિએ તે વર્ષે રૂ. ૧૦ લાખની મદદ અમારી શાળાને કરી. મુંબઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ પણ અમે સ્થાપ્યું, અને શ્રી. રેવાશંકરભાઈ અમારા પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી થયા.

(૨) ગાંધીજી ૧૯૩૭ ના એપ્રિલમાં તીથલ આવેલા. મારી સાથે કરાડીની ગાંધી કુટીરમાં રહેતા મારા આકલસ વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં દર્શન કરવાં હતાં. આગળથી પરવાનગી મંગાવી અમે ૨૨મી એપ્રિલે બપોરે તીથલ ગયા. ગાંધીજી અંદરના ઓરડામાં બેઠા હતા. અમે બધા શાન્તિથી તેમની પાસે ગોઠવાઈ ગયા. મારે કંઈ ખાસ વાત કરવાની ન હતી. પણ મને જોઈ ગાંધીજીએ શ્રી. લક્ષ્મીદાસભાઈએ તરતમાં શોધેલાં પગચરખા ને પગપીંજણનાં ચન્દ્રો વિશે વાત ઉપાડી. કરાડીમાં હું કંઈક ખાદીકાર્ય કરી રહ્યો છું એની ખબર એમને હતી, એટલે પીંજણચન્દ્રના અનુભવો એમને જાણવા હતા રેડિયો પીંજણ તે એમના પ્રિય વિષયો. અમને ફસલ મીનીટ અપાયેલી. પણ પીંજણચન્દ્રની ચર્ચામાં એમને એટલો બધો રસ પડ્યો કે પોણામે કલાક અમે એના ગુણદોષની ખૂબ જ ઝીણવટથી ચર્ચા કરી. ગાંધીજી સ્વાશ્રય અને હસ્તકલાના આયોદ્ધા એટલે એમને આ પીંજણચન્દ્ર ખાસ ગમતું નહોતું. મને યાદ છે તે પ્રમાણે એમના વિચારો એ વિશે આવા હતાઃ

(૧) એમાં ઝડપથી પ્રજા તૈયાર થાય છે, એ સામગ્રી હું કંઈ લવચાઈ ન જાઉં. તો પછી મિત્રમાં ઝડપ ક્યાં ઓડી છે ? (૨) મધ્યમ પીંજણમાં

સગસ પોવ ન થતો હોય તો તેમા સુધારા કરવા જોઈએ એ હસ્તકનાનુ સગોષન થવું જોઈએ એ છોડી ઝડપથી કામ કરતા યન્ત્રનો (ભવેને તે પગે ચાલે) આશ્રય ન લેનાય એમ કરનાથી આપણા ગ્રામઉદ્યોગોમા ઘટતા સુધારાવધારા કરનાની સરોધનવૃત્તિને અનકાશ મળતો નથી. (૩) સહેજ પણુ પાન્ટ્રિક કારીગરી આપણા હાથઉદ્યોગમા પ્રવેશ કરે એટલે હસ્તકનાનો નાશ થનાનો હાથપીજણુમા ગહેની હસ્તકનાનો નાશ થતા એ ઉદ્યોગમા જડતા આવી જાય આપણા હાથઉદ્યોગની ખૂબી એ છે કે એમા ચૈતન્ય જળવાતુ તે નિકસતુ ગહે છે (૪) પણુ સૌથી મોટા વાધો તો એ છે કે એ કાતનારાને પગનની બનાવે છે રેડિયો સ્વાશ્રયનો પુરુષાર્થ ગ્રમદાવે આમા તો કાતનારા તૈયાર પ્રણીના મોદમા તણાઈ જાય બધા કઈએ યન્ત્રપીજણુ ન વસાની શકે એટલે પીજે તે કાતે એ સ્વાશ્રયનો નિયમ ખડિત થાય છે ' આ તેમના તે વેળાના વિચારોનો મારો ભાષામા આપેનો સાર છે

(૩) ૧૯૩૦મા તેઓ યરવડા જેનમા હતા ત્યારે તેમની સાથે પત્રવહેનાર કરવાનું સદ્ભાવ્ય મને મળે તુ નિલેપારવેની સત્યાગ્રહ છાતણીમા હુ ખાદીકામ સંભાળતો, એની કંઈક વીગતો મે તેમને મોકલી. તેમને ખૂબ સન્તોષ થયો મારા જેવા તદ્દન સામાન્ય કાર્યકરના આના તદ્દન સામાન્ય કાર્યમા પણુ એમને ખાડુ મસ પડ્યો જેનમા ત્યાં રહ્યા એમણે અમને એ કામને અગે જીણામા જીણી વીગતો પૂછી આ રહ્યો એમનો એ પત્ર ' ભાઈ દીવાનજી, તમને મળવાનું હતું તેમમા તમે છૂટી માા છૂટતા જ તમે સગસ વીગતો મોકલી છે તકલી અને રેડિયો કેા વપગય છે ? બનેની ઉપર સામાન્ય ઝડપ કેવી છે ? રેડિયો અને તકની રોજ સરેરાશ કેટનો સમય આવતા હશે ? સૂતરના આક અને મજબૂતી કેા દોય છે ? ખાદી કેટના પનાની ગણાવો છે ? દર રો આપો છે ? ખાદી.

ત્યાં જ ધોવાય છે કે કોરી આપો છો ? સાળ કેટલી ને ક્યાં ચાલે છે ? ગોકુળભાઈનું શરીર ઠીક રહે છે ને ? —આપુના આશીર્વાદ (યરવડા જેલ, ૭-૧-૩૧) ’

(૪) ૧૯૩૧માં શરૂ થયેલો આ પત્રવહેવાર ત્યારપછી પણ ચાલુ રહેલો. કરાડાના મારા શિક્ષણકાર્યમાં તેઓ બહુ રસ લે છે. છતાં તેઓ તો બહુ શક્તિશાળી, સમયન્શી શિક્ષક રહ્યા. એટલે મારા કાર્યથી એમને સન્તોષ થતો છતાં મારી મુશ્કેલીઓ જાણી તેને ઝટ દૂર ન કરતા. મારો પૂરો વિકાસ થાય એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા. મારા ખાદીકાર્યને અંગે મને મૂડીની મુશ્કેલી પડવા માડી, કાગળ કે કામ ખૂબ વધી રહ્યું હતું. મેં ગાંધીજીને લખ્યું. તેના જવાબમાં તેમનો આ પ્રમાણે કાગળ આવ્યો : ‘ ભાઈ દિવખુશ, તમારું કામ એવું સરસ લાગે છે કે પૈસાની તાણ તમને ન રહે એવું કરી દઉં. પણ મને લાગે છે કે તમે તાણમાં રહેતા રહેતા આગળ વધો એ જ કમચ સારું હોય લક્ષ્મીલાલ તો તમારે પડખે છે જ. —આપુના આશીર્વાદ (મેવાગ્રામ, ૧૬-૧૨-૩૯) ’ બીજા એક પત્રમાં લખેલું : ‘ તમારો કાગળ મુદત લાંબો નથી. જે એકધાનથી તમે કામ કરી રહ્યા છો તેમાં બીજા વિચારને પણ અવકાશ નથી. તમારી અધિક મુશ્કેલી હું દૂર તો કરી શકું છું. પણ મારો અભિપ્રાય છે કે તમે અડચણોની વચ્ચે રહી તમારો માર્ગ કાઢો એ જ વંચારે ચાલે છે. —આપુના આશીર્વાદ (મેવાગ્રામ, ૨૩-૫-૪૦) ’ મને એમની એકચ્છ પામેના ગામમાં એક જીમત ભાઈને થઈ આવ્યું કે તેની વધતી મદદ થવી જ જોઈએ. તરત જ તેમણે સ્વેચ્છાએ ને મુક્તિ મેળવી પાંચ હજાર રૂપિયાનો એક મને મોકલી આપ્યો. મુશ્કેલીઓ દૂર ન જતાં મને એનો દિનમનપૂર્વક સામનો કરવો એના જ અર્થસૂચક

ખખીર રહેલું છે, એ અતિશય કીમતી પાઠ મને ગાંધીજીએ લખાવ્યો છે.

કરાડી, ૨૨-૭-૪૫

એમની મનોવ્યથા

રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

(૧) ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં મહાસભાના અધિવેશન સાથે ચરખા સંઘ તરફથી ખાદી પ્રદર્શન પણ ભરાવાનું હતું. પ્રદર્શનને અંગે મારે ચિત્રો, આલેખ અને આંકડા તૈયાર કરવાના હતા. વાંચ્યા સિવાય પણ જ્નેનાર તરત સમજી શકે તેવાં ચિત્રો ને આલેખ તૈયાર કરાવવાનું નક્કી કર્યું. આશ્રમમાં એવો ચિત્રકાર મળે નહીં, એટલે બહારના ચિત્રકારને કામ સોંપાયું. ચિત્રો તૈયાર થઈને આવ્યાં, ને બાર ચિત્રોનું રૂ. ૧૨૦ બિલ આવ્યું. લાહોર જ્યાં બિપડતા પહેલાં હું ગાંધીજીને મળવા ગયો. ચિત્રો, આલેખ, આંકડા વગેરે બધું તેમને બતાવ્યું. બધી સામગ્રી જ્નેષ તેમને સન્તોષ થયો. ‘ચિત્રો બહુ સારાં છે. કાણે ચીતરી આપ્યાં? આશ્રમમાં આવો કોઈ ચિત્રકાર છે?’ વગેરે પૂછપરછ કરી. મેં કહ્યું. ‘અહીં તો કોઈ ચિત્રકાર નથી. શહેરમાં તૈયાર કરાવ્યાં છે.’ ગાંધીજી : ‘શું ખરચ આવ્યું?’ મેં કહ્યું : ‘દરેક ચિત્રના રૂ. ૧૦ પ્રમાણે રૂ. ૧૨૦ આપ્યા છે.’ મારો આ જવાબ સાંભળી તેમને દુઃખ થવાનું તેમના મોઢા પરથી હું જ્નેષ શક્યો. તેમણે કહ્યું : ‘આ ચિત્રો તો કોઈ શ્રીમંતના ઘરમાં શોભે એવાં છે, શ્રીમંતો કલાકારો ને ચિત્રકારોને આટલાં બધાં નાણાં આપી શકે. આપણે તો દરિદ્રનારાયણના પ્રતિનિધિ રહ્યા. તેમને આટલું ભારે ખર્ચ કરીને ચિત્રો તૈયાર કરાવવાનું કેમ પોસાય? રેંટિયો એ તો દરિદ્રનારાયણની મર્તિ. તે માટે તો આજમાં

ઓછે ખરચે ચિત્રો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. ખાલી પ્રદર્શન માટે તો કોઈને કશું હોત કે “આટલાં ચિત્રો દોરી આપવા તમારી સેવા આપો,” તો કોઈ ને કોઈ આપણને મળી રહેત ’ વચમાં તેમણે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘કેટલા દિવસમાં આ ચિત્રો વગેરે તૈયાર કર્યા ?’ મેં કહ્યું કે ‘બારેક દિવસ થયા હશે.’ એટલે તો ગાંધીજીની વાંધારા આવી: ‘આ તો રોજના રૂ. ૧૦ મહેનતાણાના પડ્યા. આજે હિંદુસ્તાનમાં કેટલા માણસોને રોજના રૂ. ૧૦ મળે છે ? કાંતનાર પીંજનાર વણકરને કેટલું મહેનતાણું મળે છે ? વણકરને રોજના કેટલા આના મહેનતાણાના મળે છે તે આપણા અહીંના વણકરોને પૂછ્યું છે ? આ ગરીબ મુલકમાં તો કોઈ ભૂખે ન મરે એવી રીતે મજૂરીના દર ગોઠવવા જોઈએ.’ એટલામાં શ્રી. રામજીભાઈ વણકર આવ્યા. ગાંધીજીએ પૂછ્યું: ‘રામજી, રોજનું કેટલા વાર વળો છો, ને રોજ કેટલું મળે છે ?’ રામજીભાઈ કહે: ‘આપુ, મદિને માંડ માંડ રૂ. ૧૫-૨૦ મળે છે. સાથે એક કામ કરનાર હોય તો જ ૧૫-૨૦ મળે; નહીં તો તેથી પણ ઓછું મળે.’ એટલે ગાંધીજીએ આગળ કહેવા માંડ્યું: ‘ભુઓ, આ રામજી આખો દિવસ કામ કરે તોયે તેને આઠ આના પણ પૂરા ન મળે; અને એક ચિત્રકારને રોજના રૂ. ૧૦ મળે; એ કેવો બિંધો ન્યાય ! મારું ચાલે તો હું કલાકના એક આના પ્રમાણે મહુ કોઈના મજૂરીના દર દરાવું; પછી તે વકીલ હોય કે ડાક્ટર હોય, મોટા સરકારી અમલદાર હોય કે પોલીસ હોય. આ દેશમાં દરેક જણે આઠ કલાક કામ કરવું જોઈએ. ઘરમાં કામ કરી શકે એવા દરેક જણે—પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ—કામ કરવું જોઈએ.’

(૨) દાંડી કૂચના દિવસ હતા. અમે કૂચના યાત્રીઓ કેટલાક માનવસહજ દેવોથી ભરેલા હતા, છતાં ગાંધીજીએ અમને નઆવ્યા. એક પ્રસંગે એક જણે કહ્યું: ‘આપ નાજાયકને કેમ દર કરતા નથી ?’

ગાંધીજી કહે 'કોઈની પરીક્ષા કરીને લાન કે નાવાયકું નથી' કહેતો કેમકે એ મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે ' છતાં અમારામાં પ્રવૃત્તિ વખત જૂઠું, તો કોઈ વખત ચોરી, તો કોઈ વખત ઇર્ષ્યા આવી જતા ગાંધીજી અમારો મેન કાલના અનારનના પ્રેમભાવે પોતાના હૃદયની વ્યથા ધારીને અમને બધાને જાગૃત કરતા એક વખત તો હદ આવી ગઈ અનેક સ્થળોએ થયેના દોરોનો ઉત્તેજ કરતા પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થનામાં મહાવ્યથાના ઉદ્ગર કાઢ્યા તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો ' અજે મારું હૃદય વ્યાકુળ થયું છે, કારણ આપણામાં હું બહુ ગદયી ખેડે છું આજનું લગ્નન " લગ્નન મોરી રાખો સ્વામી હરિ " મને ખરા ૧૨ લાગુ પડે છે તેમાં જે સ્થિતિ દ્રૌપદીની બતાવી છે તે જ સ્થિતિ આજે મારી છે યુધિષ્ઠિર, બામ અર્જુન જેવા પતિદેવો, અને બીજાં વિદુર વગેરે જેના વડીનો હોવા છતાં દ્રૌપદી બેઠાન સ્થિતિમાં હતી તેની રીતે હું આજે આટલા સાથીઓની વચ્ચે પડ્યો છું છતાં એકનો બેઠાન સ્થિતિમાં લાગુ છું તેનું મને દુઃખ વધી કારણ કે મારો મિત્ર સસાનમાં છે અને તે ઇશ્વર છે તે મારી પાળ લાગ્યો છે હું લાગુ તોપણ તે મને છોડે એમ નથી અત્યારે તો હું પોર સત્રામમાં પડ્યો છું લેહીની નદીઓ વહેશે નોપણ લડનની જે પ્રતિજ્ઞા છે તેમાથી પાછો હમીશ નહીં પણ કદમ ભરતા પહેલાં ભસ્મીભૂત થઈ જઈશ પણ મેં સાથીઓ પાસેથી જે આશા રાખી હતી તે ફળી નહીં જેની મેં આશા રાખી ન હતી તે કામ નહીં ઓળગ્યા પછી જેથી —જે તો પનાડ જેના દુઃખરોનો વેપાર છોડી પિતા તથા બાઈને છોડી આ ના છતાં હજી ફરી નથી થયા મગફળી અને દૂધ જેવી નિર્માલ્ય ચીજોનો પરિત્રાસ રાખી, મિત્રને આપી, તેને ફસા યો તે જો ન આપ્યા હોત તો મિત્ર ન ફસાત પણ મારી મહાવ્યથાનો આરભ તો હવે થાય છે —એ મધુ " દૂધ પોતમાથી રી નેન્ને " — કહે કે " મને શુભ રીતે દૂધ

પીસાનું કહ્યું '—કહે કે "ગુમ રીતે પીસાનું કહ્યું જ નથી" અને મહમ્મદ રીતે બેલે છે હવે હું કેને જૂનો કહું ? એક સરળ ચિત્તનો લક્ષ્યાધિપતિ છે બીજો સરળ લાગતો ગ્રેવીસ વર્તનો જુનાન છે જેવો પાપી છુ તેના મારા સાથી આવા પાપમમ્દમા ડૂબેનો હું સામાન્યનો નાશ જના પેના થયો છું એમ કહેતા શરમાતો નથી આજના ગીતાના અધ્યાયમા અર્જુનને લગવાન શું કહે છે ? "તુ શું કરે છે ? તુ તો નિમિત્તમાન છે" એટલે જે નિશ્ચય થયો છે તેમાથી હું પાછો હઠનાનો નથી પણ હૃદય તો રચા જ કરે છે આનાથો જે બચના છ-છે તે બચે, ને મને બચાવે જે આમા ન ચાની શકે તે ભાગી નય એનાને હું સાચા મિત્ર માનીશ પણ પોતાને અને મને ન છેત-શે જે નિયમો કર્યા છે તેનું પાલન ન થાય તો જાઓ અને રહેનું હોય તો સાચા મનો સંભવ છે કે આપણે જ્યાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે, ઇશ્વરકૃપા હોય તો, બધા સાચા થઈ ગયા હોઈએ અને મહાવજને લાયક બની શકીએ પણ એટલું ખચીત માનવે કે આપણે બધા શુદ્ધ નહીં થઈએ તો સફળતા નહીં મળે પણ ટંબાથી ટ પણ શુદ્ધ થઈ શકે તો સફળતા મળશે '

(૩) ગાંધીજીને ૧૮૪૪ના મે માસમા સગકારે છેડાયા હું તે પહેલા, ૨૨ મી એપ્રિલે, જેનમાથી છઠ્ઠે મહિનાએકની અદર પાઠ જેનમા ચા ન જનાનો વિચાર હતો પણ વણા મિત્રોને થયું કે હવે બાપુજી છૂટ્યા છે તો એમની સનાહ માગી સારી મને આનામની થતી હતી, છતાં હિમત કરી લાઇ કનુને લખ્યું કે 'બાપુના દર્શન કરવા નહી, પણ પાંચ મીનીન્ટી મુનાકાત મેળવીને, જેન જનુ કે ન જનુ તે બાબત સનાહ લેના આનવું છે ' એટલામા જાપામા બચા આન્યા કે ગાંધીજીએ પ્રશ્નશીની સનાહથી પદ્મ દિસ માટે મૌન લીધું છે તારે-દિસ પછી મે ફરી લખ્યું કે 'અમુક તારીખે શિવાબાઈ અને હું

આવીએ છીએ. 'ગાંધીજીએ કનુભાઈને કહ્યું: 'હમણા ન આવે એવો તાર કરી દે.' પણ તાર પડે એ એટલો સમય ન હતો, એટલે કહે: 'તો ભડે આવે.' અમે ત્યાં પડેલ્યા પછી કનુભાઈ પ.સેથી આ હકીકત જાણી. સાયંમાર્ગના પૂરી થયા આઠ અમે ગાંધીજીને પ્રજ્ઞામ કરવા ગયા. અમને બંનેને જરૂરમાં ધજા માર્યા, અને કહ્યું: 'પ્યારેલાલ સાથે વાન કરી લેજો, અને મજવાની જરૂર પડે તો મને મળજો. જે બતાવવા જેતું છે તે બધું તમને બતાવશે. બીજો દિવસે બપોરે ચાર વાગે અમે જુદુ પડેલ્યા, તે વેળા પ્યારેલાલ ગાંધીજી પાસે રોકાયેલા હતા. તેમને ગાંધીજીએ કહ્યું: 'જાઓ. એમને મંજો ને વાનચીન કરો.' વાદ્યરોપ સાથે થયેલો પત્રપટ્ટેવાદ પણ ચંચાળજો. 'આ હકીકત બીજા પાસેથી જાણી ત્યારે અમારાં તદ્દપમાં અનેક બાવ ઉ.પન્ન થયા, ને અમને યુ' કે નાના કે ગાંધીજી પાસે બતાવવા જેવી મરજી નજરે લગે છે! પ્યારેલાલે

જવાતુ કહો છો તે ખરામર છે પણ જ્યાં સુધી હું બહાર છું ત્યાં સુધી તમે થોભી જજો સરકાર મને ક્યા સુધી બહાર રાખશે તેની ખબર નથી હું પકડાઉં તો પગી તમને સૂઝે તે કરજો આઠમીના ઠરાવના છેલ્લા ભાગમા સ્પષ્ટ છે કે દરેક જાણુ પોતપોતાનો સરદાર છે ' આમ અડધો કલાક ચાલો ચાલી નાનામા નાના માણસ પ્રત્યે ગાંધીજી કેવો ભાવ રાખે છે એનો અમને તાજો ને સચોટ પુરાવો મળ્યો.

ભવાડા, ૧૨-૭-૪૫

મહાખજેશ્વરમાં

હેમંતકુમાર ગુણાભાઈ નીલકંઠ

(૧) આ સમયભણે ગયા એપ્રિલ-મે માસના છે એમા ગાંધીજી સાથે થયેલી વાતચીતનું શબ્દશ નિરૂપણ નથી, પણ તેમની વાણીનો ભાનાર્થ બને તેટલો જળખના પ્રયત્ન કર્યો છે અમે મુખ્યત્વે મહાખજેશ્વર જ્યાં માટે કે.ન કપીનમા પૂતે ગયા તેવખતે બનાગાનો તાપ હતો ગાંધીજીની પથારી ત્રીજા વર્ગના હમાના જે ખૂણામા કરી હતી ત્યાં બારી ન હોવાથી ધામ લાગતો હતો આથી સુશીનામહેનને ગાંધીજીને પખો નાખગતુ સૂઝ્યુ ગાંધીજીના મન્ત્રીમ હળમા શ્રી પ્યારેવાવજીના મદદનીશ તરીકે હું થોડા જ દિવસ પર જોડાયો હોવાથી, ગાંધીજી સાથે એક જ હળમા મુસાફરી કરનાતો ને તેમના આટલા સહનાસમા આનનાનો મારે માટે એ પહેલો લક્ષ્યો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમની અગત સેવા કરનાતુ સહભાગ્ય મને સાપડે એવી અ તરની ઇચ્છા હતી તેથી મેં સુશીનામહેનને કહ્યું ' તમારી ઇચ્છા થાય ત્યાં મને પખો આપજો, હું નાખીશ ' તેમણે થોડા જ વખતમા મને પખો આપ્યો, અને એ નિશ્ચય વિભૂતિને

કયાક સના કયાક સુધી પખો નાખનાનો જીવનનો એક લઠાવો મને મળ્યો શરીર નબળું હોના છતાં મને વિનકુલ શ્રમ ન લાગ્યો, એટલું જ નહીં પણ તે વખતના આનન્દની સ્મૃતિ આજ પણ આનન્દ ઉપગતવે છે મારી આખી હવનચનનક્રિયા તથા મોં પરના ભાન જોઈને આખરે એક લાષ્ટ્યે હસતા હસતા મને કહ્યું ‘ હેમતકુમાર, તમે એવી રીતે પખો નાખો છો કે મને હસવું આવે છે ’ ‘ કેમ, કેવી રીતે નાખુ છું ? ’ ‘ જાણે માં બાળકને નાખતી હોય તેમ જરા પણ અટક્યા વગર નાખ્યાજ કરો છો ! ’ ‘ પણ મને એમાં મજા પડે છે કદાજો કે થાક નથી લાગતો ’ ‘ તો નાખો ’ આસ પખો નાખનાની, મને ખૂબ આનન્દ આપનારી, ક્રિયામાં આ સૂરથી એક જાતનો સૂક્ષ્મ વિશ્લેષ તો પડ્યો જ આગગાડો તો ઝપાટાબધ ચાલતી હતી, ને ઘોવાટ પણ કરતી હતી ગાંધીજી સામે બેઠા હતા ને અમારી વાતચીત લગભગ કાનમાં જ થઈ હતી પણ આ એક નિસવાદી માનસગળની તેમને જાણે ખમર પડી ગઈ હોય તેમ એમણે અમારી વાતચીત પછી લગભગ તરત જ મને નિશાની કરી અને પખો બધ કરાવ્યો.

(૨) મારા એક આત્મચિત્ર સ્વજનનું, મનને સંબોધીને લખેલું, સમર્થ સ્વામી રામદાસના મરાઠી ‘ મનાયે શ્લોક ’ની જેમ ભુજંગી છદ્મમાં જ રચેલું પણ મૌલિક એવું, ‘ મનને ’ નામનું કાવ્ય સરતુ સાહિત્ય કાર્યલયે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ગાંધીજી તે વાંચે ને કંઈક અભિપ્રાય આપે એની મારી ઇન્જા હતી આમ તો એમને દુરસદ ક્યારે મળે ? તેમ છતાં અનુકૂળ સંજોગ આવતાં મેં તેમને ચરણે એ પુશ્તિકા ધરી, અને કહ્યું ‘ આપને આ ગમશે તો આ જ નેખડના જીગ્ન કાવ્યપુસ્તકો “ જીવનપગલે ”, “ હૃદયગોકાર ” વગેરે છે તે હું આપને જતાં રીશ ’ તેમણે જમતી વખતે એકમે ગહેનો પામે ગારાનીને મેંએક દિનસમા

‘મનને’ પૂરુ સાબળ્યું. એમને એમાના વિચારો ઘણા સારા લાગ્યા, અને ખીન્ન પ્રદર્શનો બતાવવાનું કહ્યું, પણ ‘મનને’ ના સંગીતે એમના ઉપર અસર ન કરી તે પણ જણાવ્યું.

‘પણ, બાપુ, આપની આગળ વાચનારા બહેનને (તે વિદ્યાર્થીની છે) ભુજગી છંદ બગર ગાતા આવડતો નહોતો, તેથી પણ આપને આમ લાગ્યું હોય.’

‘હોય તો તમે એકવાર મારી આગળ ગાઇ જાવને પણ ભુજો, હું ઝટ પવળું એવો નથી. એકવાર હું શાન્તિનિકેતન ગયો હતો. આમ તો કવિ એમના ઓરડામાં જ કે પ્રાર્થનાશ્રૂમિ પર જ ગાય પણ મારા કહેવાથી એકવાર તેમણે મેદાનમાં ગાયું હતું. આદતી હતી ખુબ મેદાન હતું. એકાન્ત હતું. અને કવિએ તો પોતાનું જ ભગ્ન “અતઃ મમ વિકસિત કર” ગાયું. મહાદેવ તો કવિ એ તો બોલ્યા પણ હું? હું તો “મારા અતરનો વિકસ કર” એમ અર્થ સમજી સમજીને જેટલું લઇ શકાય તેટલું લેતો હતો.’

મે કહ્યું ‘મારાથી પણ સંગીતની—એના એકવા સંગીતની—કદ નથી થઇ શકતી. પહેલા તો કંઈક સૂઝ પણ હતી મમ યુકાકને? પણ કદર નહોતી એવો મને ખ્યાલ છે.’

ગાંધીજીને નમસ્કારમાં ‘એમ? એમને પણ સૂઝ હતી?’

‘ના, સૂઝ તો નહીં. પણ તેઓ કદી ગાતા નહીં. અને એમની દીકરીઓમાં જે સંગીતની શક્તિ છે તે તો બોળાનાયબાઈના કુટુંબમાંથી જનરી આવી છે.’

(૩) એક નિસ્સ સનાના વાતચાતમાં સુરીવાનરેને કહ્યું:

૧. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.—મ પાદ.

‘આજે — નો તાર હમણા આવ્યો છે ’ થોડી જ વારમાં એક માહેન મારી પાસે આવ્યા ને કહે ‘ જાણ તમને જોવાવે છે ’ હું તરત જ ઊભીને ગાંધીજી પાસે ગયો તેમના મોં પર આનન્દ અને પ્રકાશ સ્પષ્ટ હતા ‘ હેમંતકુમાર, આ કેવું ? ’ ‘ શું, જાણ ? ’ ‘ આ તાર લખનાર કોણ છે તે કંઈ યાદ આવતું નહોતું (તારમાં સહી હતી, પણ એ વ્યક્તિનો સ્મરણપરિચય એમના મનમાં જાગતો નહોતો) પણ જેવું તમારું નામ દીધું, તમને જોનાવ્યા, કે તરત જ વીજળીના ઝમકારાની માફક એ બધું જાગી ઊઠ્યું ! ’ આ શબ્દો એવા ભાવપૂર્વક, એવા આનન્દથી ખોલાયા હતા કે મને તો તેમને ભક્તિભાવપૂર્વક નમીને પ્રણામ કરવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું

(૪) ‘ Lead, Kindly Light ’ ના ગુજરાતી રૂપાન્તર બાબત પણ નવું જાણનાનું મળ્યું એમણે એ ગીતનું ભાવાત્મક રૂપાન્તર કરવાનું ચાર જાણીતા સાક્ષરોને સોંપ્યું હતું. તેમાં લેડી વિદ્યાબહેન પણ હતા એમની પાસે હજી પણ એ ભાવાન્તર છે તે ગાંધીજીને ‘ ઠીક, ચાલે, ’ એવું લાગ્યું હતું પણ ‘ પ્રેમજ્ઞ જ્યોતિ ’ એમને વધારે ધસદ પડનાથી તે જ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ પહેલા નો એમના કંઈક વિરોધી હતા, પણ ગાંધીજીના નિરપેક્ષ પ્રેમને પરિણામે પાછળથી એમના પ્રશસક બન્યા હતા, એની પણ એ વાતચીત દરમિયાન ખતર પડી

(૫) પણ સૌથી વધારે પ્રેમભર્યું અને હૃદયના આભારભર્યું સ્મરણ તો આ છે દોઢ મહિનો એમની સેનામાં કામ કર્યા બાદ હું કેટલાક મુરબ્બીઓ સાથે પ્રતાપગઢ જોવા ચડ્યો ત્યાં અફઝુલખાનનો વંધ થયો, અને મારી શરીરશક્તિને લાખી મૂર્જા મળી એગલો થાક લાગ્યો કે થોડોક તાર આવ્યો, ને પરિણામે, દોઢ માસના કામ પછી એ મહિના

ઉપરાંતથી આરામ નહિ છું આથી ગાંધીજી જ્યારે સીમને જવા મુખ્યમાં થોભ્યા ત્યારે હું તેમને મળવા ગયો મારો તો નિશ્ચય હતો કે આટલા લાગ્યા આરામની જરૂર હોવાથી એમને કહી દેવું કે ' તમિયત સારી ક્યારે થશે તેની ખચર નથી માટે આપ મારે બદને કોઈ બીજાની વ્યવસ્થા કરી લેશો ' આ શબ્દો લગલગ ગોખતો ગોખતો એમની પાસે ગયો ને એમને પગે લાગ્યો જેવો બોલો થયો કે તરત તેમણે જ પૂછ્યું ' તમિયત કેમ છે ? ' ' હજી જોઈએ તેની નથી થઈ ' તેમણે કહ્યું ' જેટલો આરામ લેવો હોય તેટલો લો પણ ખચરદાર જો મારી પાસે આવ્યા પછી ફરીનાર માદા પડ્યા છે તો ' એમની સાથે થોડા જ વખતનો સર્ગ થયો હોવા છતાં એમના નિસીમ પ્રેમનું અને બીજાને વિનો એમની સલાહ તથા કાગળનું જે દર્શન આવી રીતે થયું તેનું સુખ તો તેના પ્રસંગના અનુભવી જ સમજી શકે

ખાર, ૨૨-૭ ૪૫

હરિજનસેવાને અંગે

પરીક્ષિતવાલ લ'દુલાઈ મજમુદાર

(૧) ૧૮૩૨ના ગાંધીજીના ઉપરાસ પછી ચરના જોના દગાગ દરિજનસેવકો માટે ખુન્ના થયા હતા યુગ્મગત કાર્યાવાડની દરિજન પ્રતિષ્ઠિતે અંગે તેમની સનાહ લેના શ્રી નાનાભાઈ ભા સાથે હું ગયો હતો પ્રખ્યાત આમાના ઝડ નીચે વાતો ચાલતી હતી તે વખતે જોના એક અમનદાર પણ આવીને મેરેલા હતા પાસે નાની સગડી પર ગાંધીજી માટે એક કેદી બરદાસી પાણી ગરમ કરતો હતો પાણી પૂરતું તપી ગ્રહેના તેણે સગડી પરથી નાસણ ઉતારી લીધું પણ નાની સગડીમાં થોડક જ ઓનસા

બળતા ગાંધીજીએ દીઠા, એટલે નાગના વાતમા નિક્ષેપ પાડી બરદાસીને સગડી હોનરી નાખનાની સૂચના કરી જેન અમનદારે મળક કરીને કહ્યું 'કોવસા સરકારી છે આપ તેની આગલી ચિન્તા શા માટે કરો છો ?' ગાંધીજીએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો 'ના, એ તો બહાર પ્રમ્તના નાણાંના કોનસા છે'

(૨) ૧૯૩૪મા હરિજન યાત્રા દરમ્યાન એકવાર નીચળ વર્ગના કામા ગાંધીજીની સાથે ફરતી એક નાની બાળાએ મને પૂછ્યું 'મારી કેટલી ટિમ્ન્ટ લીધી છે ?' મેં કહ્યું 'અડધી' બાળાની ઉમર બાર વરસ ઉપરની હશે તે વાત મારા ધ્યાન બહાર ગઇ હતી તરત જ ગાંધીજીએ સૂચના આપી 'હવે પછીને મોટે રેશને બાકીની અડધી ટિમ્ન્ટના નાણા ચૂકવી દેવે'

(૩) ૧૯૪૪મા એક હરિજન ભાઇના કેસને અંગે ગાંધીજીની સનાહ લેનાની મને તક મળી મેં કહ્યું 'શુદ્ધ સત્યને વળગી રહીએ તો કેસ અત્યંત ચનાવીને જિતાડવાની આશા વધારે આપતા નથી' ગાંધીજી કહે 'ભાઇ સત્યને ભોગે તો, આપણે ફાસીએ લટકતા હોઇએ તેમાથી પણ બચનાનો પ્રયત્ન ન કરીએ'

(૪) હરિજન યાત્રાના દિવસોમા ગાંધીજીને એકવાર માથાના વાળ કપાવનાના હતા કપાતા વાળને પનારી પર એકઠા કરવાના ઉદ્દેશથી મારી પાસે છાપુ માગ્યું મેં ભૂનથી એમ માન્યું કે હજમત ચાતુ દોષ તે દરમ્યાન તાગ છાપા પર નજર નાખનાની તેમની ઇચ્છા હશે તેથી મેં તે દિવસનું ઝાપુ આપ્યું ગાંધીજીને મૌન હતું, એટલે તે છાપા પર તેમણે વાળ પડ્યા તો દીઠા પણ હજમતને અન્તે મને લેખી સૂચના આપી કે 'વાળ યોગ્ય જગાએ નાખી દેના, છાપુ ખ ખેરી નાખવું, અને પ ણી યોગ્ય જગાએ મક્કી દેવું.'

(૫) એક સેનાગ્રામનિવાસી અને ગાંધીજીના નિકટના સાથીના લક્ષ પ્રસંગે ગાંધીજીના એક ધનિક મિત્રે વરરાત્રીને કીમતી ધરેણુ ભેટ આપના માગ્યું. વરે તે લેવાની ના પાડતા પેના ધનિક ગાંધીજી પાસે રાવ ખાના આગ્યા કે ' આ યુવાન ભાઈ વિવેક કરે છે ને ધરેણુ લેતા નથી ' ગાંધીજીએ તપાસ કરી, ને ધરેણુ જોના માગ્યું. જોઈને તે વખાણ્યું તો ખરું, પણ વરરાત્રી પોતાની સમતિ સિવાય ભેટ ન થઈ શકે એ વાતનું સમર્થન કર્યું. વાત પૂરી થઈ એમ માની ધનિકે ગાંધીજી પાસેથી ધરેણુ લઈ લેના માગ્યું. ગાંધીજી કહે ' અરે, પણ એ તો હવે હરિજનનું થઈ ગયું. તમને ન મળે ' પેના ભાઈ એકદમ જવાબ ન દે શક્યા, પણ ગાંધીજી પાસે તે રહેના દઈ, સમતિ જતાવી, વદન કરી આવતા થયા. પાછળથી ગાંધીજીએ કહાવ્યું કે ' હવે ધરેણુ લઈ જાઓ, પણ તેની ટિમત જેટલા નાણા હરિજન કાળા માટે મોકલી આપજો ' વળતે દિવસે પેના ગૃહસ્થે ધરેણુની ટિમત કરતા વધારે રકમનો એક મોકલી આપ્યો.

(૬) ૧૯૩૪મા હરિજન યાત્રાના દિવસોમા એક સાજે એક મોટે રેલ્વેસ્ટેશનેથી ગાડીએ ખેસતા લોકોના મોટું ટોળું ગાંધીજીના ડાંગને પેરી વળ્યું. ગાંધીજી હરિજન કાળા માટે હાથ લામે કરી નાણા ઉતારાવે નાણા મળતા જાય તેમ અદર જોડેનાઓને આપતા જાય ને ફરી તથા લવાવે ટોળામાથી કોઈ દાતાએ શ્રી પચાસની નોટો ગાંધીજીને આપી. પણ ગાંધીજી એ નાણા અદર આપના હાથ ખેંચે તે દરમ્યાન બીડ નથી ગઈ અને હાથમાની નોટો અદર ડાંગમા જોડેના સાથીઓ પૈકી કોઈએ લીધા કે બહારથી કોઈએ ખેંચી લીધી એ યાગત થઈ પડી. ગાડી ડાંગમા પડી એ બૂલ શોધના પ્રયત્ન કર્યો. આ બૂલ મળે તો શોધી જ કાઢી એવો ગાંધીજીનો આમદ આખરે ગતે એક સાજે સમયે નિરાશ થયા. પિતા તે દિવસનો મેળ મધ કરવો પડ્યો.

(૭) દરેક સ્ટેશને મળેલા નાણાનું સિદ્ધાવાર ને નોટવાર પૃથક્કરણ કરીને હિસાબ ચોપડીમાં નોંધવો એવો શિશ્નુતો હતો એક સ્ટેશનથી બીજા સ્ટેશન સુધીમાં કામ પતી જાય તો થોડો આરામ મળે એક દિવસ પરોડિયે ગાંધીજી ચાલુ ગાડીએ સર પ્રભાશ કર પટ્ટણીએ ઉપયોગ માટે આપેના સલૂતમાં બત્તીથી વાચતા હતા અમે સહુ પાછલે સ્ટેશને આવેલા નાણાનો હિસાબ પૂરો કરી નવું સ્ટેશન આવવાની રાહ જોતા નવરા મેડા હતા ગાંધીજી એકાએક પુસ્તક છોડી હાજત માટે ઊઠ્યા, અને થોડા ડગલા ચાલ્યા પછી, પેલી બત્તી આનું રહી ગઈ એ ખ્યાન આનનાથી, પાછા ફરી જાતે બત્તી બંધ કરી ફરી આગળ વધ્યા અમે બધા નવરા એડેલા, પણ તેમણે આવું નાનકડું કામ પણ જાતે જ કર્યું ।

સાબરમતી, ૨-૮-૪૫

માંદગી કેમ ફળી

ઉત્તમચંદ હીપચંદ શાહ

(૧) માણસ માદો પડે ત્યારે સામાન્ય રીતે નિવાતાને દોષ દે છે પણ મને તો માદગી માગ જીવનમાં આશીર્વાદ થઈ માદગીએ મને ગાંધીજીનો પરિચય કરાવ્યો ૧૯૨૫ માં હું ગભીર માદગીમાં સંપાળ્યો ઝકડરોને દારૂના ચિહ્ન દેખાયા મિનોગે ઉતાળો આણુ પર ગાળવાની સનાદ આપી તે પ્રમાણે હું મારડોલીથી આણુ જતા નીકળ્યો વચ્ચે સાબરમતી આશ્રમમાં એક રાત ગાળવાનું હરેતું આશ્રમમાં સામંતની પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી નિરાસગધાનના આગણમાં ખાટના પર આડા પડ્યા હતા ત્યાં, મેંમને સહેજ મળવાના જ હસાઈથી હું ચાલતો ગયો એમના ૧ ખાધને કાગો થઈ ગયો થોડી મિનિટ

ભાન આજુ તે પત્રી ગાધીજીએ મને વીગતથી પૂછપરછ કરી. મારો આજુ જવાનો નિયાર હસી કાઢ્યો, ને કહ્યું ' આમા સ્થળ કરતા સારનાર માણસને સાજને કરે છે. નમારી વાત પરથી સમગ્રનય છે કે કોઈ અનુભવી માણસ તમારી સાથે નથી માટે આજુજવાનુ માડીવાગો, ને અહીં જ રડી જાઓ. ' તે વખતે ઝાઝો નિયાર કરી શકાય તેની મારી સ્થિતિ નહોતી હુ તો આશ્રમમા જ ગ્હી પડ્યો. પછી તો ગાધીજીએ કેના ઉત્સાહથી મારી સભાળ રાખી તે જોઈ હુ છક થઈ ગયો. એમના ફરના જવાના રસ્તા પર મને રહેવાનુ મળેનુ સાય પ્રાર્થના પહેલા નિયમિત ફરવા જાય, ને પાઠ વગતા રોજ મારી પાસે આવે વીગતવાર મારી ખમર પૂછે જીભ જુએ ઝાડો તપામે તે પરથી મારે કયો ખોરાક લેવો, કેટલો ઓછો કરવો, તેની સૂચના આપે મારી સેરા કરનાગ્ની પણુ કસોગી કરે એકનાર મારી પત્નીને પૂછ્યુ ' સાણુચોખાની કાજી રીતે તૈયાર કરો છો તે કહો જોઉં ' મારી પત્ની કહે ' સાણુચોખા સાફ કરી, દૂધમા નાખી, તે ચઢી જાય ત્યાં સુધી દૂધ ગરમ કરુ છુ ' આટલુ કહીને પછી જાય કયા ? તગત જ ગાધીજીએ કાન પકડ્યો, ને બધાને હસનાનુ મળ્યુ. પત્રી કહે ' પહેલા સાણુચોખા થોડા પાણીમા ચડાવના, અને પત્રી તેમો દૂધ નાખી ગરમ કરનુ, જેથી દૂધને જઝઝ કરતા વધારે ચૂલા પર ન રાખવુ પડે. દૂધમા જ સાણુચોખા ચડાવનામા આવે તો એ કહેનુ દૂધ માદા માણસ માટે તો નુકસાનકારક થઈ જાય ' પછી તો સવારમા કટિરનાન, માથે અને પેદુ પર માગીના પાટા, ખેરાકમા દૂધ અને ફળ, વગેરે કુતરતી ઉપચારો આપ્યા શરૂઆતમા મારે શરીર સુધરે છે કે ગગડતુ જાય છે એની કઈ ખમર ન પડે. પણુ ગાધીજી કહે ' તમે સાગ્ર થઈ જ જાના ડો ' પત્રી જો તમનવર આન્યા અને મને મારા દર્દને અંગે પુસ્તકો ગાયનાના મળ્યા એ ગાયને મને ધીમે ધીમે ફરદીને ગદ્યે મારા દર્દનો

અભ્યાસી વિદ્યાર્થી જનાવી દીધો. મારે કેમ સાજ થવું એ હું પોતે થોડું ધણું જાણતો થઈ ગયો. મારાં ખેરાક, કસરત વગેરેનું નિયમન હું પોતે કરતો થઈ ગયો. હું આગ્યો હતો સામાન્ય દર્દી તરીકે. તેમાંથી મને જાણે એવી સમજ આવી ગઈ કે મારા જેવું દર્દી જેને થયું હોય તેને હું ઉપયોગી સલાહસૂચના આપી શકું. આમ ગાંધીજી માણસને સમજપૂર્વક કામ કરતો કરી મૂકે છે એ રીતે તેઓ ખરા કેળવણીકાર છે. શરૂઆતના દિવસોમાં દરરોજ સાંજની પ્રાર્થના પહેલાં મારી પાસે આવે, અને પછી પ્રાર્થનામાં પહોંચવા માટે એમને દોડવું પડે હું કહું: ‘ જાણજી, આપ આમ તકલીફ ન લો. મને વિક છે. અને એવું કંઈ હશે તો હું આપને ખબર મોકલીશ. ’ પણ તેઓ શાના માને ? જાતે આવીને મારી ખબર પૂછે, અને ઘડિયાળ પર નજર પડે કે ‘ હવે હું ભાગું ? ’ એમ કહી અપાટાળ ધ દોડીને પ્રાર્થનામાં પહોંચે થોડા સ્વિસમા એમને દિલ્લી જવાનું થયું. આગલી સાંજે નિયમ પ્રમાણે આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા: ‘ ઉત્તમચંદ, હું તો કાલે દિલ્લી જવાનો છું. એટલે તમારી રજા લેવી પડશે. અને તમને તો હવે સારું થઈ જવાનું છે. ’ મને થયું કે એમાં વળી મારી રજા શી લેવાની ? આટલાં કામોના દબાવણમાં મારી ચિન્તાનો ભાર એમણે શા માટે રાખવો જોઈએ ? મેં કહ્યું: ‘ જાણજી, હું સાંજે થઈ જવાનો છું એની મને ખાતરી થઈ ગઈ છે. ’ ગાંધીજી કહે: ‘ બસ, બસ, બરાબર છે. પછી એમણે મને ‘ ઓરેસજેશન ’ ની વાત કરી. આમ કરતાં છથી આઠ મહિનાના કાળજીભર્યા પ્રયત્નથી હું સાંજે થયો. ગાંધીજીની નજીક ગહેવાનું સદ્ભાવ્ય મને ન મળ્યું હોત તો મારું કેટલું પડત કે કેમ એ વિશે મને શક છે સંદેહ સાંજે થઈને જરા આમતેમ હું એકવાર ફરતો હતો એવામાં ગાંધીજી મને આગા મળ્યા. એટલે તરત હમતાં હસનાં કહે. ‘ કેમ, ચાલો, આવી જવું છે ? ’

એમ કહી જાણે બાય જ એ ચકાસતા હોય એવો અભિનય કરી આત્માન આપવા લાગ્યા !

(૨) એ જ અરસામા આશ્રમમા એક ભાઈને એપેન્ડીસાઈટીસ થયું. એ ખબર પડતા ગાંધીજી તેમની પાસે આવ્યા, ને સલાહ આપી કે ‘ અમદાવાદમા ડૉ હરિભાઈ દેસાઈ પાસે ઓપરેશન કરાવવું ’ ડૉ દેસાઈ ઓપરેશનના કામમા બહુ કુશળ ને પ્રસિદ્ધ છે પણ પેના ભાઈને તો મુખાઈમા ડૉ વ્લાય પાસે ઓપરેશન કરાવવા જવું હતું એમણે એ વાત ગાંધીજી પાસે કરી, ને કહ્યું ‘ દેવદાસભાઈનું ઓપરેશન પણ હમણા થોડા વખત પર ડૉ દલાય પામે જ કરાવ્યું હતું ને ! તો મને પણ ત્યા જ લઈ જવો જોઈએ ’ ગાંધીજી તો વિચારમા પડી ગયા પછી કહે ‘ પણ આપણે તો ગરીબ એટલે આપણી નજીકમા જે કોઈ ડાક્ટર મળી જાય તેનાથી ચલાવીએ તો જ આપણે જોભીએ મારુ ચાલે તો આપણે ગંગામહેનની પડીકાથી ચલાવીએ જી ! ડૉ દેસાઈ આપણે માટે વાગણી રાખી આવે છે, તો ભલે એમની પાસે જઈએ અને દેવદાસનું તમે કહો છો, તે મે કયા દેવદાસ માટે મુમઢની ગોઠવણ કરેલી ? એ તો દિવ્યીથી દેવદાસ એની મેગે ત્યા ગયો, ને એણે વ્યવસ્થા કરી * તમે કહો છો એ રીતે આપણે વિચાર કરીએ, તો પછી ગરીબાઈની વાત છોડી જોઈએ ’ આમ ગાંધીજી તો ફરી ન કરતા રહ્યા પેના ભાઈ આશ્રમમા ન હોત તો કદાચ ડૉ દેસાઈ પાસે પણ એમને જનાનું મની શક્ત કે કેમ તેની શકા હતી. મને એમની માગણી બહુ અનુગતી ને વધાગપડતી નાગતી હતી પણ ગાંધીજીએ તો જરા પણ અન્યાયા વિના

• દેવદાસના ઓપરેશન વખતે કે તે પછી એને અગે ગાંધીજી સાબરમતીથી મુખાઈ ગયેલા મુદ્દા નહી ઓપરેશન થતા દેવદાસને ઘાત ગયે તો એ ખબર ગાંધીજીને તારથી આપવામા આવી હતી — સ ૧૬૬
ગા ૯

આગળ ચલાવ્યું ‘ ઉત્તમચ દ, હું આમને કેરી રીતે સમજાવી શકું ? આપણને સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ સ્વીકારનારને તો આપણી પાસે જે સદગ્ર રીતે મળી આવે તેનાથી ચલાવવાનું રહ્યું દક્ષિણ આફ્રિકાની ભારી વાત કહું દેવદાસનો જન્મ થનાનો બાને દુ ખ ઊપડ્યું કોઈ ડાકટર નજીકમા મળે નહી, અને દૂરથી ઝટ બોનાવી શમય એમ પણ નહોતું એટલે મેં મારે હાથે દેવદાસને જન્મ કરાવ્યો એમ ડાકટરને શોધતા ફરીએ તો આપણ કેમ ચાલે ? છેવટે જેના ભાઈએ ડો દેસાઈ પાસે ઓપરેશન કરાવવાનું કબૂલ કર્યું ઓપરેશન સફળ થયું, ને એ ભાઈ થોડા દિવસમા સાન સામ થઈ ગયા

(૩) ૧૯૩૮મા ગાંધીજીએ બારડોલી આશ્રમમા થોડો વખત ગાળેલો ત્યારનો આ પ્રસંગ છે ગાંધીજીની મડળીમા આવેના બહેન શારદાની સગાઈ સુરતના કાર્યકર્તા શ્રી ગોરધનદાસ ચોખાવાળા સાથે ત્યાં જાહેર કરામા આની ગાંધીજી, સન્દાર વદનબલાઈ, દક્ષિણ આફ્રિકાનાગા મિ કેલનમેન્ડ તેમજ બીજા ઘણાની હાજરીમા પૂ કરતુરવાગે શ્રી ચોખાવાળાને કુકુમથી આ નો કર્યો આ પ્રમાણે વિનાદનો બધો વિધિ થઈ રહ્યા પછી મિ કેલન મેન્ડ એકદમ ઊભા અને તેમણે ચોખાવાળાને ખૂબ ઉત્સાહથી હાથ પકડી અભિનંદન આપ્યા મિ કેલનમેન્ડ તો આઠાન અવિનાશિત હતા એટલે સન્દારશ્રીએ તરત જ રમૂજ ટકાવ પ્રી કે ‘ આમા તમને શાનો આટનો બધો હિમમ આવે છે ? તમે તો કુવારા છો ! ’ ગાંધીજી અને બીજા સહુ હસી પડ્યા પણ મિ કેલનમેન્ડ કંઈ પાછા પડે તેમ નહોતા એમણે હમતા હસતા કહ્યું ‘ પણ ! એવો રહ્યો એ તો આ માણસને (ગાંધીજી તરફ હાથ પ્રીતે) પાપે ‘ ગોળે બંધી મડળીને વધારે હમરાનું મળ્યું, અને રમતુ સાતાનગ જામ્યું સુની નજર ગાંધીજી તરફ ની ગાંધીજીએ આખરી ફગ્કા નાગા તો, ને

ખૂન હસતા હસતા હોમ્યું કે ' તેથી તો આવા સબંધો બાધી એ પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરુ છુ ! '

(૪) વ્યારડોલીથી ગાંધીજીનો મુકામ સેનાથામ ગયો, તે પછી થોડાજ દિવસમા બાઈ ચોખાવાળાના લગ્નનુ મુફત્ નક્કી થયુ ગાંધીજીએ સેનાથામથી ચોખાવાળાને કાગળ (અથવા ઢહો કે ક કોતરી) લખ્યો કે ' આજે એકલા, ને મોકલીશુ એકલા ' સીધુ ને સરળતાથી ઉકેલી નાખનાનુ આનુ પતુ જોઈ કોઈને નવાઈ લાગે પણ એમની પસે બધા કામગાજ એમ જ ઉકેનાય છે ચોખાવાળાને એકલા જવાનુ સ્વયુ નહી એટલે અમે સાતેક મિત્ર જાનૈયા બનીને એમની સાથે ગયા એમા બાઈ હરિવદન અને શેહિણીમહેન પણ હતા ગાંધીજીને ખમર પડી કે આ તો સાત જણુ આવ્યા એટલે અમને જોઈ વિનોદ કરના માડ્યો ' ઝોહો, આ તો સપ્તર્ષિ આવ્યા ! ' હરિવદન સ્વભાવે ગમતી એટલે એમણે ગમ્મત કરી કે ' બાપુ, ઠકરિ એકલા જ નથી પણ અરુધતી (શેહિણી) પણ સાથે છે ' આમ વિનોદ તો ચાલ્યો પણ અમને નોતીસ મળી કે બપોરે ત્રણને ટકોરે લગ્ન થશે, તે પહેલા અમારે સડુએ નાહી ઘોષ ખાઈ પરવારીને તૈયાર રહેવુ સાથે અમને એ પણ ખમર પડી ગઈ કે આજે સાજે જ આમણુને વિદાય મળી જશે રાત રહેવાનો સનાલ જ નહોતો જોડે અમે તો ગહેવાની તૈયારી કરીને ગયેના ! આજમની નજીકના ખેતરમા જમડખીના ઝાંતી ગ્રામ નીચે કેળતા ચાર નાના રોપા બેલા કરી લગ્નમડપ સમયે હતા આવા ને આસોપાનના તોરણુ ગુમ પ્રચગ છે એમ સૂચનતા હતા તે દિસે ગાંધીજી દેલી ગળ્યોના પ્રશ્નો પર ગભીર વિચારણા ચનાવી ગયા હતા, અને તેને માટે દુરદુરથી માણુઓ એમને મળના આવ્યા હતા બધી મસનન એમની ઝૂપડીમા ચાનતી હતી નજુમા બે મિનિટ બાકી રહી ને ગાંધીજી બિચા રાગદામદેન અને વિચ્યામદેન

સાથે બરાબર ત્રણને ટકારે લગ્નમંડપમાં આવી પહોંચ્યા; ને એક પિતાની અદ્વિતી લગ્નનો પ્રસંગ પાર ઉતાર્યો. બરાબર ૪૫ મિનિટમાં બધું પૂરું થયું. વિધિ પૂરે થયા પછી ન્યારે નવદંપતી ગાંધીજીને પગે લાગવા ગયાં ત્યારે ગાંધીજીના ધબ્બાથી એમના બરડા લાલચોળ થયા; અને જોડકાંના છેડા તેમણે એવા જોરથી બાંધ્યા કે એ બંધ જીવનભર કદી છૂટે જ નહીં. ગામલોક બધું જોવા આવ્યું હતું. તેમાં શરણાધ દોલવાળા પોતાના ઉમગથી આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનાં દેલ શરણાધ વગાડવા દેવાની રજા માગી. ગાંધીજી કહે: 'થવા દો ત્યારે.' જાનૈયા ને બીજા મહેમાનોને આ મંગળ પ્રસંગે શેરડીનો રસ અને જોળ ને મગફળી મળ્યાં. ગાંધીજી તો આ કામ આટોપી, તરત જ એમની કુટીરમાં જઈ ગંબીર મન્ત્રણાઓમાં ડૂબી ગયા.

સાબરમતી, ૨-૮-૪૫

ગાંધીજીના 'ગુરુ'

કિશનસિંહ ચાવડા

ગાંધીજી અત્યારે પંચગતીમાં જે બંગલામાં રહે છે તેનું 'દિલકુશા' નામ સાર્થક છે. તેમણે પોતાને માટે જે ઓશરી પથંદ કરી છે તે બંગલાનો સર્ગથી સુંદર ભાગ છે. જે ચિત્રમય અને સુરમ્ય દૃશ્ય અતીથી દેખાય છે તે સાથે જ હૃદયનાં કમાડ ઉઘાડી નાંખે છે. પૂર્વ તરફની બેંડી અને વિશાળ ખીણમાં પથરાયેલી સુંદર હરિયાળી આંખોને હારનારી છે. દૂર ખીણને એક છેડે મુખી માણસના અંતઃકરણ સમું એક નાનું ગામડું શાન્ત પડયું છે. ખીણ તરફ કોઈ પરમદંસના જીવનપ્રવાદ જેવું એક ઝરણું વહી રહ્યું છે—શાન્ત અને બેપરવા. અને દૃષ્ટિને આવરી લેતી

પશ્ચિમનાટની પર્વતમાળા સામે મૂતી છે આ બધું ગાંધીજી અને નીતરુ સૌન્દર્ય આપ અને હૈયાને સ્વાભાવિક શાન્તિ આપે છે અત્યારે પચગીમા સખત અને સતત વરસાદ પડે છે પરંતુ ગાંધીજી સાથે થોડા દિવસ રહેનારને પણ એ અનુભવ તો થાય છે કે તેઓ જે આરામ અને શાન્તિ માટે અહીં આન્યા છે તે એમને મળે છે ગાંધીજી સાથેની વાતચીત અને ચર્ચા દરમ્યાન માણસ એમા એટલો બધો ગરકાન હોય છે, ગાંધીજીની નિભૂતિથી એટલો બધો મુગ્ધ હોય છે, કે એને ત્યાંની આસપાસની પરિસ્થિતિનું ભાન ઓછું હોય છે મને જ્યારે ગાંધીજીએ બોલાવ્યો ત્યારે એમને માટે જમનાની તૈયારી થતી હતી મને એકાન્ત મળે એ હેતુથી એમણે રાત્રીજી અને પ્યારેનાને જમના મોકલ્યા, અને રોજના જમાડના દુર્ગાગહેનને પણ નિદાય કર્યા એને અમારી વાતચીત દરમ્યાન ગાંધીજીને જમાડના સુભાગ્ય મને સાપડ્યું એ વખતે એમના મેજ પરની એક વસ્તુએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તો એ માન એક કાચનું રમકડું મે એને પહેલાં જોયું પણ હતું બીજો ઠેકાણો એણે કાંઈનું ધ્યાન પણ આકર્ષ્યું ન હોત એ રમકડું ત્રણ વાદરાનું હતું ત્રણ વાદરા એકબીજાની અડોઅડ બેસાડતા પહેલાં વાદરાએ બંને હાથ વડે પોતાનું મોઢું ઢાંચ્યું હતું બીજાએ બે હાથે મે આખો બંધ કરી હતી ત્રીજાએ પોતાના બંને કાન દબાવી દીધા હતા ગાંધીજી લગભગ જમી રહેલા આન્યા હતા, અને અમારી મુનાકાતનો અન્ત આવતો હતો એમના મેજ પર એ રમકડું જોઈને એના ઉપયોગિતા ને ઔચિત્ય વિષે એમને પૂછી બેસાની આતુરતા પૂરેલી ન શક્યો એ રમકડાનો જે સામાન્ય અર્થ થાય છે તેના ખાતર એને અહીં સ્થાન મળ્યું છે, કે ગાંધીજીને મન એનું કંઈ વિશેષ મહત્ત્વ છે ? મારાથી ન રહેતું, એટલે મે પૂછ્યું

‘ બાપુ, આ રમકડું કેમ મેજ પર રાખ્યું છે ? ’

તેઓ કાંઈ ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા હોય તેમ જોત્યા
'એ મારા ગુરુઓ છે '

ગાંધીજી પાસેથી ગમે તેવું આશ્ચર્ય સાબળવા હું ટેનાયેનો છું
એટલે આ જવાબથી મને આશ્ચર્ય ન લાગ્યો. પણ એ રમકડા વિષેનું
એમનું દષ્ટિગિન્દુ જાણનાની મારી ઉત્કેહ એથી વધુ જાગૃત થઈ મારા
ચહેરા પર નિઃશ્વાસનો એ સ્પષ્ટ ભાવ નીરખી એમણે ક્યું 'આજે તો
મને બરાબર યાદ નથી, પણ ધણું કરીને આ વસ્તુ લાખા વખત પહેલા
એક ચીનીએ સેનાગ્રામમાં મહાદેવને આપી હતી, અને મહાદેવ પાસેથી
એ મારી પાસે આવી ધણી સારી અને મહત્વની ચીજો હજીયે જૂની
ચીની સંસ્કૃતિમાં જીવે છે આ વસ્તુ પણ એવી જ એક સુંદર વસ્તુ છે
આ સાદું રમકડું પણ ધણી મોટી વાત કહે છે, અને અતિશય મહત્વનો
સંદેશ આપે છે અને રોજના જીવનમાં એ ઘણું ઉપયોગી છે '

હું મૌન ધરીને સાબળતો હતો, એટલે ગાંધીજીએ આગળ ચનાન્યું
'પહેલો વાદરો જોણે પોતાનું મોઢું ઢાક્યું છે તે એમ કહે છે કે કદી જ
અસત્ય ન જોનવું, અને કાંઈ દિવસ કાંઈની નિન્દા ન કરવી જોણે પોતાની
આખો બધ કરી છે એ બીજો વાદરો કહે છે કે આપણી આખે કદી પણ
આપણે ખરામ જોણું નહીં. 'અહીં ગાંધીજી જરા ચમ્પ્યા, અને પગી
ધીરેથી જોત્યા 'જ્યારે હું ફરવા જાઉં છું ત્યારે હમેશા મારો હાથ
કાંઈને ખબે હોય છે હું એને કહી દઉં છું કે "જેજો, મારી આખો
બધ છે, મારી સભાળ રાખજો " અને મને એથી ઘણું બધું અને ઘણી
શાન્તિ મળે છે. '

'અને ત્રીજો વાદરો આપણને શીખવે છે, 'ગાંધીજીએ એ જ
ગાંભીર અને શાન્તિથી ક્યું, 'કે આપણે કોઈનું બૂરું અથવા કોઈની
નિન્દા સાબળવા નહીં એ કેટલો મોટો સંદેશ છે ! કાનનો દુરુપયોગ

માણસના મનની શાન્તિ દૂરી લે છે, અને હૃદયને માફ ન કરી શકાય એટલું અપરાધો ને અપવિત્ર બનાવે છે આપણને સહુને જીવનમાં એકનાર તો આવો અનુભવ થયો જ હોય છે ’

ગાંધીજી જમી રહ્યા હતા મેં હાથ ધોતડાં. હાથ લૂંટતા લૂંટતા એમણે કહ્યું ‘ આ રમકડાને હું કલાનો વસ્તુ કહું એવું માન મહારત્ન સ્વરૂપ સુંદર અને ધારીતુ છે એટલું જ નહીં, પણ એ જે અર્થ પ્રગટ કરે છે તે માનવજાતને માટે કેટલો લાભદાયક છે ! જે કલા માણસનનું મગલ ન કરી શકે, જે કલા માણસને નીચેથી બચે આણીને એના આત્મા સાથે એકતાન ન કરાવી શકે, તે કના નથી કના મનને શુદ્ધ કરે, હૃદયને પવિત્ર કરે, અને આત્માને ઉન્નત્યગ બનાવે આ વાદરાઓને હું જ્ઞાનપૂર્વક ગુરુ કહું છું, અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં સાથે નંદ જાઉં છું મને એ દરેક લાણે એમની વાતો કહે છે ’

આભાળહેન બપોરના આરામ માટે ગાંધીજીની પથારી કરતા હતા, અને રાત્રી પૂને જતા પહેલાં ગાંધીજીની રમ્મ માગના આન્યા હતા પ્યારેલાલની આખો મને કહેતી હતી કે મારે હવે એમને આરામ આપવો જોઈએ મને મળવો જોઈએ તે કરતા ઘણો વધારે સમય મળ્યો હતો એટલે મેં ગાંધીજીને પ્રણામ કરીને રમ્મ લીધી

૫ અગતી, ૮-૬-૪૪

‘ દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જશે ’

શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ

(૧) ગાંધીજીએ આશ્રમ કાઢ્યો ત્યારે હું આણુદમાં ભણતો હતો

આશ્રમ જોવાની ઈચ્છા મને ત્યારથી હતી, ને એકવાર પર્વટને નીકળેના ત્યારે જોયો પણ ખરો પછી, વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ પૂરો થવા આવ્યો તે અરસામાં, મને આશ્રમમાં રહી ત્યાનો અનુભવ લેનાનો નિચાર થયો વિદ્યાપીઠમાંથી જ મેં ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો વિદ્યાપીઠથી આશ્રમ દોઢ માઈન છેડું, પણ ત્યાં જઈ મુનાકાત માગવાની વૃત્તિ ન થઈ ઘણી રાહ જોયા પછી મહિને એકાએક અણુધાર્યો જવાખ આવ્યો પછી મેં જીજ્ઞે પત્ર લખ્યો, ને ગાંધીજીએ મુનાકાતનો સમય આપ્યો સાંજે ફરવા નીકળ્યા ત્યાં મારી સાથે વાત કરી તેમણે જે રીતે વાત શરૂ કરી તેનાથી જ મારો સંપ્રત્ય એાછો થયો મને પૂછ્યું ‘અહીં જાગૃત્સંસ્કારનું કામ કરશો ને?’ મેં હા પાડી છેવટે કહે ‘અહીં આવો ત્યારે, જેમ દૂધમાં સાકર ભળી જાય તેમ, આ આશ્રમકુટુંબમાં ભળી જજો’ આ વાક્ય હજી કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે, ને એની મહત્તા રોજરોજ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય છે

(૨) ૧૯૨૭ ના ઉનાળાનો પ્રસંગ છે ગાંધીજીની તબિયત સારી થઈ જશે એ આશાએ અમુક પ્રાન્તના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો પણ તબિયત સુધરી નહીં એ પ્રાન્તના મુખ્ય કાર્યકર્તા આવેના તેમણે નિચાર કર્યો કે લોકો રાહ જુએ છે એમને તો ના પાડી દેનારો ગાંધીજી કહે ‘તમે બધા મને કાર્યક્રમ મુતતરી રાખવાનું કહો છો એ હીક છે પણ એ પ્રાન્તના લોકોનું શું?’ એ લોકો નિરાશ થાય, તેમની કેટલીયે મહેનત ને તેમનો સમય ગરમાદ થાય, એનો નિચાર કરવો જોઈએ કે નહીં? એક તરફ ગરીબોને માટે કામ કરવાની વાતો કરીએ, તેમની સેવાની વાતો કરીએ, ને બીજી તરફ આમ થોડી તમ્લીક પડશે એમ માનીને કાર્યક્રમ રદ કરીએ ને લાખો લોકોને નિરાશ કરીએ, તો એ ચોખ્ખું ખરું? ધારો કે મને વાઈસરોયનું નિમંત્રણ અત્યારે આવે, તો તમે મને

શું કહો ? ત્યારે મારે દેશને ખાતર જવું જોઈએ એમ માનીને બધી તૈયારી કરશે. આપણે લોકોના સેવક હોનાનો દાવો કરતા હઈએ, તો આપણી લોકો પ્રત્યેની ફરજ કેમ ચુકાય ? એટલે આપણો કાર્યક્રમ ચાલુ જ રાખો. ’ પછી કોઈને દલીલ કરવાપણું રહ્યું નહીં ને ગાંધીજીને ઓછામાં ઓછી તકલીફ કેમ ફેરનાય એનો જ વિચાર સહુ કરવા લાગ્યા.

(૩) ૧૯૨૮થી આશ્રમમાં સંયુક્ત રસોડું થયું. કુન બસો સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જમતા રસોડાનો ઘટ રોજ નિયમિત વાગે કોઈ દિવસ મોડું થયાનો અનુભવ નથી બધું કામ ધડિયાળને ટકારે ચાલતું જેમ જમવાનો સમય થયો છે એમ સૂચનનારો ઘટ વાગતો તેમ પીરસનાનો ઘટ પણ વાગતો એ ઘટ વાગે એટલે પીરસનાતું ગર થાય એ ટકારા થયા પછી જે આવે તે ખીજી પગતમાં જમના મેસે ને ત્યાં મુઠ્ઠી બહાર બેસે ગાંધીજી પણ નિયમિત આવી જાય એક દિવસ બપોરે પીરસનાનો સમય થયો છતાં ગાંધીજી આવેલા નહીં ઘટ મારનાર લાઇ તેમની સાથે જોના લાગ્યા છેટેથી તેમને આવતા જોયા, એટલે વિચાર્યું કે ‘ આપને આનંદ દઉં ને પછી ટકારો મારું ’ ગાંધીજીને ખગર પડી કે તેમને લીધે પીરસનાતું એક મીનીટ મોડું કયું ને ટકારા મોડા માર્યા તેમણે ઘટ વગાડનારને કહ્યું ‘ મારે માટે તમે કેટલા જણનો સમય વધુ લીધો ? જો ખીજા મોડા આવનાર બહાર બેસે તો મારે પણ તેમ કરવું જોઈએ પણ ઘટ તો નિયમિત વાગવો જ જોઈએ ’ બાદ ફરી એકનાર મોડું થયું હોવાથી તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા આવતા હતા, ને રસ્તા નજીક આગ્યા ત્યાં ઘટ વાગે તેઓ ખડખડા હસ્યા ને બહાર જ ચોભ્યા. આશ્રમમાં નિયમ ક્યો હોતો કે રસોડે જમનાર દરેકે રસોડાનું કંઈક ને કંઈક કામ કરવું જોઈએ એ નિયમનું પાલન તેઓ પોતે બરાબ કરતા તેમણે શાક સુંધારવાનું કામ રાખેનું તે વખતે કોઈને મુનાકાત આપવાની દેખ

તોપણ આપે.

(૪) આશ્રમમા રોજ સાંજે પ્રાર્થના પછી દરેક જણના તે દિવસે કાતેના તાર નોધનામા આવતા ગાંધીજી નિયમિત કાતતા કોઈ દિવસ કાતનામાથી પડ્યાનું યાદ નથી એ નાર રખિનારનો દિવસ હતો મૌન શરૂ થઈ ગયું હતું કાત્યાની હાજરી નોધનાની શરૂઆત થઈ ગાંધીજીનું નામ પહેલું હતું તેમનું મૌન હોય ત્યારે તેમની સાથે કામ કરનાર તેમની હાજરી પુરાવે ગાંધીજીનું નામ બોલાયું પણ કોઈ બોલું નહીં બધા જોઈ રહ્યા, ને વિચારમા પડ્યા કે કેમ કોઈ તાર લખાવતું નથી ? હાજરી પૂરનાર ક્ષણેક થોભ્યા, પણ કોઈ બોલું નહીં એટલે બીજાઓની હાજરી પુરાઈ ગાંધીજીને પણ થયું કે આજે કાત્ય છે, ને — હાજરી કેમ પુરાવતા નથી ? પછી તપાસ કરી તો જણાયું કે તેમનું સૂતર ઉતારવાનું રહી ગયેનું હમેશા તેઓ કાતી રહે એટલે સૂતર બીજા લાઈ ઉતારી લે આજે તે બીજા કામ આડે સૂતર ઉતારવું નુ ભૂલી ગયેના ગાંધીજીને લાગ્યું કે ‘ આ ગફલત તો મારી જ કહેવાય મેં બીજા પર સૂતર ઉતારવાનો બોલો નાખ્યો એ બરાબર નથી સૂતર મારે જાતે જ ઉતારવું જોઈએ, જેથી ફરી એની જૂન ન થાય ’ ત્યારપછી, સમયની તાણ હોવા છતાં, તેમણે પોતે જ સૂતર ઉતારવાનો આગ્રહ રાખ્યો.

બાયાસણ, ૧૭-૭-૪૫

‘ હસ્તાક્ષર આપો જ આપો ! ’

ચીમનલાલ પ્રાણશંકર ભટ્ટ

૧૯૪૪ના જૂન માસમા ગાંધીજી જુહુમા આરામ લઈ રહ્યા હતા ત્યારની વાત છે જુહુને રણિયામણે સાગરકાંઠે તેમની સાથે પ્રાર્થના વખતે

મુખના હજારો નરનારીઓ માટે એ સ્થળ તીર્થરૂપ બની ગયું હતું. લોકો ધરાધને ગાંધીજીના દર્શન કરી શકતા, અને તેઓ પણ પ્રાર્થના પછી ક્યારેક નિગતે લોકોને ગમ્મત કનવતા પ્રાર્થના પછી ઘણા ભાઈબહેનો પોતાના નાના બાળકોને તેડી ગાંધીજી પાસે આવતા, ને તેમને પ્રણામ કરી કરાની કપડાં ભેટ હજિન દાખા માટે આપતા આ પ્રસંગે ઘણીવાર ગાંધીજી ખાસ કરી નાના બાળકોને એક એક પાકી કેરીનો પ્રસાદ આપતા, અને ક્યારેક હસતા હસતા ધીમી ટપવી મારીને તો ક્યારેક બે મીઠા બોલ કહીને બાળક સાથે બાળક જેવો વિનોદ કરી લેતા. જુહુમા આ તેમનો લગભગ રોજનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો.

ગાંધીજીના જુહુનિવાસના છેલ્લા દિવસનો આ પ્રસંગ છે રોજની જેમ દરિયાકિનારે પ્રાર્થના માટે લોકોનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હતો પણ આજે પ્રાર્થનાને સમયે જ ધો ધો કરતો વરસાદ તૂટી પડ્યો, એટલે આકાશ નીચે રેતીમા બેસી પ્રાર્થના કરનાર અસંખ્ય થઈ પડ્યું વરસાદ બેઠો વરસી રહ્યો હતો, એટલે એકઠા થયેલા લોકોને વિખેરાઈ જવાની સૂચના પહોંચાડવામા આવી પણ ભાવિક લોકો એમ સૂચનામાનથી ગાંધીજીના દર્શન કર્યા વિના શેના પાગ ફરે ? છેવટે ગાંધીજી જાતે લોકોને વિખેરાઈ જવાનું કહી આવ્યા ત્યારે સહુ સન્તોષપૂર્વક ધર તરફ ચાલી નીકળ્યા તે દિવસની પ્રાર્થના ગાંધીજીએ પોતાની કુર્ચરમા એક નાની મડળી સાથે કરી પ્રાર્થના પછી તરત એક ૧૬-૧૭ વર્ષની વિદ્યાર્થીની વરસાદમા બીજાતી છતા હિસાહભરી ગાંધીજી પાસે દોડતી આવી પહોંચી તેણે ત્રાગ બેઠા પોતાની નાની ડાયરી ગાંધીજીના હાથમા મૂકી દીધી, ને તેમના હસ્તાક્ષર માગ્યા તેમના હસ્તાક્ષરનું મૂલ્ય શ પાત્ર પડે છે, અને એ રકમ હરિજનસેવા માટે વપરાય છે, એ જાણીતી વાત છે પેન્ની વિદ્યાર્થીનીની ડાયરીમા હસ્તાક્ષર કરવા માટે ગાંધીજી કવચ ઉપાડના જતા

હતા એવામાં કેક બોલી ઊઠ્યું: ‘બાપુજી, એણે પાંચ રૂપિયા નથી આપ્યા!’

થઈ રહ્યું! કલમ અડધી ઊપડેલી જ રહી ગઈ. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીની સામે જોઈને કહ્યું: ‘તારે હસ્તાક્ષર માટે પાંચ રૂપિયા તો આપવા જ જોઈએ.’

‘હું પાંચ રૂપિયા આપી શકું એવી મારી સ્થિતિ નથી,’ વિદ્યાર્થીનીએ જરા પણ મૂંઝાયા વિના જવાબ દીધો.

‘તો પછી હું હસ્તાક્ષર પણ ન આપી શકું,’ ગાંધીજીએ પોતાનો નિયમ કહ્યો.

‘પણ, બાપુ, હું પૈસા ક્યાંથી લાવું? હું તો ગરીબ વિદ્યાર્થીની છું.’ વિદ્યાર્થીની ચર્ચામાં ઊતરી.

‘તું ગરીબ હોય તો તારે હસ્તાક્ષર વિના ચલાવવું જોઈએ. તું જાણે છે ને કે મારા હસ્તાક્ષરના પાંચ રૂપિયા હરિજન ક્ષાળામાં જમે થાય છે?’ ગાંધીજીએ તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘એ તો ખરું,’ વિદ્યાર્થીની આગળ વધી. ‘પણ મારે આપના હસ્તાક્ષર તો જોઈએ જ. હું ગરીબ છું એટલા જ કારણે મને હસ્તાક્ષર ન મળે એ કેમ ચાલે? હું શ્રીમંત નથી એ કંઈ મારો અપરાધ છે?’

‘તો પછી તારે તારાં માળાપ પાસેથી પૈસા મેળવવા જોઈએ,’ ગાંધીજીએ ઉપાય બતાવતાં કહ્યું, ‘અથવા હસ્તાક્ષરનો મોહ છોડવો જોઈએ. હું હસ્તાક્ષરના પાંચ રૂપિયા લઉં છું તે તારા કરતાં પણ વધારે ગરીબ અને દુઃખી એવા હરિજનોની સેવા માટે છે, એ તારે સમજવું જોઈએ.’

‘મારાં માળાપ પણ મને પાંચ રૂપિયા આપી શકે એવી એમની

સ્થિતિ નથી આપ મને હસ્તાક્ષરનો મોહ ઝોડના કહો છો પણ હું તો આપના હસ્તાક્ષર લીધા પિના અહીંથી જ નાની જ નથી ।’ વિદ્યાર્થિનીના અનાજમા નિશ્ચયનો ગણકાર હતો

‘ અરે બહેન, ’ પાસે બિભેના એક ભાઈને કંઈક વિચાર સૂઝી આવ્યો, ‘ તારા કાનમા પેના એરિંગ લગ્કે છે તે કાઢીને બાપુજીને આપી દે । ’

વિદ્યાર્થિનીના બંને હાથ તરત કાન તરફ વળ્યા, અને તે એરિંગ કાઢના તત્પર થઈ

પણ તે એરિંગ કાઢે તે પહેલાં, નજીક બિભેના બીજા એક ભાઈએ ચોખ્ખટ કરી ‘ બહેન, ગંહેના દે આ એરિંગ તો પૂરા આઠ આનાના પણ નથી । ’

અને સાચે હતું પણ એમ જ વિદ્યાર્થિનીની ગરીમાઈ વિશે હવે કશી શકા ન રહી !

ડાયરી હજી ગાંધીજીના હાથમા જ હતી તેમને સનારે વહેલા પૂને જવાનું હોનાથી હજી વણા કામ પતનનાના હતા છતાં અપાર ધીરજથી પોતાની વાન પેની મુઝ્ય વિદ્યાર્થિનીને ગળે ઉતારવા મથતા હતા વિદ્યાર્થિની પણ જાણે તેમના હસ્તાક્ષર લીધા પિના અહીંથી ખસતું નથી જ એ ભાન ધાગ્યું કરીને સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી હતી

આમ થોડીક પળો શાન્તિમા પીતી ગઈ છેવટે શ્રી — ભાઈએ પોતાની રીતે ગૂચ ઉકેલી ‘ બાપુજી એને તમે ભલે હસ્તાક્ષર આપે આજે તો ગેના વતીના પાય રૂપિયા હું આપી દઉં છું એ પોતે વટેની તકે કમાઈને એ રકમ મને પાડી આપી દેશે કેમ, બહેન ? ’

‘ હા, જરૂર, ’ વિદ્યાર્થીનીએ સુખ અને આહારની લાગણીપૂર્વક વચન આપ્યું ‘ હું તમારા પાત્ર રૂપિયા વહેલી તકે કમાઈને પાછા આપના બધાઉ છું ’

ગાંધીજીએ તત્કાલ એની ડાયરીમાં પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યાં ।

આસપાસ ઊભેના અમે બધા આ મીઠા કબજિયાતો (કે મીઠા સત્યાગ્રહનો ?) આવો સરસ અન્ત આવેલો જોઈ આનન્દ પામ્યા વિદ્યાર્થીની બધે જગ છૂટી હોય તેમ મલકાતી મલકાતી, જેમ વરસાદમાં બીજતી આવી હતી તેમ વરસતા વરસાદમાં પાછી ફેડી ગઈ.

મદી, ૨૧-૭-૪૫

મારા વિદ્યાર્થીના દિવસોમાં

જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી

(૧) સન ૧૯૨૨માં હું વિદ્યાર્થીમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થયો ત્યારે તો ગાંધીજી જેનમાં હતા એટલે ૧૯૨૪માં તેઓ છૂટ્યા ત્યાં મુઘી તેમને જોગ કે સાલજનાવું સદભાગ્ય મને મળેનું નહીં. તેઓ જેનમાંથી બહાર આવ્યા તે અરસામાં ગૂજરાત મહાવિદ્યાનયના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગાનતા ‘ પચતન્ત્ર ’ ના ‘ પ્રગતિ, ઐક્ય અને વિદ્યાર્થી અકેનું સ પાઠન મેં કરેલું કોલેજમાં ભણતા અનેક વિદ્યાર્થીઓ જેમ પોતાના જ વિચાર રિપે આગ્રહી હોય છે, અને પોતાની મર્યાદા સમજ્યા સિવાય બીજાઓને શિખામણ આપનાનો પોતાનો અધિમર માને છે, તેની મનોદશા અમારી પાસે હતી એટલે એ અકમા ‘ વિદ્યાર્થીઓ અને રાજકારણ ’ નામનો જે લેખ લખ્યો તેમાં, જાણે ગાંધીજીને સનાદ આપતા હઈએ તેમ, અમારી નયગાઈઓ

ને અશક્તિઓનો વિચાર કરી, પોતે જેવા ઓખરો હોય તેવી રીતે ઘાટ ઘડવામાં કુશળ હોવાથી, મહાવિદ્યાલય તથા વિદ્યાપીઠની નીતિરીતિમાં ફેરફાર કરવાનું મુશ્કેલી આ ફેરફાર વિદ્યાપીઠને ઊંચી કક્ષાએ લઈ જવાનો નહીં, પણ તેને લગભગ સરઝરી સરથાઓની કક્ષામાં મૂકવાનો દત્તો ૧૯૨૫ના પદવીદાન સમાગમ પ્રસંગે ગાવોજીએ લાપણુ આપ્યું તેમાં ઉપરના લેખનો નિર્દેશ કરીને જે જવાબ આપ્યો, ને તેમાં જે હુકમ દાલવ્યું, તેણે અમને અમારા આછકલાપણાનું ભાન કરાવ્યું.

(૨) ઉપના પ્રસંગથી અમને પૂરી ચાનક લાગતી જોઈતી હતી પણ અમે તો વિદ્યાર્થી રજા આચાર્ય કૃપાલાનીજી તે વેળા મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય હતા તેમની સાથે અમારે વિદ્યાર્થીઓને અનારનનાર અડકી થતા તેમાં પણ કારણ તો અમારા મનમાં ધર કરી બેઠેના અમુક ખાલો જ હતા એકવાર મહાવિદ્યાલયમાં દિનાળીની આઠ દિવસની રમતો પડતી જોઈએ એવી માગણી અમે કરી આચાર્યશ્રીએ તે મનુષ્ય ન રાખી અમે તેમની સાથે ચર્ચામાં ઊતર્યા, તેમણે અમને થોડાક તીખા વાક્યો કહ્યા બસ થઈ ગયું. અમારા હક પર તરાપ પડી એમ અમે માની લીધું, ફરાવી દીધું, ને દોડ્યા ગાંધીજી પાસે તેઓ ખૂબ કામમાં હોના છતાં અમને સૌને મોલાવ્યા ને સાલાવ્યા જવામમાં ગયું કે ‘સાજે કૃપાલાનીજીને મોલાવીશ અને તમે સહુ આડતે’ અમે તો જાણે દિવિવિજય થયો હોય તેવો આનન્દ માન્યો, ને સાજે આશ્રમમાં પહોંચી ગયા ગાંધીજીએ પહેલાં આચાર્યશ્રી જોડે માત્ર કમી, ને પછી અમને મોનાના અમને એવું જ કહ્યું કે ‘આ રીતે ચાલતું દેવ અથવા ચાલનાનું હોય, તો પછી કૃપાલાનીજીને હુ યુ પી ના ખાલીકામમાંથી અહીં લઈ આવ્યો છું તે પાછા ખાલીના કામમાં મોકલી દઉં.’ અમે આભા જ બની ગયા અમે આ જના તની આશા ન રાખેલી ગાંધીજીને

અમારા વર્તનથી કેટલું દુઃખ થયું હતું એનો પણ પૂરો ખ્યાલ તે દિવસે આવ્યો. હશે કે કેમ તે કોણ જાણે પણ મને લાગે છે ત્યારથી કૃપાનાનીજીનું મન કંઈક ઊઠી ગયું, અને છેવટે ગાંધીજીએ એમને ૧૯૨૮ માં ખાદીકામમાં ખેંચી લીધા એમાં આવા બનાવો પણ અમુક અંશે કારણભૂત હશે જ.

(૩) ૧૯૩૫ની અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગાંધીજીનો ઉતારો વિદ્યાપીઠમાં હતો. વર્ધા પાછા જવાનું હતું તે વખતે તેઓ પોતે આગલી ગાડીએ વડોદરે જઈ ત્યાંથી નાકીની મડળી સાથે જોડાવાના હતા. રાતની ગાડીએ સહુને રેલેશને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા મારે કરવાની હતી તે માટે કરેલી વાહનની વ્યવસ્થા છેલ્લી ઘડીએ ત્રી પડી પરિણામે, ગાડી ઊપડાની ૨૫ મિનિટ જ બાકી હશે ત્યારે વિદ્યાપીઠની સડક ઉપર ધીરે ખેંચતી એક મોટર લારી ભાડે કરી સહુને, ટ્રેન ઊપડતી હતી તે ક્ષણે જ, ગાડીમાં બેસાડ્યા આ દોડાદોડમાં શ્રી ખારેલાલની કામળી ખોવાઈ ગઈ આ બાબત, તેમજ ગાંધીજી વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે તેમની સાથે ખાનસાહેબ અમદુલ ગફારખાન પણ હતા તેમની સરકારમાં અમારે હાથે થોડી કચાસ રહેલી તે બાબત, ગાંધીજીએ વર્ધા પહોંચી વિદ્યાપીઠમાં પત્ર લખ્યો આનો શો જવાબ આપવો તેની સૂઝ ન પડી, એટલે જવાબ જ ન અપાયો તે પછી એકાદ મહિના બાદ મારે વર્ધા જવાનું થયું શ્રી કાકાસાહેબ સાથે હું સોનામ ગયો, પણ ગાંધીજી પાસે જવાની હિમત ન હતી શ્રી કાકાસાહેબે મારા આગ્રાની વાત કરી કે તરત ગાંધીજીએ મને બોલાવ્યો, અને મૌનવાર હોનાથી, ચિત્રી લખીને પહેલો જ સવાલ એ પૂછ્યો કે ' મારા પત્રનો જવાબ કેમ ન મળ્યો ? ' હું કંઈ શકું તેવો ખુલાસો મેં કર્યો, ને ક્ષમા માગી પણ એ પ્રસંગે મને એક અગત્યનો પાઠ ચીખ્યો.

(૪) ૧૯૩૮ માં ' આગ્રાઈ કૃપાનાનીજીના લેખો ' નું પુસ્તક

તૈયાર થયું હતું. તેની પ્રસ્તાવના ગાંધીજી લખી આપે એવી અમારી ઈચ્છા હતી. તેમણે તે લખી આપવાની હા પાડી. પણ થોડા વખત બાદ તેમની તબિયત નરમ થવાથી શ્રી. મદાદેવભાઈએ સૂચવ્યું કે ‘ આમાંથી બાપુજીને ખચાવી લો. ’ તે અનુસાર મેં ગાંધીજીને કાગળ લખ્યો. ‘ પણ તેમના તરફથી જવાબ આવ્યો કે ‘ ના, હું પ્રસ્તાવના લખી જ મોકલીશ. ’ અને થોડા જ વખતમાં પ્રસ્તાવના ઉપરાંત, પોતે પુસ્તકના વાચન વખતે પુસ્તકમાં જે સુધારા કરવા જરૂરી માન્યા હતા તેને અંગે સૂચનાઓ પણ મોકલી. એકવાર કંઈ કામ કરવાની હા પાડ્યા પછી ગમે તે ભોગે તે કરવાના આચલનું દૃષ્ટાન્ત પણ અમને જોવા મળ્યું.

અમદાવાદ, ૪-૮-૪૫

‘ ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો ’

નટવરલાલ માણેકલાલ દવે

(૧) દાંડી કૂચના ઐતિહાસિક દિવસોમાં ગાંધીજી આણંદ આવ્યા. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં એમનો મુકામ. એમની સાથેના સૈનિકો પણ ત્યાં જ જિતરેલા. આણંદમાં મૌનવારને અંગે તેઓ એક દિવસ વધુ રોકાવાના હતા. રાત્રે લોમડાવાળા ચોકમાં, આકાશની છત્રછાયા નીચે, ગાંધીજીની પથારી કરવામાં આવી. એ ચોક હવે તો ‘ ગાંધીચોક ’ ને નામે ઓળખાય છે. રાત્રે એમની સરબરામાં રહેવાનું ભાગ્ય મને મળેલું. લોખંડના પાટી ભરેલા ખાટલા પર પહોળું ખાદીનું તાલુ બરેલું ગોદડું પાથરેલું હતું. ગાંધીજીએ તે જોયું. તેમણે તો ચાદર ખસેડવા માંડી. અમને થયું કે ‘ પથરપથમાં કંપજ ખાતી. દહે. અગ્ને. ચાદર કરવતી. પંચજાળ ખતાવી. ’

એમણે કહ્યું : ‘ આવડી પહોળી પથારીની જરૂર જ શી ? ગોદડાને બેસડું
ગાં. ૧૦

કરી સાકડુ બનાવી પાથર્યું અમને નહીં જેવી મદદ કરવા દીધી પથારીની બાબુમા, સનારે વહેલા ઊઠી લખના માટેની બધી સામગ્રી—ઘોડી, કાગળ, વગેરે—મૂકવામા આવી હતી સાથે જ્ઞાનસ પાણુ હતુ ગાંધીજીને ખાટલાથી સહેજ છેટે જગજર બતાવુ ખસેડવાતુ મોટુ જગજર દૂરથી એની જગાએથી ખસેડીને પાસે આણેતુ ગાંધીજીને આ ખચકયુ. ‘શા માટે એને એની જગાએથી આમ હાસરુ જોઈએ ?’ અમે ખુનાસો ક્યોઈ કે એમની ટુકડીના ભાઈના કહેના મુજબ જ ગોઠવણ કરેલી છે ગાંધીજી કહે ‘એને એની મૂળ જગાએ મૂકવુ જોઈએ’ અમે તેમ કરવા તૈયાર થયા, એને એમણે તો આગ્રહ કરીને દૂર સુધી અમારી સાથે એને કંકેના લાગુ એ રી જગાએ મૂક્યા પછી ગાંધીજીએ અદર જોયુ ત્યાં અમે સાંભુની પેઠી મૂકેલી ગાંધીજીના મનમા આશ્ચર્ય ને મૂઝવણ જણાયા એ પાણુ અમે એમની ટુકડીના જ એક ભાઈની સૂચના અનુસાર કરેલુ ગાંધીજી કહે ‘સાંભુ અદર જોઈએ કે બહાર ?’ એ પણુ બહાર મૂક્યો ત્યાંથી પાછા આવીને સૂનાની તૈસારી ગત્તા આ ગંધા બાળેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા ‘ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો છે’ તેઓ સતા કે બીજી મિનિટે ઘસપસાટ ઊંચ શર થઈ ગઈ

(૨) ગાંધીજી ખેરસદ હતા તેમણે બાળકોને લખેના પત્રોમાથી પસંદ કરીને મારે તે સચડતે પ્રગટ કરતા હતા હુ એમની મજૂરી લેના ગયો કુના જતા મારી સાથે વાત કરનાની હતી મારા તરફથી બીજા ભાઈએ શરઆત કરી એનામા ત્રીજા એક ભાઈ કહે ‘બાપુજી, બાળકોને લખેના આપના પત્રોનો એક નાનકડો સંગ્રહ તો બહાર પડી ચૂક્યો કે’ ગાંધીજી કહું ‘એમ ? મને તો ખગરજ નથી’ પેના ભાઈએ એના બાળુ કરતા કહ્યું ‘એ કાગળો સરસ છે’ ગાંધીજીએ તરત ટકોર કરી ‘ત્યારે હુ ખસાવ પણુ લખી શકું છુ, એમ કે ?’

સદુ ખડખડાટ હસી પડ્યા

આણ ૬, ૧૬-૭-૪૫

જીવનના પાઠ

કુસુમબહેન દેસાઈ

(૧) સાળરમતી આશ્રમમા ગાંધીજી ‘ નવજીવન ’ માટે એક લેખ લખતા હતા લેખ અધૂરો હતો, ને તેની છેલ્લી લીમીના અક્ષરો ઉપગ્ની લીમીઓ જેના સ્પષ્ટ નહોતા બિંધતુ ઝોકુ આવ્યુ હોય ને લખ્યુ હોય એમ દેખાતુ હતુ દસેક મિનિટની નિદ્રા લઇને બિચ્યા, અને બાકી રહેલુ ત્યાથી મને લખાવવુ શરૂ કર્યું. છેવટની લીમીના તેમના અક્ષરો ‘તોઈ’ મેં કહ્યુ ‘લખતા લખતા બિંધ આવવા માડી હોય એવુ દેખાય છે.’ ગાંધીજી કહે ‘હા, એમ જ છે.’ અને ઉમેર્યું ‘સદાની નિદ્રા પણ આમ છે’ની પણ સુધી કામકાજ કરતા જ આવે એટલે મસ. ’

(૨) ગાંધીજીને ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ આવશ્યકતા પૂરતો જ છે એ સદાજ ગિચ્છિ થર્ન ગર્ધ છે કેટલીકનાર તેઓ આત્મા સાથે એટલા બધા લીન હોય છે કે ઇન્દ્રિયો કેવળ યન્ત્રરત્ પોતાનુ કામ કરે છે, ને તેમનું ચિત્ત તેમા હોતુ નથી એક પ્રસંગે જગન્નાથપુરીને સ્ટેશનેથી મારે ખબે હાથ મૂકીને લગભગ દસેક મિનિટ સુધી ગાંધીજી આવ્યા દરે ત્યાં સુધી તેમને ખમર જ નહીં કે કોને ખબે હાથ મૂક્યો છે કોઈ કાગલસર મારે બોલવુ થયુ ત્યારે મારો અનાજ એમના કાનમા ગયો, તે પછીજ આજોએ પોતાનુ જોવાનુ કામ કર્યું, ને છેવટે તેઓ બોલ્યા ‘તુ હતી ?’

(૩) ગાંધીજી જેવુ સર્વ રીતે કલ્યાણ ઈચ્છતા હોય તેનામા

જરા સરખી દાંતિ હોય કે કોઈ પશુ પ્રકારની નિહિતિ હોય તે તેમને ઘણું સાચે છે. એકવાર તેમના એક આત્મીય માણસથી ઘણી ભારે બૂન થઈ હતી, ને તેણે પોતે જ આવીને તેનો એકરાર કર્યો હતો. ગાંધીજી તે બૂનથી અતિશય દુઃખી દેખાતા હતા. પાસે બેઠેનાં પશુ તે દુઃખ દેખાઈ આવતું હતું. તેઓ કાતતા હતા. આખો વખત સૂતર તૂટ્યા જ મરે જ્યાં પાસે બેઠેના હતા તેઓ-આ 'ભના આગે કેમ આટના બધા તાર તૂટ્યા મરે છે ?' ગાંધીજીએ કહ્યું 'હૃદયના તાર તૂટેના હોય ત્યાં સૂતરના તાર કયાથી આખા નીકળે ?'

(૪) ગાંધીજી પાસે સુખિયા ને દુઃખિયા એમ બંને પ્રકારના માણસો આવે છે. પરંતુ જીવનમાં દુઃખ થયેના, દુઃખી માણસો તેમની દૃઢ વિશ્વાસ બે છે, જે ગાંધીજી કાળજી અને ઔમપૂર્વક આપે છે. કુમળી વયમાં જ દુઃખી થયેના એક બહેન આશ્રમમાં આવ્યા હતા. પશુ તે આશ્રમજીવન ગાળના કરતા ગાંધીજીની પાસે જ રહેવાની ઇચ્છાથી આવેના એટલે તેમને આશ્રમના કાર્યમાં બહુ રસ નહોતો પડતો, પશુ ગાંધીજીની અગતી સેવાશુશ્રૂષામાં હિંદનાસભેર તનીન થઈ જતા કોઈકનાં તે આશ્રમના નિયમ હિપનિમોથી તેમને પોતાની સ્વતંત્રતા પર કાંપ મુકાતો હોય એમ પશુ લાગતું. એક પ્રસંગે તે બહેનને બહારગામ જવાનું હતું. તેમણે ગાંધીજી પાસે રજા માગી. ગાંધીજીએ કહ્યું 'મારી રજા બસ નથી. આશ્રમના મંત્રીની રજા લેની જોઈએ.' આ વાત તે બહેનને બહુ રુચી નહીં. તેમણે કહ્યું 'હું તો આપની પાસે રહેના આવી છું. પછી મંત્રીની રજા શા માટે લેવી જોઈએ ?' તે બહેનને સમજાવતા ગાંધીજીએ કહ્યું 'તંત્રમાં રહેનાના કંઈક નિયમો તો હોય જ. તંત્રમાં રહીએ તો અનેકની રજા મેળવવાપણુ રહે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ' સ્વેચ્છાચાર નથી. અથવા કોઈ એક વ્યક્તિનો જ આધાર એવો પશુ નથી. સમાજમાં

રહેનારે સમાજને વશ વર્તવું જોઈએ એનું નામ સરથા બીજું તો એકનું રાજ્ય જે મનુષ્ય પોતાની મેળે બધાય છે તે જ બધનમુક્ત થાય છે સુકાન પિનાનું વહાણ સ્વતન્ત્ર નથી તે જેમતેમ અફળાય છે, ને છેવટે કોઈ ભેખડ સાથે લટકાઈ જાય છે એ વહાણની ઉપર સમુદ્રમાં રહેના બધા મોજા કામ કરે છે તેમ જ જે મનુષ્ય પોતાની મર્યાદા પહેલેથી આકે છે તે દુનિયાના તોફાની સમુદ્ર સામે ઝૂકે છે ને શાન્ત રહી શકે છે આટલું પૂરેપૂરું સમજ્યા પછી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું કરજે મારાથી વધારે સ્વતન્ત્ર આ જગતમાં મેં કોઈને નથી ભાળ્યો પણ મેં પોતાને બાંધીને, એટલે કે નિયમો લઈ તેને પાળીને, મારી સ્વતન્ત્રતા સાધી છે આ જગતમાં આપણે ઘણાની સાથે બધાઈ જવું પડે છે એમ હું જોઉં છું સમાજમાં રહેનાર પ્રાણીને સારું આ આવશ્યક છે એમ બધાય તે જ માણસ સમાજમાં રહી શકે છે ’

(૫) પ્રાર્થનાને ગાંધીજી જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ ગણે છે, અને તે પ્રત્યેક મનુષ્યે નિયમસર કરવી જોઈએ એમ માને છે નિદાન આશ્રમવાસીઓએ તો તે જ્યાં હોય ત્યાં નિયત સમયે કરવી જોઈએ એમ ધન્ટે છે આ સબધમાં એક બહેને ગાંધીજીને કહ્યું ‘ અમે પ્રાર્થનાના શ્લોકો બોલીએ છીએ તે વખતે હમેશાં એમાં તસ્લીન નથી થતાતુ કુલીકવાર તો વિધવિધ પિયારો પણ તે વખતે મગજમાં ઊલટાઈ આવે છે, ને તેથી શ્લોક બોલનામાયે પૂરું મન નથી ચોરતુ.’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ શ્લોકો આપણી પ્રાર્થનાનું અંગ છે, તેથી પણ તેનું સ્મરણ કરવું જોઈએ એમ શ્રદ્ધા ઊપજે તો પ્રયત્નથી તસ્લીન થવાય ન થવાય તેથી ન હારીએ લજન ગાય છે તે બધા તસ્લીન નથી થતા પણ શ્રદ્ધાથી ગાતા કોઈ દિવસ તસ્લીનતા એની મેજે આવે છે શ્લોકોના અર્થમાં જે રહસ્ય છે તેનું મનન કરનાથી પણ તસ્લીનતા ઊપજવામાં મદદ થશે ’

(૬) સાબરમતી આશ્રમમાં એન્ બહેન માદાસાગ રહેતા હતા, ને શારીરિક આરામ યોગ્ય રીતે નહોતા લેતા તેમને સ મોધીને ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ ગળ ઉપરવટ કામ કરવામાયે અહ કાર રહેલો છે, મૂર્ખાઈ તો દેખીતી છે જ જેનું શરીર લોખંડ જેવું છે તે જ ગળ ઉપરનું કામ કરે એટલે કે તેને સારું ગળ ઉપરવટ કંઈ નથી હોતું એવું તો જે કેવળ શત્રુ થયા છે ને ધ્રુવરને ખોળે માથું રાખી રહ્યા છે તે જ કરી શકે છે તારામાં એની શ્રદ્ધા આવે ને તું શય થઈને ગ્રહી શકે ત્યારે મરતમાં આવે તેટલું કામ કરજે હમણા મર્યાદા જળવ ’

(૭) એન્ પ્રસંગે આશ્રમમાં કાંઈના નૈતિક પતન વિરે પ્રાર્થનામાં અમુક મર્યાદા જળવીને, આશ્રમવાસીઓને ગાંધીજીએ જાણ કરી જે ઉદારતા ગાંધીજીમાં હતી તે જીનમાં ન હતી પરિણામે અદર અદર કેટલીક ચર્ચા થવા માડી આ જોઈ એક વ્યક્તિએ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ આના સમાચાર જે જે વ્યક્તિને તેની સાથે સબન્ધ હોય તેને જ આપ આપો તો વધારે સારું આપના જેટલી ઉદારતા ને સહિષ્ણુતા અમાગમાં ન હોય ’ જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ તમે કહો છો તે પક્ષનું સમર્થન થઈ શકે એમ છે છતાં જે થાય છે તે જરાયર છે લોકોને ધુસપુસ કરતા અન્યાયના જોઈએ પણ તેને સારું તો ટેન પડાની જરૂર રહે છે જે પ્રયોગ આનમમાં આપણે કરી રહ્યા છીએ તે નવો છે તેની ટેન ન પડે ત્યાં લગી દેખીતા બિનટા પરિણામો આનનાનો સહન છે તેથી ડરવાનું કશું કારણ નથી એમ કરતા કરતા જ આપણે પાપને દામ્તા મળી જઈશું મહાભારતની એક ખૂબી એ છે કે વ્યાસજીએ પાપોને દાંકવાનો પ્રયત્ન જ નથી કયો આ વિચારજો ’

(૮) આનમમાં સંયુક્ત રસોડાની શરૂઆતમાં ગાંધીજીને દીઠીક સમય આપવો પડ્યો રસોડામાં માત્ર શરીરના પોષણ અર્થે સારું સાદું

ખોરાક બનતો કેટલાકને તે માફક આનવામાં મુશ્કેલી પણ પડતી. એ વસ્તુને વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ રસોડું’ એ પાઠશાળા છે. ત્યાં અનાજ શાસ્ત્રીય રીતે રખાય, રધાય ને ખવાય, એટલે પ્રત્યેક ક્રિયામાં સ્વચ્છતા હોય, સયમ હોય. ત્યાં આપણે બોગને અર્થે ન જઈએ, ન જમીએ શરીર એ ઈશ્વરને રાખવાનું મંદિર છે તેને આપણે વાળીઝાડી સાફ રાખીએ, ને તેને અનાજ આપી નિત્ય સમારીએ. આ કટપનાને તમે પચાવી લો તો આપણે ખાવામાં જે વિખવાદ જોઈએ છીએ તે બધો સમી જાય. ’

(૯) દરેક માણસના વ્યક્તિત્વને નિકસવા દેવાની ગાંધીજીની નીતિ છે. ‘ જાણુ કહે છે માટે કરવું, ’ એવો વિચાર કરીને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ કરે એમ તેઓ ઇચ્છતા નથી એના દાખવારૂપે એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ અહીં નોંધું છું. દાડી કૂચને પ્રસંગે ગાંધીજીએ પોતે પ્રતિજ્ઞા કરીને, આશ્રમમાંથી પ્રયાણ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યું હતું કે ‘ કાગડા કૂતરાને મોતે મરીશ, પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં નહીં આવું. ’ તેમની સાથેના સૈનિકોએ પણ સ્વરાજ હાસલ કર્યા વિના આશ્રમમાં વસનાટ નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. કેટલીક બહેનોનો આગ્રહ હતો કે બહેનોને માટે પણ આ અહિંસક યુદ્ધમાં સ્થાન હોવું જોઈએ પ્રથમ તો તેમ કરવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા ન હતી. પણ કેટલીક બહેનોનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી બહેનોને માટે પણ લડતમાં સ્થાન રાખ્યું, ને તેમને સારું પણ પ્રતિજ્ઞાપત્ર જેવું તૈયાર કર્યું. નવસારી પાસે વેંગલપોરમાં સ્ત્રીઓની પરિપદ ભરાઈ ત્યાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાયો. આશ્રમની કેટલીક બહેનોએ આ પ્રતિજ્ઞા લીધી એક બહેન, જેને માટે ઘણીખરી બહેનોએ એમ માની જ લીધેલું કે તે તો આ પ્રતિજ્ઞા લેશે જ, તેણે ટૂંકમાં ના પાડી. સહુના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. બધા એને કહેવા લાગ્યા. ‘ તમે પ્રતિજ્ઞા ન લો એ કેમ બને ? ’ થોડા સમયે તે બહેને ગાંધીજીને પોતાનાં કારણો જણાવ્યાં.

ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ પ્રસંગે પ્રતિજ્ઞા ન લેવાથી તેમને દુઃખ થશે એમ પણ તેઓએ જણાવ્યું એ પણ સમજાવ્યું કે દરેક સૈનિક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તણૂક છે તો સેનાપતિના તો ભૂકા જ ગિડી જાય કાપડની મીનમા પણ જો વીસ વારના તાકાતુ પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવામા આવે, ને તેમા જો કોઈ તાકો અદાર વારનો નીકળે તો તેને જુદો રાખવામા આવે છે આ બધી દલીલના જવાબમા પેની બહેને ગાંધીજીને કહ્યું 'હું એ બરાબર સમજી શકું છું પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનો સફળ અર્થ હું એ કરું છું કે મન, વચન અને કર્મથી સ્વરાજ માટેનો સન્યાસ અત્યારે મારી માનસિક સ્થિતિ એની નથી કે એવીસે કનાક ગમે તે પ્રસંગોમા પણ હું તેનું જ રટણ કર્યા કરતી હોઉં મારી મનોદશા આની હોવા છતાં હું પ્રતિજ્ઞા લઉં, તો આપને અને મારી જાતને છેતર્યા ગણાય અત્યાર સુધીના મારા જીવનનું ઘડતર પણ એવા પ્રકારનું છે કે વગર પ્રતિજ્ઞાએ કદાચ હું વધારે વિકસી શકું ' તે બહેનનું આવું માનસ જાણ્યા પછી ગાંધીજીએ કહ્યું ' અત્યારે તું પ્રતિજ્ઞા ન લે તો મને દુઃખ તો થાય જ પણ તારી હિંમત માટે તને ધન્યવાદ છે હું કહું છું માટે જ કોઈ પ્રતિજ્ઞા લે કે અમુક કામ કરે તેથી મને સન્તોષ ન થાય '

(૧૦) આશ્રમમા, અથવા તો ગાંધીજી ખીન્ને જ્યાં હોય ત્યાં, કસ્ટિલ લગ્નપ્રસંગો પણ થાય છે જે બાળા કુમારિકા હોય, ને કુમારિકા રહેવા જ ઇચ્છતી હોય તે આવા પ્રસંગોમા ભાગ ન લે, એમ ગાંધીજી ઇચ્છતા એવે એક પ્રસંગે તેમણે કહેતું ' જે કન્યા કુમારિકા રહેવાના નિશ્ચયના છો તે, કૌતુકથી કે ખીજા કારણસર, પરણેનાના જીવનનું છૂપું નિરીક્ષણ કદી ન કરે જાહેર નિરીક્ષણ પણ કુતૂહલથી ન કરાય એનું નિરીક્ષણ કરનારી યાગાનું મન કુમાર નથી પણ વિધવતી આરાધના કરનારું છે '

(૧૧) ૧૯૪૪ માં ગાંધીજી આગાખાન મહેનમાથી છૂતીને આવ્યા પછી પૂને રહેલા તે વખતનો પ્રસંગ છે ત્યાં તેમને દર્શને આવનાર એક બહેનના મોં પર નિસોટા પડેલા હતા તે નિસોટા ૧૯૪૨ની લડતના સમયમાં જ કંઈક ઐતિહાસિક પ્રસંગને અંગે થયેલા હતા એ બહેનના ગયા પછી ગાંધીજીના એક અન્તેરાસીએ તેમને પૂછ્યું ‘આપુ, —બહેનના મોઢા પર ઐતિહાસિક નિસોટા હતા તે આપે જોયા કે ?’ જવાબમાં ગાંધીજી કહે ‘તમારે તો મને એમ પૂછવું જોઈતું હતું કે હું કોઈનાયે મોઢા સામે નિહાળીને જોઈ હું ખરો ?’

વડોદરા, ૨૧-૭-૪૫

ગાંધીજીનું પ્રેત્સાહન

ડૉ. મનુભાઈ જયરા'કર ત્રિવેદ

(૧) ૧૯૩૦માં મારા મનમાં ભારે ક્ષોભ આવી રહ્યો હતો તે વેળા ગાંધીજીએ મને સાન્ત્વન આપના જેલમાંથી આ પ્રમાણે કાગળ લખેલો ‘ચિ. મનુ, તું શાન્ત થયો કે ? જો સમાધાન ન થયું હોય તો મારી પાસે ફરી જૂઝળે તારી પાસે પરાણે પુણ્ય નથી કરાવવું પરાણે પુણ્ય આ જગતમાં હવું સુધા કોઈ કરી જ નથી શક્ય તારી તો ઈશ્વર પાસે શુભ જ છે એટલે નતે દૂલનીને ત્યાં જ નથી બેસાડી રાખવો. —આપુના આશીર્વાદ (૭-૯-૩૦)’

(૨) ૧૯૩૬માં હું રિયેના (ઓસ્ટ્રિયા)ની એમ ડી ની પરીક્ષામાં પાસ થયો તેની ખબર મેં ગાંધીજીને લખેલી, તે મારી કેટલીક મૂંઝાણ પાસે જણાવેલી તેના જવાબમાં તેમણે મને લખ્યું ‘સત્ય ને અહિંસાનો માર્ગ લેવો એટલે પોતાની ખામીઓના દર્શન કરવાના હોયજ.

પણ જો એ દર્શન આપણી ગતિનો વેગ ન વધારે, આપણા પુરુષાર્થને ઉત્તેજિત ન કરે તો એ દર્શન તે દર્શન નથી પણ માર્ગ છોડનાનું બહાનું છે “મારામા યોગ્યતા નથી,” એમ કહી માર્ગ છોડનારા હમણાં મને ઘણા મળ્યા છે. માર્ગ છોડ્યા પછી તેના માણુમેને સત્ય ને અહિંસા પ્રત્યે સ્ત્રગ પેદા થાય છે, ને ઝનડે તે ભોગને ધર્મ સમજતા થઈ જાય છે એવો થાક તને ન જણાયો. દેહધારીરૂપે આપણે અપૂર્ણ છીએ, રજઃપ્રણયીયે ઊતરતા છીએ આત્મારૂપે ઇશ્વરના અશ્વ છીએ જે શક્તિ સમૃદ્ધમા છે, જે શુણ્ણ તેમા છે તે જ શક્તિ ને શુણ્ણ તેના પ્રત્યેક બિન્દુમા છે, એ વિષે સંકા નથી તેમજ તારે વિષે શંકા ન કરતો દેહને આત્માને ઓળખનાનું સાધન માનીએ, ને આત્મા તેનો નિયંત્રા છે એમ જાણીએ, એટલે બાજી પાંચ આની સમજ પડી સર્જન થા કે બાળકોનો વૈદ્ય થા એની દરકાર તને પણ ઓઝી રહેશે — બાપુના આશીર્વાદ (ડિસેમ્બર ૧૯૩૬)

(૩) ૧૯૩૧ માં ગાંધીજી વિનાયકથી પાછા ફરતા મહર્ષિ રોમે રોવાને મગવા સ્વિત્ઝરલેન્ડ ગયેના હુ તે વેળા જર્મનીમા અભ્યાસ કરતો હોવાથી, થોડાક દિવસ ગાંધીજી સાથે ગાગરાને લેભે વિનનન પહોંચી ગયેનો તે વેળાની મેનણુ નાની વાતો યાદ રહી ગઈ છે. લુગ્ઝનમા એક સભામા પ્રખોતતરી દરમ્યાન તેમણે કહેતું ‘ પહેલાં હુ પરમેશ્વર એ સત્ય છે એમ કહેતો પડી સત્યને જ પરમેશ્વર તરીકે ઓળખના લાગ્યો ત્યારથી હુ કહેતાતા નિરીશ્વરનાદીઓને પણ વધારે સમજના લાગ્યો મને થયું, એ પણ અમુક સત્યની શોધ કરનારા ને તેને માર્ગે આનનારા છે જ ને!’ જીનીવામા રેડ ક્રોસની ઉપયોગિતા વિશે એની મતનવનો જણાવ દીધેનો કે ‘ લગ્ઝમમા ધાવન થયેનાને મદદ કરી એ તો સારું છે જ પણ હુ તો એવા જમાનાની વાટ જોઉં છું કે જ્યાં લગ્ઝમો જ ન હોય અને રેડ ક્રોસ સોસાયટીઓની જરૂર જ ન રહે ’ એક તો સ્વિત્ઝરલેન્ડનો

પદારી મળક. ને તેમાં પાછો ડિમેન્શન મદિનો. એવે વખતે ત્યાંના ગંધકારના મના પર ગંધકાર પહેરી ગાંધીજીને ગાયના જોઈ, મને તો એ હજી ગાંધીજીનો ગમનકાર જ વાગેયો.

(૨) ૧૯૮૧ના એપ્રિલમા મારા પિતાથી વર્ષમાં છેડી જીભાગીમા દત્તા. તેમને કુલ મગજના અને ગુડાના હાર્ડિસન પર મળસા ગાંધીજીએ મને સંપદ આપેલી. જેમણે મને ડાકટર બનાવ્યો. તેમને માટે આખરે ડાકટરી હાર્ડિસન ન કરસા એ મને ગરશે નહીં એવું તેમને જાણના દત્તા. પણ તેઓ તો અનિસર્વ મૃત્યુ જોઈ ગૂંચ્યા દત્તા. ડાકટરી દત્તાઓથી તેમને દાનિ થુ યશે એમ તેઓ માનતા દત્તા. જના અમે તો તે પત્રી આડેક નિમ મુલો ડાકટરી હાર્ડિસન ગાયુ રાખેયા; ને ત્યાં હજી પિતાથીએ દેદ છેડ્યો.

(૫) ૧૯૮૨માં થોડા દિવસના આગમ માટે નારિક જ્યાં ગિરગજી મમે મદાદે રમાઈ મે સમાગમી નીકળ્યા. પણ વર્ષો રટેમન પર જ મળન માયુ દુખસાથી ને મક્કર આસાથી એ કાર્યક્રમ રદ થયો. તેમણે વર્ષમાં મે કા દત્તાક આગમ લીસા આદ દુ તેમને પહેગ્યાડસા રોસમામ ગંભો. તેમની ગાંધીજી પામે પહેગી જ્યાની ઉત્કટ કાંઠા, અને તેઓ પહેગ્યા તે કાણે જ ગાંધીજીનો તેમના ધરમા પ્રવેશ, એ એકજીમન પ્રવેશી વાગળી ગતાયનાં દત્તાં. ગદારથી જાને શાન્ત દત્તા, પણ જાનેને પર્નિશિનિની ગંબીરનાની ખગર દત્તા. સંયમ અને ગેદનું એ એક અનેરું દત્તું. મારા વર્ષાનિ સાગ દરમાન, ગાંધીજીને ૧૦૨૦ તાગ દોષ ત્યારે પણ જીમન ગાંધી તેઓ જોયા ગયાના પ્રમંગ મારી જનમુર્તિ છે.

વર્ષા, ૭-૮-૪૫

ગાંધીજીની સહૃદયતા

ઝવેરભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ

૧૯૪૪ ના અન્તમા ચરખા સઘની બેઠક પછી, રાજ્યજીની સૂચના સ્વીકારીને, ગાંધીજીએ ખોરાકના ઉપવાસને બદલે કામનો 'ઉપવાસ' સ્વીકાર્યો હતો. એ ઉપવાસ દરમ્યાન તેઓ સેનાગ્રામથી વર્ધા આવીને એક સપ્તાહ માટે જમનાલાનજીના દીકરી શ્રીમતી મદલસાજહેનને ત્યાં રોકાયા હતા. એ સપ્તાહનો ઉપયોગ તેમણે વર્ધા ને નાનગાડીની સરથાઓ બેઠામા કર્યો જેલમાથી છૂટયા પછી સરથાઓની સ્થિતિ જાતે નિહાળવાનો એમનો ઇરાદો હતો જ. આ અનોખા ઉપવાસને લીધે એ ઇરાદો પાર પડ્યો ઉપવાસ અનોખો એક કરતા વધારે દૃષ્ટિએ હતો એક તો કામના ઉપવાસની કલ્પના જ નહીં બીજી એ ઉપવાસનો અર્થ કામ છોડવું એવો હતો જ નહીં બીજા ઉપવાસ દરમ્યાન એમનો કાર્યક્રમ ભગ્યક રહ્યો. પણ પોતે થઈને અમુક કામ કરવું છે, અમુક કામ બાકી રહી ગયું છે, એવો બોલો મગજ પર ન રાખતા, અનાયાસે જે કામ સામે આવી પડે તે કરવા, તે મગજને હલકું રાખવું, એ અર્થ હતો એ રીતે એ માનસિક બોખનો ઉપવાસ હતો એમ કહી શકાય.

વર્ધાના એક સપ્તાહના એ વસનાટ દરમ્યાન મગનગાડીના કામને અંગે હું ગાંધીજી પાસે બેસી હતો અમૃતનાલ નાણાની પણ હતા કનુ ગાંધી પીઠે માનિશ કરતા હતા ગાંધીજીનો માનિશનો સમય સામાન્ય રીતે સરારનો હોય છે, અને ત્યારે તેઓ સૂતા સૂતા આજે શરીરે માનિશ કરાવે છે આ સમય રાતનો હતો બેઠા બેઠા માત્ર પાસળીઓ જ ચોળાવતા હતા એટલે આ માનિશમા કંઈક વિશેષતા જણાઈ. મેં પૂછ્યું. 'બાપુજી, આપની તમિયત કેમ છે?' 'સારી છે,' તેમણે ઉત્તર આપ્યો. 'માત્ર અત્યારે મારી પાસળીઓમા દુખાવો બિપડ્યો છે. પણ

તેનું કારણ જાણો છો ? નદનાલની દીકરી હરિષ્ચંદ્રાની તબિયતના સમાચાર જાણીને મને આઘાત પહોંચ્યો છે એ ગિયારીને જીવનની ઉમેદ છે. સુશીલા એને લઈને નાગપુર ડાક્ટર ડેવીડને જતાવી આની ડાક્ટરે કંઈ કે એના જ ને ફેફસા પૂરેપૂરા જગડી ચૂક્યા છે, ને પોતે કેસ હાથમાં લેના તૈયાર નથી ડાક્ટર ખીલું કરી પણ શું શકે ? નદનાલના માથા પર પણ બોત્તે છે બધા મૂઝાયા છે આ પરિસ્થિતિથી મને આઘાત લાગ્યો છે, ને આઘાતને કારણે મારી પાસગાઓ દુખે છે એ દુખાવો ઝાઝો વખત ટકાવના નથી આ વાત સમી જશે એટલે દુખાવો પણ સમી જશે '

વર્ધા, ૨૧-૭-૪૫

એમના મન્ત્રીમંડળમાં

કહ્યું 'બાપુજી, તમે ડાગળ બચાવો છો, પણ અમારી તો આખો ફૂટે છે !' પેલી ઝીણા કાગળની પસ્તી મારા હાથમા જ હતી ગાંધીજી કહે 'એ મને પાછી આપ' મેં કહ્યું 'ના, આ હું નવી લાતી તેના પર તમે લખો' ગાંધીજી કહે 'ના, તું પહેલી મારી પસ્તી પાત્રી લાત પછી તને કહું' મારે નહૂંટકે હાથમાની પસ્તી આપની પડી એમાથી જ એક ઝીણો કાગળ લઈ એની ઉપર એમણે શાહીથો લખ્યું 'હું બાપુજી કે મારે શાહીથી લખવું જોઈએ. એને માટે આ પસ્તી જવાબદાર નથી પણ હું હવે હું શાહીથી લખીશ પણ આ પસ્તી તો હું રાખીશ જ.' મેં કહ્યું 'તમારે હવે આની પસ્તી નહીં વાપરનાની હું હમેશા સારી આપી જઈશ' આવું તો ત્યારપહેલાં ઘણાંએ કહ્યું હશે પણ કાણ જાણે ક્યાંથી ગાંધીજી ખરાબ પસ્તી શોધી જ કાઢે છે કાંતો ખરાબ રીતે ફાડે ના પરખીડિયાની હોય, કાંતો પાતળા કાગળની હોય ગાંધીજીની ઘણીએ અગત્યની વાતો આવી પસ્તી ઉપર જ લખાય આપણે એની નકલ કરી લઈએ એ જુદી વાત પણ આપણને એમના જ હસ્તાક્ષરમા એ રાખવાનું મન થાય એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે

(૨) ગાંધીજી રોજ બપોરે યે ઉપર માંગીને પાટો રાખીને સૂઈ જાય છે એ પાટો છૂની ન જાય કે ખરી ન જાય તે માટે એ ૥ પર એક વપક વીની એને સેફ્ટી પીન લગાડે છે એક દિવસ એ પીન ક્યાં મુકાઈ ગઈ પાટો તૈયાર કરનારી છાંત્રીએ ખૂબ શોધી પણ મળી નવી ગાંધીજી મિત્રોએ એ બીકે એણે એવડા જ કંઈની બીજી એ પીન ત્યાં મૂકી એને મિત્રોએ જાણ નહીં કે ગાંધીજીની પીન એક ખામ જાતની, કાંત ન આવે એ રી, હોય છે સંજોગ-સાત્તે એપડીઓ મૂકનાના ખાનામાથી ગાંધીજીને જ એ પીન મળી પેલી છોકરી પાટો માધમા આવી ત્યારે ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'આ પીન ક્યાંથી આવી ?' જવાબમા એણે કહ્યું 'ત્યાં બાપુજીમા

પડી ગઇ હતી તે મળી. ' ગાંધીજી કહે ' જો એ પીન તો આ ગ્રહી તું કરી જઈને એક પીન માટે થઈને જૂઠું બોલે તેના કરતા બૂલ કખૂલ કરી દે તો એમાથી નમ્રતા શિખાય. આવી નાની વસ્તુ પરથી જૂઠું બોનનાની આપ્ત ઘણીનાર મોટું સ્વરૂપ પકડે છે. '

(૩) જ્યેક મહિના પર સેનાગ્રામમાં ગાંધીજી માદા પડી ગયા હતા. ખુબ સખત ઉધરસ હતી એક પૈદે પોતાની દવા સાથે એમને બદામનો શીરો ખાવાની સૂચના કરી એની ભારે ચીજ ગાંધીજીને પચે જ નહી એમણે પહેલા તો ના પાડી પણ એનાથી તેઓ સારા થશે એની ધંધને ખાતરી હતી, અને એણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે ગાંધીજીએ ખાનાની દા પાડી. શીરો આવ્યો ત્યારે કાનો* પાસે બેઠો હતો એ કહે ' જાણુજી તમારાથી શીરો ખાય ? આ તો મીઠાઈ જ કહેવાય ને ? તમે તો બધાને આવુ ખાનાની ના પાડો છો, ને આશ્રમમાં તમે જ સૌથી મોટા થઈને ખાઓ છો ! આ તમને પચવાનો જ નથી. ' ગાંધીજી હસ્યા અને ખાઈ ગયા અડધા પોણા ક્વાક પછી એમને ઊનગી થઈ ગઈ એ પચે એમ તો હતુ જ નહીં કાનો કહે ' જુઓ, હું કહેતો હતો એનું જ ભુ ને ? ' ગાંધીજી હસ્યા અને કહે ' ખરી વાત છે. '

(૪) હું એક વરસની હતી ત્યારની, મારી બાએ કહેલી, વાત છે કેનાના દિવસ હતા. સાગરમતીની ગંગા એટલે પૂછવું જ શું ? એક દિવસ મને લઈને મારી બા સાજની પ્રાર્થનામાં ગઈ બધા બેઠી ગયા હતા પ્રાર્થના શરૂ થવાને થોડી વાર હતી એનામાં મેં ગડના માડવું ગાંધીજીએ બેધુ, ને મારી બાને પૂછવું ' આ કેમ રડે છે ? ' મારી બા કહે ' હું એને આ ઝખનું ને ચડી પહેરાનીને લાની છું ને એને તાપ લાગે છે '

ગાધીજી મહે ‘ એને વળી કપડા શા ? મઠી નાખો એ તો ભગવાનને ત્યાં જો કપડા પટેરીને આવી છે તેમા જ ખુશ રહેશે એને આની જરૂર નથી. ’

(૫) નાના છેકરને બેઠા આપણની મઠ વાત નીમ્મે ત્યારે બહેન મનુએ મટેલો એમ પ્રસંગ યાદ આવે છે એણે પ્યારેનાલજના ભાઈની નાની બેળી માટે એમ ચાદીનો ઘૂંચરો ને ચાદીનો પ્યાલો બેટ મોકલ્યા સુશીનામહેને એ બંને ચીજો ગાધીજીને બતાવી મનુ તો તે વખતે ત્યાં હાજર નહોતી એટલે ગાધીજીએ પ્યાલો ને ઘૂંચરો પાછા મોકલ્યા, અને એક ચિટ્ઠી લખી કે ‘ હવે તને મનુડી કેમ કહેનાશે ? તુ તો મનુમહેન બની ગઈ ! હુ તો આ જોઈને ભીકળી જાયો છુ ચાદીનો ઘૂંચરો અને પ્યાલો તને શોભે ? તુ બેળીને બગાડવા માગે છે ? પણ મારા દેખતા તુ એને નહી બગાડી શકે હુ છત્તુ કે આ ઘૂંચરો ને પ્યાલો તુ તારી પાસે જ રાખે એ તને યાદ રહેશે આપણને ગરીબને આવી બેઠા આપવી ન શોભે અને લેવી પણ ન શોભે ’

પૂના ૨૦-૭-૪૫

પહેલા પ્રભાતના પહેલાં ફિરજો

નારાયણ મહાદેવ દેસાઈ

જીવનનું પહેલું પ્રભાત કેને ન સામરે ? કુમળા ફૂલને સૂર્યદેવ પોતાના ફિરજો ને નિમ્સાવના મથના હોય ત્યારે ફૂલ કેની લાગણી અનુભવતુ હશે ? એ લાગણી ફરીથી અનુભવવાનું મન કયા ફૂલને ન થાય ? ગાધીજીને ત્યારે હું ‘ દાદા ’ કહેતો બીજા જે નામથી બોલાતા

હોય એનાથી કંઈક ભુલે જ નામે બોનાવવામા મને એક પ્રકારનો ગર્વ થતો. દાદાજીની પટેલી યાદ તો એટલી જ છે કે તેઓ અમને બધાને બહુ વહાલા લાગતા, અને એટલે જ બહુ સારા લાગતા. ફરના જવાનું હોય ત્યારે મોટાઓ એમની ‘લાકડો’ થતા મહુ ફાફા મારે, પણ ‘લાકડી’ તો અચૂક અમે જ થઈએ. દાદાજીની ચાનનાની ઝડપ એની કે કેટલીકનાર તો અમે હારી જતા. આમ છતાં પણ મોટેરા જે ન મેળવી શમ્યા તે અમે સહેલાઈથી મેળવી લીધું તેનો અમને ખૂબ જ આનન્દ રહેતો. પ્રાર્થનામા પણ એમ જ ગીતો મધા ગાંધીજીની સામે હાર મધ બેસે અમે ગાંધીજીની પાસે જ હાર બતાવીને બેસીએ કેટલા ગર્વની વાત ! પરંતુ જ્યારે બપોલે જાણ એમના બોળામા ચડી બેસતા ત્યારે કપરુ પડતું આખી પ્રાર્થનામા અમારે શાન્તિપૂર્વક બેસી રહેવું પડતું તેનો અમે બદલો વાળતા.

પણ થોડા જ દિવસમા એક એવો પ્રસંગ મળ્યો જેને લીધે અમે ગાંધીજી ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયા. શાન્તિકુમારભાઈએ મુ મધથી એક કુરડિયો ભરીને રમકડા અમારે માટે મોકલેના. એક દિવસ એ ગાંધીજીના ઓરડામા પડ્યા રહ્યા. અમને સાત મળી અમારામનો એક જાણુ જાતે જઈ એની તપાસ કરી આપ્યો. અમારી પાસે આનીને એકએક રમકડાનું એણે લગચાઈ જવાય એવું વર્ણન આપ્યું. અમે બધા બાગકો એ તોપો, ગાડીઓ ને થોડાએના માનિક બનના તનખાપડ થઈ ગયા. પણ એવલામા અમને ખગર પડી કે અમને એ નથી મળનાના ‘માપુ’એ ના પાડી છે’ અમે તો બિપજ્યા લશ્કર લઈ માપુ સાથે લુદ ફરના.

આક્રમણ અમે જ શરૂ કરીએ ને ! ‘માપુ’, અમારા ગમકડા અમને આપો એની ઉપર અમારો દમ છે, ‘અમારામાના કોઈક મોગ હોકરાએ મ્હુ

‘ કેમ ? ’

‘ તમે એ રમકડાનું શું કરશો ? ’

‘ અમે એનાથી રમીશું ’

‘ એ રમકડે આપણાથી રમાય કે ? ’

બાપુએ અમને ‘ આપણે ’ મા ગણા, એટલે અમારું વિરાધી બધું
કેટલેક અંશે ઓછું થયું. તોયે અમે લડ્યે રાખ્યું

‘ કેમ, એમા શું ખોટું છે ? ’

‘ અરે ! એ તો વિદેશી રમકડું છે આપણે એનાથી રમીએ ?
આપણે તો સ્વદેશી રમકડે રમનારા છોવાઈએ ’

વિદેશી રમકડે રમવામાં કંઈક નાનમ ગહેની છે એમ અમને
સમજાયું એટલે અમારી કોઈ પાછી વળા તે વેળા ‘ રહેની ’ નો અર્થ
પૂરો તો કેમ સમજાયો હોય ? કાનજી મને યાદ છે કે એ રમકડું
આશ્રમમાંથી ગયા ની ત્યાં સુધી એનાથી ન રમી મમારનો વચાઓ
અમારામાંથી કેલામને ઝટી ગયો

બાપુજી સાથેની અમારી ખરી દોઝની તો જાણી ત્યારે તે મો વરણ
જે સમાવના ત્યારે દર અંક સાથે એક સારા આશ્રમ માટેમના ‘ હા હા હા હા ’
ને તેઓ અચૂં કાગળ વખતા અમને ‘ મગ લખતા નાનકડું મગ ’
ગીતમાંની કડી આમ કંઈ ગે નાં ની અમારા બે પિતૃશિષ્ય ‘ રમાના
વતી રમવા વળી આપતા એમા પ્રાંતી પંપરા ને અમારા માતાના
કાગળ જા. અને બાપુજી અમને દેખા ને ત્યારે જાણે આપે તે અમને
અમનું નહીં એક વખત મે મનમાં પૂ. ‘ જાણુ, નીત મા નાનકડું
ત્યારે એક કોઈ પૂટે છે તારે કુંજી બચા. ’ એના વચો જાણુ મા પે
છે. પણ અમે તે બધાં તમને લાગે કંઈક જાણી પ્રમા પૂડીએ કીએ

તેનો જવાબ તમે કેમ એકમે લીગીમા પતાની દો છો ?

આ પ્રશ્નની બુદ્ધિમત્તા વિશે મોટેરાઓ પાસેથી અમે પ્રશ્ન સા સાબળી હતી એટલે મને થયું કે ખરેખર જ મે કંઈક ભારે પ્રશ્ન પૂછી દીધો છે મારી સાથે બીજા કેટલાય ગોશ્ચિયા આ પ્રશ્નના જવાબની રાહ આતુરતા પૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા

આખરે અઠનાડિયું પૂરું થયું બાપુજીનો કાગળ આવ્યો બીજાઓના કાગળથી આ વખતે મારા પર જુદો કાગળ હતો તેમા લખ્યું હતું ‘ તારો પ્રશ્ન તો બરાબર છે પણ કૃષ્ણ ભગવાનને એક અર્જુન હતો, અને મને તો તમે કેવલાય છો, તેનું શું ? ’

કેટલીકનાર શિક્ષકોની ફરિયાદ કરવા પણ આ કાગળોનો ઉપયોગ થતો ચોમાસાના દિવસ હતા વરસાદ વરમીને નહીં ગયો હતો, પણ આગણના આભોગિયા ભરાઈ ગયા હતા ઉદ્યાગમ દિરમા જવાનો વખત થઈ ગયો હતો પણ હું તો એક આભોગિયા પાસે મેસી એક પાદ્ય વડે કેટલીક દૂતી કીડીઓને મચાવી રહ્યો હતો એટલામા અમારા શિક્ષક મારી શોધમા ત્યાં આવી પહોંચ્યા મારા ધન પડીને મને ઉદ્યોગમ દિર મુઠ્ઠી ખેંચી જવામા આવ્યો એ વિશેની પૂરી હકીકતનું વર્ણન મે બાપુજીને લખી જણાવ્યું તેમને એ રાચી દુખ થયું, ને તેમણે શિક્ષકને કાગળ લખ્યો એને પરિણામે અમને માર પડતો મધ થયો

હવેની વાત પાચેઽર્થ પંચીની છે ધર્મની મારના । હાઈસ્કૂલ (અત્યારના નવભારત વિદ્યાનર) મા મને ભણવા મળ્યો એના પહેલા હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિનયમન્દિરમા હતો એને પછેને જ નિચ્છે મને નની શાળા ને વિદ્યાપીઠ વચ્ચેનું અંતર દેખાઈ આવ્યું ત્યાંના શિક્ષકોની ભણાવનાની રીત, અસખ્ય ભારા અસખ્ય નર્તણું, અને મિનના કપ ।

મને ખૂંચ્યા ઘેર આવી પિતાજી આગળ બંધી હકીકત વર્ણવી મે કહ્યું
'આ શાળામાં હું નહીં ભણું'

'તો શું કરીશ ?'

'તમારી પાસે ભણીશ'

'મારી પાસે વખત ક્યા હોય છે ?'

'તે હું કાંઈ ના જાણું હું તો ગમે તે થાય પણ કાલે એ શાળામાં જવાનો નથી'

અમે એ વખતે મગનવાડીમાં રહેતા હતા, અને બાપુજી સેનાગ્રામમાં પિતાજીએ બાપુજીને કાગળ લખી મારે નિર્ણય જણાવના કહ્યું મે કાગળ લખ્યો, અને મારો આખો 'ખટલો' બાપુજી પાસે પહોંચ્યો

શ્રી આર્યનાયકમજી તે વખતે મારાડી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય હતા એમનો આગ્રહ હતો કે મારે અભ્યાસ પડતો ન મૂકવો બીજો દિવસે સવારે અમને બનેને બાપુજીએ સેનાગ્રામ બોલા ના સેનાગ્રામન સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય મનોહર હોય છે તે દિવસની સનારતુ આખું દૃશ્ય મારી આખો આગળ તરે છે પ્રભાતના કિરણો બાપુજી પર પડતા હતા એમણે હસતા હસતા અમને બનેને ફરવા જતી વખતે સાથે લીધા

આર્યનાયકમજીનું કહેતું હતું કે 'એને વ્યવસ્થિત શિક્ષણ નહીં આપો તો એનું આખું ભણતર રખડી જશે'

બાપુજી મહે 'આવી શાળાઓમાં વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થાય જ કેમ ? જામના ઉપર તો મારે પ્રયોગ કરવો છે ઘેર રાખીને કામ મારફતે જ યુનીવર્સિટી ક્રમના સારું શિક્ષણ કેમ ન આપી શકાય ?'

નાયકમજીએ બીજી દલીલ અજમાવી જોઈ 'જામલો અત્યારે

કુમળી વધતો છે એટલે નિશાળમાં ભણવા નથી ઇચ્છતો. પણ મોટો થશે ત્યારે પસ્તાશે ને તમને વગોવશે. ’

બાપુજી: ‘ મોટો થશે ત્યારે એને પસ્તાવાપણું હું રાખીશ જ નહીં. અને યુનીવર્સિટીની કેળવણી તરફ આકર્ષાશે તોપણ મને કંઈ દુઃખ નથી થવાનું. હમણાં જો એ સમજપૂર્વક શાળામાં જવાની ના પાડતો હોય, તો એને મોકલવો એ તો અત્યાચાર જ કહેવાય. ’

દલીલો અનેક થઈ. બધી દલીલોનું પરિણામ એ આવ્યું કે દલીલ કરનારને જ બાપુજીના વિચારો માનવા પડ્યા. મારે તો કાઠીની સાથે દલીલ કરવાપણું નહોતું રહ્યું, કારણ મને તેમણે કહ્યું: ‘ તું લોકોની દલીલથી મૂંઝાસે નહીં. હું તારો વકીલ છું. ’

આજ સુધી તેઓ મારા વકીલ રહ્યા છે. પણ એની વાત મારે આજે કરવી નથી. આજે તો પહેલાં પ્રજાતકિરણોમાં નાહવાનો આનન્દ જ લેવો છે.

સેવાગ્રામ, ૨૩-૭-૪૫

સેવાગ્રામમાં ગાંધીજી

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ગાંધીજી વાઇસરોયને થોડા જ વખત પર મળવા ગયા ત્યારની એક વાત છે. એ વાત શુભ નથી, એટલે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં હું વાંધો નથી જોતો. વાઇસરોય અને ગાંધીજી બંને હાંખી વાતવોતને અન્તે સમજ્યા કે એમની વચ્ચે મેળ ખાવાનો અવકાશ નથી. તે પછી વાઇસરોયને થયું કે હવે પાછા મળવામાં કંઈ સાર છે ખરો ? અને કંઈ નવી વાત કે નવી

દગખાસ્ત કરવાની ન હોય, તો એકબીજાનો વખત મગાડવાથી શો ફાયદો ? પણ સાથે બીજો પ્રિયાર આવ્યો કે આ 'વાટાઝાટો' આમ એકાએક બંધ થઈ જાવ એથી લોકોના મનને આત્રાત નહીં થવા પામે ? લોકોને ખોળી આશા સેવતા બેસી રહેવા દેના એના કગ્તા તેમને ખરેખરી વાત ખુલ્લું ખુલ્લા કહી દેવી એમા જ મર્દાનગી રહેતી છે, એ વાતમા તેઓ પણ સમત થયા ને પછી તેમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું 'ત્યારે તમે સેનાગ્રામ જવા ક્યારે નીકળશો ?' ગાંધીજી કહે 'મારુ ચાલે તો આજે સાંજે જ બેશક તમારે મારુ કામ હોય ત્યાં સુધી હું અહીં રહેનાર બધાયેનો છું ૧૩મી સુધી હું સહેજે રહી શકુ એમ છું પણ મારી અહીં જરૂર ન હોય તો તરત જ સેનાગ્રામ પાછો જવા ઈચ્છુ ખરો મારા મનમા એવું જ રટણ ચાલે છે હું ત્યાં કેટલાક દર્દીઓને મૂકીને આવ્યો છું એ મારા અતિનિડટના સાથીઓ છે ને હું એમની પાસે હોઉં છું ત્યારે મારા મનને જેવો આનન્દ આવે છે તેવો બીજા કશામા નથી આવતો ' જેઓ ગાંધીજીના નિકળના સમાગમમા નથી આવ્યા તેઓ કદાચ બોલી જોડા 'આ કેવી વિચિત્ર વાત કહેશય' જગતમા કોઈ પણ દેશનેતા કે મુત્સદ્દી આવા વચન બેલ્યો હોય એવું અમારી જાણમા તો નથી ' ખરી વાત છે એને ગાંધીજીની 'નિગાઈ' કહેતી હોય તો ભને કહો પણ એમનું બળ પણ એમા જ રહેતું છે શરીરની ને મનની બીમારી ભોગવતા માણસોની સારવાર કરવાનું કામ તેઓ આખી જિંદગી અતિશય રસથી કરતા આવ્યા છે એ વાતની એમને લગતી લાગેતી છે એમ કહી શકાય પ્રાણીઓને જીવતા ચીરવા સામે એમના આત્માએ બળવો ન પેટકાર્યો હોત, તો તેઓ ઝાકર અને શસ્ત્રવૈદ્ય થયા હોત એમણે વડીનાતનો ધંધો સ્વીકાર્યો, ને એમના સમયનો ધણો મોટો ભાગ જાહેર જીવનમા ગયો, એ ખરું પણ માદાઓની સેવાશુભ્રૂના રૂપાની જે હોશ હતી તે તો કાયમ જ

રહી છે પહેલા તે એક શોખનો વિપ્લવ હતી, પાછળથી એમનો આત્મા એ ઝામને માટે તનસનો થયો છે, ને તેઓ એ કામ પોતાના આત્માને સતોપના કરે છે એમ કહી શકાય.

આ માદા, અપગ, ને ગાડામા ખપતા માણુમો પામેથી જ એમને પ્રેરણા મળે છે અમે સેનાગ્રામ છોડીને ક્યાક પ્રનાસે જઈએ છીએ ત્યારે ટપાલમા આવેલા જે કાગળો ગાંધીજી આગળ મૂકવાના હોય તેમા સૌથી ઉપર આ ભાઈગહેનોના કાગળ મૂકના એની સૂચના ગાંધીજીએ આપી ગયેલી છે આ દર્દીઓના આહાર, સ્નાન ને ઉપચાર વિષે કોઈ પ્રશ્ન પૂછના આવે, તો ગમે તેની અગત્યની વાતચીત કે મુલાકાત ચાલતી હોય તે વચ્ચેથી અટકાવીને પણ ગાંધીજી તેનો જવાબ આપ્યા વિના ન ગહે. એમની આ ટેન—અથવા કહેવું હોય તો કહો કે નમગાર—મધા બાણી ગયા છે, એટલે એકબે અપનાદ બાદ કરતા કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકો વર્ધા બહાર ભગવામા આવી છે સમિતિની જે વિનિસર બેઠકો થાય છે તે તો વર્ધામા જ ભરાય છે પણ વિનિસર ન ગણાય એની, ને તેથી વધારે અગત્યની, બેઠકો તો સેનાગ્રામમા આવેથી ગાંધીજીની માટીની ઝૂપડીમા જ થાય છે. મેનાગ્રામ આગ્રમમા એ કુટીર નાનામા નાની છે, છતાં ચોખ્ખાઈમા એની તોલે આવે એની બીજી એક કુટીર નથી. લોર્ડ લોધિયન અને સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ જેવા માણુમોએ એ કુટીરમા જ ગાંધીજી સાથે વાતો કરેલી સેનાગ્રામમા મોક્ષ કે ખુશી તો હોય જ ક્યાથી ? તાડપત્રની ચટાઈ ભોય પર પાથરી હોય તેના પર જ બેસનાતુ. ભોય પર પવાળી વાળીને બેસી ન શકે તેને માટે ક્યારેક એક સ્ટુવ મૂકવામા આવે એટલું જ. ખુરસીઓ વગેરે નથી હોતુ એને લીધે જમીન પર બેસવાની જગા હીકવીક ગહે છે એ સાચુ. છતાં જ્યારે ૧૦-૧૫ માણુસોનુ કોઈ પ્રતિનિધિમળ ગાંધીજીને મળના આવે ત્યારે એમને

જગાની સકાશ બહુ પડે છે લીંતો પર મીરાબહેને માનીથી ઉપસાવી કાઢેના કેટલાક ચિત્રો છે એ જ આ કુઠીરનું સુસોભન કે શણગાર છે.

કારણ કાપેક નામના એક લેખકે કહ્યું છે કે દુનિયામાં બે વર્ગના માણસો હોય છે—એક વર્ગને જાતજાતનું રાચરચીલું ભેણું કરી તેનાથી આખું ઘર ભરી કાઢવું ગમે છે. બીજો વર્ગ પોતાને માટે અને એટલી ઓછી ચીજો વસાવે છે ગાંધીજીમાં આ બંને વર્ગોનું મિશ્રણ થયેલું છે. તેમની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી છે, છતાં તેઓ જાતજાતની ચીજો ભેગી કરે છે તેઓ જેમ જરૂરી વાતો યાદ રાખી, બીજા જરૂરી વાતો ભૂલી જાય છે, તે જ પ્રમાણે એમની કુટીરમાં જે ચિત્રપિચિત્ર ચીજો ભેગી કરેલી છે તેનું એમને કંઈક ને કંઈક કામ હોય જ છે જે પગે એમને ખીની કે ટાકણી કે પૂરાનો ટૂંકડો કે પસ્તીમાંથી બનાવેલું પરખીડિયું જોઈએ તે પગે એમનો હાથ અચૂક ચોગ્ય જગાએ પડે છે, ને એમને એ ચીજ માટે ખોળાખોળ કરવી પડતી નથી.

મળવા આનંદારા ગમે તેટલા હોય કે ગમે તે વખતે આવે, તોપણ આ નાનકડી કુઠીરમાં જ સારથી સાજા સુધી ગાંધીજીની બધી પ્રતિષ્ઠા ચાલે છે રોજ સરારે ૧૧ વાગે તે ભોજનાનય બની જાય છે, કેમકે દદીઓના સામાન્ય ઉપચાર કરવાનું હો મુશ્કેલીના નાપરને દસ્તક છે ખર, પણ એ દદીઓને આદાર તો ગાંધીજી કહે તે જ લેવો પડે છે એ દદીઓમાં સિધના આગેરાન અને કાર્પવાદક સમિતિના સભ્ય શ્રી જયરામદાસ દોષતરામ જેવા પ્રસિદ્ધ માણસો પણ ક્યારેક હોય છે એ બધા દદીઓને ગાંધીજીની હાજરીમાં જમવાનું પીરસાય છે, ને ગાંધીજી ખોરાગની એકેએક ચીજની વીગતનાર તપાસ રાખે છે આ પત્રી એક ક્યાકની અદર આ કુઠીર ‘ઓશીમ’ બની જાય છે તે દિવસની ટપાનમાં

આવેલા કાગળો ને છાપાં ગાંધીજી આગળ મુકાય છે. છાપાંમાંથી મુખ્ય મુખ્ય ખબરો સાંભળે ને કાગળો પર નજર ફેરવી જાય, તે પછી તેઓ થોડો વખત સૂઈ જાય છે; ને તેમના મદદનીશો પણ એ વખતનો એવો જ ઉપયોગ કરે છે. પછી લખવાનું કે મળવા આવેલાઓ જોડે વાતો કરવાનું કામ ચાલે છે. કેટલીકવાર તો આ વખત દરમ્યાન ગાંધીજી પેટ પર માટીની લોપરી રાખીને સૂઈ રહે છે. લોહીના દબાણ માટેનો એમનો આ કાયમનો ઇલાજ છે—તે કોઈ ઝકટરે સૂચવેલો નથી, પણ તેમણે પોતે જ યોજ્યો છે. ઉનાળામાં માથે માટીનો પાટો હોય તે જુદો. મળવા આવનારા એ જોઈને આશ્ચર્ય પ્રગટ કરે. તો ગાંધીજી આનંદભરે તેમની આગળ માટીના અદ્ભુત ગુણોનું વર્ણન કરે છે, ને કહે છે : ' એટલા જ માટે તો હું એના પર પગ મૂકીને ચાલવાને જાહેર એને મારા માથા ને પેટ પર મૂકું છું.' આ પછી કાંતણનો વારો આવે છે. એની સાથેસાથે લગભગ હંમેશાં મળવા આવેલાઓ જોડે વાતો તો ચાલવાની જ. પણ ક્યારેક તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢાળના રેટિયાની વીગતો તપાસવામાં ને તેના યોજકને સૂચનાઓ આપવામાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પણ જોવામાં આવે છે.

‘ યરવડા ચક્ર ’ એ નામ કેવી રીતે પડ્યું એની ખબર બહુ ઓછા લોકોને હશે. એક જગાએથી બીજી જગાએ સહેજે ફેરવી શકાય એવો રેટિયો મૂળ તો સુરતના શ્રી. વીમાવાળાએ યોજ્યો. ગાંધીજી ૧૯૩૦માં યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે અનેક પ્રયોગો કરીને એ રેટિયામાં ઠીકઠીક સુધારા કર્યા, ને તેને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યો. તેથી જ એ પેટી-રેટિયાનું નામ ‘ યરવડા ચક્ર ’ પડ્યું છે. તે જ પ્રમાણે, એ જ યરવડા જેલમાં તેમણે કરેલા અનશનને પરિણામે જે કરાર થયો તે ‘ યરવડા કરાર ’ ને નામે ઓળખાય છે.

પણ આ તો વિષય-ાન્તર થયું. પાંચ વાગે સાંજના બોજનનો ઘંટ વાગે

છે, ને આ કુઠીર ફરી બોજનાવયુ રૂપ ધારણ કરે છે, ને ત્યાંથી ફરી ત્યાં આવે છે બાજન થઈ રહે એટલે કુઠીર સૂતી પડે છે, કેમકે સહુ ફરના જન છે સાય પ્રાર્થના પઠી આ કુઠીર ને તેની આગળની નની ઓશરી શયનગૃહ બની જાય છે ગાંધીજીના નિત્યક્રમમાં પ્રાર્થનાના જેટલું જ અનિનાય રથાન સનારસાજના ફરનાને જ એ વખતે પણ તેઓ ઘણું કામ ઉકેલે છે રસોડું, ખેતરના પાક, કે ગોશાળામાં નવું જન્મેલું વાઙુ એ સર્વને લગતી વીગતો તે તે વિભાગના સચાલકની સાથે તેઓ ચર્ચા છે વધાના ચર્માનરના કે ગ્રામઉદ્યોગ સંઘના ઘણા કાર્યકર્તાઓ વાતો માટે ભુદો સમય નથી માગતા પણ ગાંધીજી સાથે કરવા જઈને પોતાનું કામ પતરી લે છે ઘણીવાર એ વખતે ગભીર પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા પણ થાય છે પણ એના કોઈ મુનાકાતી ન હોય ત્યારે ગાંધીજી તેમની સાથે વીકળેના નાના બાળકો સાથે વિનોદ કરીને દિવસનો થાક ઉતારે છે ને એ બાળકો — ગાંધીજીના એ નાનકડા પોત્રો — એમને ઘણીવાર ખડખડાટ હસાવે છે એ નાનો બાળક પૂછે છે ‘બાપુજી તમે દિલ્લી જાઓ છો ?’ ‘હા’ ‘‘ કેમ ?’ ‘વાઈસરોયને મળવા’ ‘પણ દર વખતે તમે જ વાઈસરોયને મળવા જાઓ છો વાઈસરાય તમને મળના કેમ નથી આવતા ?’ એ સાલળીને સહુ ખડખડાટ હસા પડે છે બીજો પૌત્ર ૧૬ જ મહિનાનો છ મૈત્રવાર હોય ત્યારે તે ‘બાપુજી, બાપુજી’ કરીને ખૂબ પાડે પણ જવાબ ન મળે એટલે તે ગાંધીજીની લાકડી ફરીફરીને ખેંચે છે, પોતે હસે છે, ને સહુને હસાવે છે

પણ કામનો બેઝે દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, એટલે આવી વિનોદની પગા અતિપિરન ચર્ચ પડી છે દિવસ હોય કે રાત, નાગપુરથી છાપાવાળાઓ ભારતમંત્રી લોડે એનેડનું છેલ્લું ભાણ કે લોડે લોનનીધોની તાજી મહેરાત લઈને, એ નિમેનો ગાંધીજીનો અભિપ્રાય

પૂજ્યા આવી ગયે છે એ વચ્ચેનો એમને ફરવાને વખતે વાચી સહજાવાય છે ને તેનો જવાબ તેઓ પાછા આનીને લખાવે છે, અથવા દિવસમા ગમે ત્યારે થોડોક વખત ઝાઝીને લખી કાઢે છે હિંદની પરિસ્થિતિ બિનેની લોર્ડ એટનેટની છે ની મુનાઝતનો જવાબ ગાંધીજીએ માનિસ અને હજમત કરાવતા કરાવતા લખેનો એમના અક્ષર કંઈ બહુ સુનાવ્ય તો ન ગણાવ ને આમ બીજા કામની સાથે લખેના હોય ત્યારે એ ઉકેલવાનું બાપડા ટાઈપિસ્ટને જ નહીં, ખ્યારેંડ તો ગાંધીજીને પોતાને પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે

ગયા સ્નાતન્ત્ર્ય દિન પ્રસંગે લેવાની પ્રતિજ્ઞા નિરે અનેક પ્રશ્નો લાઈને અમારામાથી એક ભાઈ ગાંધીજી પાસે ગયા, ને પૂછ્યું ‘ મને આપ શુ ફરવાની સનાહ આપો છો ? જેમાથી આજના બધા અર્થો નીકળી શકે એની પ્રતિજ્ઞા આપે કેમ વડી ? ’ ગાંધીજી કહે ‘ જુઓને, વેળાથી અગણિત અર્થો નીકળે છે કે નહીં ? આપણી પ્રતિજ્ઞા પણ વેદના જેવી છે તમારામા એનો અર્થ કરવા જેટની શુદ્ધ ન હિંમત હોય તા પ્રતિજ્ઞા લો નહીં તો ન લેશો ’

‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ’ ના અગ્રન મને મથાળે એક નિયામન દરરોજ અપાય છે તે ગાંધીજી અચૂક વાંચે છે વણીનાર તો એ સિવાય બીજા કશું વચનાને એમને દિવસમા વખત જ નથી ગહેતો થોડા વખત પર એમને એમા એક વચન એવું મળી ગયું જેનું આચરણ તેઓ જીવનભર જ્ઞાનપૂર્વક કરતા આવ્યા છે, કેમકે એમા અહિંમાનું એક અગ વર્ણવેલું છે એ વચન તેમણે હવે પોતાની બેઠક સામેની દીવાન પર ટિગાડ્યું છે એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે ‘ તમારી વત સાચી હોય ત્યારે તમને મિમ્મજ ઠેકાણે રાખવો પોસાય એવું હોય છે તમાગ વિરોધીની વાત સાચી હોય ત્યારે તમને મિમ્મજ જોવાનું પોસાય એવું નથી હોતું ’

એટલે જ કોઈ અમલદારના ખીજ ચડે એવા બચાવથી કે કોઈ મુત્સદ્દીના બેહુદા ભાષણથી તેઓ ખિન્નતા કે બેચેન થતા નથી ' તુલસીરામાયણુ તેમને નિરંતર પ્રેરણા ને શાન્તિ આપે છે, ને તેને એમની પ્રાર્થનામાં ગીતાના જોટલું જ સ્થાન છે તુલસીદાસનું એક વચન તેમની જીભે હંમેશા ચડે છે, તે આ પ્રમાણે છે

જડ ચેતન ગુણુદોષમય વિશ્વ કીન્દ કરતાર,
સત હસ ગુણુ ગહહિ પય, પરિહરિ વારિવિકાર

આને અંગે કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપવા જેવા છે એક દિવસ સરદાર વલ્લભભાઈ ગાંધીજીને કહે ' જાપામાં આવ્યું છે કે લોર્ડ લીનલીથગોએ પોતાના ભાષણની એક નકલ અગાઉથી તમને મોકલી હતી તે સૂચનાઓ માટે કે ફેરફાર માટે ? '

ગાંધીજી કહે ' એ સાવ જૂઠી વાત છે એ વાતમાં સૂચના કે ફેરફારની જરૂર નથી એને તો ફેક્ટી જ દેવી જોઈએ '

સરદાર હસતા હસતા કહે ' પણ તમારામાં બધા દેવોને રાજી રાખવાની આનડત છે જે લેખમાં તમે વાઇસરોયના ભાષણને વિષે કંઈક સારું કહ્યું એ જ લેખમાં જ્યપ્રકાશ અને સોશિયલિસ્ટોની પણ તારીફ કરી ! '

ગાંધીજી પણ સામે હસીને કહે ' ખરી વાત છે એ વસ્તુ મને મારી માંએ શીખવેલી. એ મને વૈષ્ણુન હવેલી ને શિવમંદિર અને ઠેકાણે જવાનું કહેતી ને અમારા લગ્ન થયા ત્યારે બધા હિન્દુ મંદિરોમાં જ નહીં પણ એક ફકીરની દરઘાએ પણ અમે દર્શન કરવાને ગયેના ! '

એક દિવસ બપોરે એક અમેરિકન પત્રકાર એમની મુલાકાત લેવાને આ યો ગાંધીજી એને અદર મોનારાસા જતા હતા ત્યાં જ એક માણસ

દોડતો દોડતો આવીને કહેવા લાગ્યો કે શ્રી. આર્યનાયકમના નાના દીકરાનો અંતકાળ ચાલે છે. અડધા કલાક પહેલાં તો એ નાનો ચખરાક બાળક બીજા છોકરાઓની સાથે રમતો કૂદતો હતો, એટલે આ ખબર અમારા માન્યામાં આવી નહીં. ગાંધીજી ઉતાવળે ચાલતા ચાલતા ખેતરોમાં થઈને શ્રી. આર્યનાયકમની કુટીરે ગયા, ને બાળકની માતા શ્રીમતી આશાદેવીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. બાળક તો મૂર્છામાં હતો, ને તેમાંથી ઊઠવાનો નહોતો. પણ ગાંધીજી યાદ રાખીને મને એટલું કહેતા ગયેલા કે ‘હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આ માણસને બેસાડજો.’ બીજો દિવસે ખબર પડી કે કવીનીનની ગોળીઓ આખી બાટલી ભરીને હતી તે એ બાળક ખાઈ ગયેલો. એ ગોળીઓ પર ખાંડનું પડ આવે છે એટલે એ ગળી ગળી લાગી તેથી ખાઈ ગયો, ને એનું ઝેર એના શરીરમાં બ્યાપી વળ્યું. એકેએક માણસના મનમાં ભારે ગભરાટ ફેલાયેલો હતો. પણ ગાંધીજીએ ખેલ ખલાસ થઈ ગયેલો જોયો એટલે તેઓ પાછા ફર્યા, ને પેલા અમેરિકન પત્રકારને અંદર બોલાવ્યો. એ માણસ પાસે કંઈ ખાસ પ્રશ્ન તો પૂછવાના નહોતા, એટલે તે જગતની સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિષે પૂછવા લાગ્યો.

‘મારી સ્થિતિ કૂવાના દેડકા જેવી છે,’ ગાંધીજીએ તરત જ જવાબ દીધો. ‘મારે મન તો આખું વિશ્વ હિંદમાં ને સેવાશ્રામમાં સમાઈ ગયેલું છે, મારા કેટલાક સાથીઓ જગતના રાજકારણનો જીવો અભ્યાસ કરે છે તેવો હું નથી કરતો.’

બીજો સવાલ : ‘આવતા છ મહિનામાં કંઈ જાણવા જેવા સમાચાર મળશે ખરા ?’

‘કંઈ ઘડાકા નહીં થાય,’ અમેરિકન પત્રકારના પ્રશ્નનો મર્મ કળી જઈને ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘અમારે જે દયાણુ મૂકવું પડશે તે પણ દળવામાં હળવું હશે. પશ્ચિમનાં હિંસક કામોથી જેટલો ધમધમાટ થાય છે તેટલો

હિંદમાં અમે જે અહિંસક લડત ચલાવીએ છીએ તેનાથી પેલા થાય એમ હોતું નથી. વળી તમારે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે અમારી પાસે યુદ્ધના શસ્ત્રમાં એકલો રેડિયો જ છે.’

‘પણ કશો ઉત્પાત નહીં થાય ?’ પેલા ભાઈએ પૂછ્યું. એવા ઉત્પાત વિના છાપાવાળાને કશો ધમધમાટ જોવા લખના ન મળે, એવું બાહો દુ ખ એના અવાજમાં દેખાઈ આવતું હતું.

ગાંધીજી કહે . ‘હા, બ્રિટિશ અમલદારોને ઉત્પાત જોઈતો હોય તો તે તેમને માગે ત્યારે મળી શકે એમ છે એટલે કે તેઓ અમને ધોતપરોણા કરીને ઉશ્કેરે તો ઉત્પાત થાય. પણ એમને એ જોઈએ છે એમ હું માનતો નથી ને હું પોતે લડવાને માટે તયારી રહ્યો નથી.’

‘હવે કહો, સાહેબ, આપની તબિયત કેવી છે ?’

ગાંધીજીએ તરત જવાબ દીધો ‘આ પેન્સીલના જેવી મધ્યમ.’ (‘મિડલિંગ’) કહીને તેમણે હાથમાંની પેન્સીલ સામે ધરી તેના પર લખેલો ‘મિડલિંગ’ (મધ્યમ) શબ્દ બતાવ્યો.

પત્રકાર જોઈ શક્યો કે પેલા બાળકના અકાળ અવસાનથી વાતાવરણ ગમગીન થઈ ગયું હતું તેવે વખતે પણ ગાંધીજી હસી ને હસાવી શકતા હતા.

પણ ધડીપાર તો ગાંધીજી આ મુલાકાતીઓથી જ નહીં, પણ આમખાસના અશાન્તિજનક વાતાવરણથી ભાગવા મૌન ધારણ કરીને બેસી જાય છે જે વસ્તુઓ કડક લાગે છે, અને ચિન્તા ને ગીડ ઉપજાવે છે તેમાંથી ભાગી છૂટાનો એમનો આ મૌન અગ્રેષ્ઠ ઈનાજ છે. આજના મનોબળથી ભરેલા દિવસોમાં તેઓ ‘સમીવાગ અખંડ મૌન ધારણ કરે છે, અને તે દર્દીઓ અથવા તાકીદની મુલાકાતો માટે જ ખાતે છે. એ

આસપાસની વ્યવસ્થામાંથી નાસી છૂટનાનો અચૂક ઇલાજ છે, એટલું જ નહીં પણ ઇશ્વર પાસેથી પ્રેરણા મેળવનાનું પણ અમોઘ સાધન છે. એકવાર એક મિત્રે આ મૌનનું રહસ્ય પૂછ્યું, તેને તેમણે કરેલું ‘હું મૌનમાં હોઉં છું ત્યારે ઇશ્વરની સાથે વધારે અનુસંધાન અનુભવી શકું છું, જોકે હું એટલું કબૂલ કરું છું કે આપણે મૌનમાં હૃદયે કે જોલતા હૃદયે, એકાન્તમાં હૃદયે કે ધાધલિયા ટોળામાં હૃદયે, તોપણ નિરંતર ઇશ્વરની સાથે અનુસંધાન અનુભવવાની શક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ મૌનવાર મેં શરૂ કરેલો તે તો ખતેન વિના કામ કરવાનો એક આજો દિવસ મને એટલા સારું મારે એકાગ્રપણે કામ કરવું હોય છે ત્યારે ધણીયાર, સોમવાર સિવામનો બીજો દિવસ હોય તોપણ, મૌન લઉં છું. એ જોકે શરૂ તો શારીરિક સ્થાવરને ખાતર કરેલો, છતાં આત્મવિકાસમાં પણ ભારે મદદરૂપ થઈ પડ્યો છે. દિવસોના દિવસ સુધી હું અખડ મૌન પાળતો હોઉં છું ત્યારે ઇશ્વરનું સાનિધ્ય વધારે ને વધારે અનુભવું છું.’

હું પાછળ કહી ગયો તેમ, મૂળ વિચાર તો મેં આશ્રમને એક એકાન્ત વિરાસત તરીકે રાખવાનો હતો ગાંધીજી પોતાની સાથે કોઈને પણ — જાને સુદ્ધા — લઈ જવા માગતા નહોતા. ૧૯૩૭માં અમેરિકન પ્રિન્સીપી નેતા ડો જોન મોટ તેમને મળવા આવ્યા ત્યારે એ મુલાકાત સેવાશ્રામમાં જ એક જ ઝૂપડી હતી તેમાં થયેલી આશ્રમવાસી કામ કરનાર પાંચ છ વ્યક્તિ એ ઝૂપડીમાં રહેતા પણ પત્રો તો પાસેથી ને દૂરથી કાર્યકર્તાઓ આવતા લાગતા, તે તેમને ‘ના’ કહેતા ગાંધીજીનો જીવ ચાલ્યો નહીં.

સેવાશ્રામમાં દવાખાનું રાખવાનો વિચાર એમને જરાયે ન હતો. પરંતુ તેઓ ઉપચારમાં ઉપરાસ કે અર્ધ-ઉપરાસ કરાવતા, અને દર્દીઓ આવે તેમને માટે એરડિયુ, સોલ-બાઈ-કાર્ગ, ટીલીન, અને અલોડીન એટલી જ દવાઓ રાખતા. પણ પત્રો તો દર્દીઓની અપ્પા

રોજરોજ વધતી ગઈ, અને ડો સુશીના નાયરના આવ્યા પછી તો નાનકડું દવાખાનું તૈયાર થઈ ગયું. વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ શરૂ થયો. એટલે આર્યનાયકમ દપતી આવીને રહ્યા, અને આડીના અનુકૂળ વાતાવરણમાં તેમણે દામ શરૂ કર્યું. વસ્તી વધવા લાગી, ને દર્દીઓને માટે દૂધની જરૂર પડના માઠી, એટલે ગાયો રખાઈ, અને દુધાલય શરૂ થયું, ને એ સલાળનાર માણસ રખાયા. અત્યારે આશ્રમને માટે જરૂર પૂરતા દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે, તથા શાખલાઈ ને અમુક અશે અનાજ પણ, આશ્રમની ભૂમિ પર જ તૈયાર થાય છે. એને માટે ગાયોનું ધણું જોષ્ટએ ખેશક બકરીઓ પણ ખરી જ.

એટલે પાછી પેલા સન્યાસીના જેવી વાત થઈ. સન્યાસીએ મિનાડી પાળી તેને દૂધ આપના ગાય રાખી. ગાય સાચરના માણસ ગળ્યો. ને એમ એનો પરિચાર વધતો ગયો. અને તો ખાતરી છે કે ગાંધીજી નિશ્ચિત લઈને હિમાચલમાં જાય તો ત્યાં પણ આ સન્યાસીની વાતની પુનરુત્થિ થયા મિના ન રહે. *

આ ઉપરાંત કેટલાક માણસો કામચલાઉ અજ્ઞવરના પણ કે ગાંધીજીની કુઠીરની પેડે બાની કુઠીર પણ પ્રસંગ આપે એ તેના મહેમાનોનો ઉતારો બનવાની ગુજરાત ધગવે છે. બહેનો મહેમાન આવે તેના સમાસ બાંધે છે. પણ કેટલીક સાર એમને અગત્ય પડે એના મહેમાનોને માટે પણ જગા કરી પડે છે, કેનામ રાખત પર દર્શિનોત્તર એક મના પોતે ક્યેના અમુક અન્યાયોને ખાતર મેસાગમના રહીને ઉપાસ કુનાના ધગાથી આવેન. ગાંધીજીએ એ લોકોને આપ્યા

* અની શ્રી બજસાળી, જપાની સાધુ શ્રી પરચુરેગારી અને શ્રી ભારવાન દના પદ્મનો છે, તે આ અનુવાદમાં પણ મુદ્રા છે.

આશ્રમમા જ્યાં રહેવું હોય ત્યાં રહેનાની છૂટ આપી એમનો રોય હરી લીધો તેમણે એ લોકોને કહ્યું 'તમારે જ્યાં રહેવું હોય તે જગ્યા તમે પસંદ કરી લો તમે ઇચ્છો તો આ ઝૂપડી હું તમારે માટે ખાલી કરી દઈશ' એ લોકોએ જાની કુતીરનો અમુક ભાગ ને ચોરસી પસંદ કર્યા જ્યાં હસતા હસતા કહે 'પણ હું ક્યા રહીશ ?'

'કેમ, તારે ક્યા જહુ જગ્યાની જરૂર પડે છે ? ને તું જાણે છે મેં તો એમને મારી ઓગડી આપવાનું પણ કહ્યું હતું'

'તમે તો કહો તમારા દીકરા છે ખરાને' 'જાએ મહુ

ગાંધીજી મહે 'પણ તારા પણ દીકરા ક્યા નથી તે ?' એને જ્યાં માની ગયા તેઓ એ નાનમ્મી કુતીરમા જ સુઈ ગયે છે કંતિ છે, ને ત્યાં જ આરામ લે છે કોઈકોઈવાર તો ત્યાં પાંચ છ મહેમાન એમની સાથે હોય છે

કોઈએથી જાણે 'કેવું તરેહનાર ટોળું મહેમાન આતે !' આ આશ્રમવાસીઓની દરેકની જુદી જુદી ધૂન સ્વભાવના બેદ ને પોતપોતાની નબળાઈઓ પણ હોય છે પણ ગાંધીજી પ્રત્યે એ મ ને જો પ્રેમ છે તે અધીધી બધાઈને તેઓ અહીં સાથે રહે છે તેઓ રાજમશીથી ને હોશી રોશી રાધે છે કપડાં ધૂએ છે, પાંચખાના સાફ કરે છે, ને આશ્રમને અંગેના અન્ય કામકાજ કરે છે એમની વચ્ચે રહીને ગાંધીજી પોતાના મમમજ ચનાવે છે તેમનો દિવસ પાછની રાતે ત્રણ ચામ્યાથો ના થાય છે તેઓ પ્રાત કાળની પ્રાર્થના કે કાતનાનું કંઈ ચૂમના નથી એ સામનમા તેઓ ખીજા કોઈના કરતા વધારે નિરામિન છે તેઓ પોતાને નરીરે ને મનથી અપગ મહે છે, છતાં મારી જગમગ તો રંગાખરા નેમનેના મો મરતા તેઓ વધારે મમ કરે છે એનાઆમમા મારી ને સામની ઝૂપડીઓ છે એની સાથે જા ૧૨

પાછળ કશી ખાસ યોજના નથી. આશ્રમમાં જીવું અતિથિગૃહ નથી. બીજી ધણી સંસ્થાઓ જે કળાને લીધે સુશોભિત ને આકર્ષક બને છે એવી કળા અહીં નથી. છતાં સંખ્યાબંધ મુલાકાતીઓ, ને કાર્યકર્તાઓ પણ, આકર્ષાઈને અહીં આવે છે. એટલે ગાંધીજીમાં જ નહીં, પણ અહીં વસતા ટોળામાં પણ, કંઈક આકર્ષક તત્ત્વ હોવું જોઈએ. એ તત્ત્વ શું હશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. નહીં તો રાજકુમારી અમૃતકુંવર જેવાં અહીં આવીને શા સારુ વસે ? ને હું ઘેરો થઈને એને વિષે આટલું બધું લખાણ શા સારુ લેસડી કાઢું ? *

અસહકારથી માંડીને

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

(૧) ૧૯૨૦નો સપ્ટેમ્બર મહિનો હતો. કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકમાંથી અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયા પછી ગાંધીજી સાબરમતી તરતમાં જ પાછા આવ્યા હતા. મહાસભાએ સરકારી શાળા-કોલેજોના બહિષ્કારનો ઠરાવ કરેલો, અને અમદાવાદમાં ગાંધીજી વિદ્યાપીઠ નીકળવાની વાત ચાલતી હતી હું તે વેળા ગુજરાત કોલેજમાં ભળ્યો હતો. ત્યાંના ધણા વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં વિમાસણ ચાલી રહી હતી; થોડાકે તો કોલેજ છોડવાનો નિશ્ચય પણ કરી રાખેલો. કોલેજની આગે જે ચાલ છે તેમાં હું રહેતો. મારા મિત્ર ને સદાધ્યાયી પાંદુરંગ દેશપાટે પણ ત્યાં જ રહેતા. ગાંધીજીને પાછા ક્યાં સાંભળી એક દિવસ સવારે વહેલા ઊઠી, કોણ જાણે શા વિચારથી, બીજા કોઈ મિત્રોને કહ્યા વિના જ અમે,

* મુબબના 'ઇસ્ટ્રેટક વીકલી એફ ઇન્ડિયા'ના તા. ૩૧-૩-૪૦ અને ૭-૪-૪૦ના અંકોમાં આવેલા અંગ્રેજી લેખોનો અનુવાદ; તન્ત્રીના સૌજન્યથી.

આસતા સાગરમતી આશ્રમમાં પહોંચ્યા. ગાંધીજીને મળવાની ખાતરી તો ક્યાંથી જ હોય ? પણ અમે નસીબદાર; એટલે ગાંધીજીના ઓરડા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં તેમને બારણા સામે જ ગાદી પર એકલા બેઠેલા જોયા. અમે અંદર જઈને બેઠા, ને અમારી ઓળખાણ આપી. અમે કાંઈના નીમેલા પ્રતિનિધિ નહોતા એ પણ કહ્યું. ગાંધીજીએ કેળવણીના બહિષ્કારની વાત કરી. એનો વિરોધ કરનારાઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને પ્રિન્સીપાલ પરજીવે બેનાં નામ ખાસ દીધાં હતાં. અમને બેને સમજાવવાપણુ તો હતું નહીં, કેમકે અસહકારની જરૂર વિશે અમારી ખાતરી થઈ ચૂકેલી હતી. (અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજી વિદ્યાર્થી નીકળવાની છે, ને ત્યાં ભણતર ચાલુ રહેશે, એટલી જાણ હોવાથી જ ઘણા વિદ્યાર્થીઓનાં મન તે વેળા તૈયાર થયાં હતાં.) અમે એક ખરેખરી વહેવારુ મુશ્કેલી ગાંધીજી આગળ રજૂ કરી અમને ફેટલાકને શિષ્યવ્રતિઓ મળતી હતી, ને તે અભ્યાસમાં ઠીકઠીક મદદગાર હતી, તેનું શું થાય ? ગાંધીજી કહે: ' એ કંઈ મુશ્કેલી નથી. મારા ધણા ધનિક મિત્રો છે, તેમને કપીને આવા જે સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય તેમને શિષ્યવ્રતિ આપવાનું તો કરી શકાય. ' એ સાંભળી અમે નિશ્ચિન્ત થયા સરકારી કેળવણી વિશે પણ તેમજો વાત કરી. તેમાંનું એક વાક્ય યાદ પડી ગયું છે. તેઓ કહે: ' દેવદાસ તો કાંઈ કોલેજમાં ગયેલો નથી. છતાં એના જેવું આરં' અંગેજી લખનારા એમ. એ. જલ્લ જ થોડા મળશે, ' અમે ગયા ત્યારે અમારાં મનમાં સારી પેડે દોભ હતો. પણ ગાંધીજીએ જાણે અમને ધણા વખતથી ઓળખતા હોય એવી રીતે જલ્લ જ શાન્તિ ને ખીજીથી વાત કરી, એટલે અમારો દોભ નીકળી ગયો હતો. અમે કહ્યું: ' આપ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આ વિષય પર ભાષણ આપો તો આરં. ' તેઓ કહે: ' મને એ જાણતની જરાયે ઉતાવળ નથી. ' અમે

કહ્યું ‘ પણ વિદ્યાર્થીઓમા એ પ્રિયે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેને આપના
ભાષણથી વેગ મળે ’ એટલે કહે ‘ સારું ત્યારે મગળારે સાજે સ સાર
સુધારા હોનમા સભા ગોઠનજો અને વદનભભાઈને કહી આવજો કે તમારે
પ્રમુખ થવાનું છે એમ બાપુએ કહેનડાવ્યું છે ’ એટલામા આશ્રમમાનું જ
કોઈ આવ્યું, એટલે અમે રજા લીધી ને બિહ્યા અમને ખાસે પોણા કનાક
મળ્યો હતો એથી ખુલાતા અમે ઘેર પાછા ગયા મિત્રોને વાત કરી જાપામા
ખમર આપી વદનભભાઈ સાહેબને સ દેશો મ્હો, ને તેમણે એક વાક્યથી
ખીજી મોનવાની જરૂર જ ન રહેવા દેતા ટા પાડી હરાવેલે દિવસે સાજે અમે
સભારથાને હાજર થયા અમને બાળકોને શી ખમર કે ગાંધીજીની સભા
સ સાર સુધારા હોલમા સમાવાનો જમાનો વીતી ગયો હતો ? માણસો તો
બિભરાના લાગ્યા એટલામા અમદાવાદના એક આગેતાન આન્યા ને તેમણે
સભા નદીની રેતમા એલીસ પુનની નીચેના ભાગમા ફેરનાવી ગાંધીજીની
મોટર સીધી ત્યા આવી તેમનું ભાષણ થયું જે વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ
છોડાનો નિશ્ચય કરી ગયેનો હતો તેમના નામ સભામા જાહેર થાય
તો સારું, જે વિચારથી તેમની યાદી કું જનાનતો હતો ભાષણ પૂરું થયું
પછી, તે યાદી ગાંધીજીની આગળ ધરતા પહેલાં મને થયું યાની કું એમની
પાસે મૂકું ને એમા મારું નામ ન હોય તે કેવું ? મનિાની રજા પછી
તો કોનેજ છોડવી જ હતી તો અત્યારે કેમ નહી ? એને મેં છે િ પગે
મારું પણ નામ એમા ઉમેરી દીધું મહાદેવભાઈએ સભા આગળ નામે
વાગી અભગાવસા અ મ એ સમાયી દિ દુરતાનમા કેમ રમી ॥ મદિ’ મરતું
મગળાયરણુ થયું તે દિવસે ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮ગી તારીખ હતી
આજે એ વાતને પૂરા પચીસ વરસ થયા

(૨) ૧૯૨૬મા ગાંધીજી તમિરતને મારજો લગભગ આખું વગસ
આશ્રમમા રહેના તે દરમ્યાન તેમની પાસે શુજરાતી દિ દિ મગગો

લખનાને રેજી બપોરે એક કલાક મારે જવાનું જોડનાયેલું. તે વેળા તેઓ દર અઠનાડિયે 'આત્મકથા'નું અછેક પ્રકરણ લખતા એમાંનું એ પ્રકરણ ('પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ', આત્મકથા ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧૦) મને લખાવ્યું આવું કોઈ લખાણ જાપેલું વાચના કરતા એક એક વાક્ય સાંભળેલું લખનાનું હોય ત્યારે તેમાં જુદો જ રસ આવે છે, ને લેખકની સાથે લલિયાની નજર આગળ પણ એ પ્રસંગોનો આમેહૂં જિતાર ખડો થાય છે. જીજ્ઞે અઠનાડિયે આગળ પ્રકરણ લખનાનો દિવસ આજો, એટલે હું તો રાજ થતો ગયો. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું 'મને આત્મકથા લખાવવાનું નહીં ફાવે. મારે જાતે જ લખવું પડશે' (જાણ્યો જોડ અપનાદ બાદ કરતા તેમનું બધું અગત્યનું લખાણ તેમણે હાથે લખેલું હોય છે) સાથેસાથે મહાદેવભાઈએ કરેલા અગ્રેજી અનુવાદનું પણ અછેક પ્રકરણ 'યુગ ઇન્ડિયા'માં છપાતું તેમાં એ અરસામાં વિવાયતના અભ્યાસકાળના પ્રકરણો સાનતા હતા તે વાચીને યુક્ત પ્રાન્તના એક પોર્સ્ટરે ગાંધીજીને લખ્યું 'તમે અત્યારે આ પ્રકરણો લખો છો લડનમાં આપણે મિસિસ — ને ત્યાં બેગા થતા, એ તો તમને યાદ હશે જ એનો પણ ઉલ્લેખ કયાક કર્યો ને !' ગાંધીજી હસતા હસતા કહે 'મૂરખનો સરદાર જ છે ને ! એને અમર થવું છે પણ એને ખમર નથી કે આત્મકથા તો મગીયાઈ જેવા, જેના નામ પણ જગત કદી જાણવાનું નથી, તેમને અમર કરનાને લખાય છે !'

(૩) ગુજરાતી ને હિંદી કાગળોમાં ઘણું ભાગે તો પત્તા જ લખનાના દોષ એકનાર ૨૪ પત્તા લખાયા તે જોઈ ગાંધીજી રમૂજમાં કરે 'કેવો ગણકો થયો છે !' કાલિયાનાડના એક શહેરમાંથી એક સજ્જનના ઘણા કાગળો આવતા દરેકમાં આશ્રમ વિશે પૂછપરછ હોય, ત્યાં આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હોય, ને જવાબ માટે સરનામાવાળું પરખીડિયું

ખીડ્યુ હોય કેટનાક મહિના આમ ચાલ્યા પછી ગાંધીજીની પણ ધીરજ ખૂબી હશે, એટલે તેમણે આવી મનવ્યમનો જવાબ લખાવ્યો 'તમારી પાસે ટપાનખરચ કરવાના બહુ પૈસા હોય એમ લાગે છે તે આના કાગળો પાછળ ન બગાડતા, મને મોકલી આપજો એટલે હું એનો સદુપયોગ કરીશ ' તે પછી એ કાગળો બધ ચઇ ગયા એ અરસામા ગાંધીજી એક જગાએ જવાના હતા ત્યાંથી એક સભાવિત ગુજરાતી ગૃહસ્થે તેમને પોતાને ત્યાં ઊતરવાના નિમન્ત્રણનો કાગળ અગ્રજીમા દાખલ કરેલો મોકલ્યો ગાંધીજીએ 'સુરા ભાઈશ્રી' એમ સંબોધન કરીને ગુજરાતીમા જ ઉત્તર લખ્યો એમાનો મર્મ પેના વિચક્ષણ સંજ્જન કળી ગયા હશે, એટલે એમણે એનો પ્રત્યુત્તર ગુજરાતીમા પોતાને હાથે લખીને મોકલ્યો

(૪) આ ઉપરાંત આ વેળા ખીજ અનેક વસ્તુઓ અનાવાસે જોના જાણનાનો લાભ મને મળ્યો ગાંધીજી મહેમાનોની સગડ રિષે કેટની કાળજી રાખે છે એ જોવામા આવ્યું એકવાર ઉત્તર હિંદના કેટનાક મુસલમાન ભાઈઓ આવવાના હતા તેને વિષે બાને કહે 'એ ભાઈઓને મગની દાળની ખીચડી ખાવાની ટેવ ન હોય એમને ત્યાં તો ખીચડીમા તુરરની દાળ જ વપરાય છે ' ખીજે એક પ્રસંગે બા એમના કોઈ મદદનીશ સામે ફરિયાદ લઈને આવ્યા ગાંધીજી એમને સમજાવતા કહે 'જોને, મહાદેવ નથી તો હું ચદ્રશ કરને આ લખાવું છું ને ! એ ન હોય તો કોક ખીજને બેસાડું એમ જે કોઈ હાજર હોય તેની પાસેથી આપણે કામ લેવું જોઈએ ' બા કહે ' તમે એ ચનાવી શકો મારા કામમા એ ન ચાને ' (મતનમ કે રસોઈમા આવડત વિનાનું કે બેદરકાર મદદનીશ હોય તો આખી રસોઈ જ બગડે ને) એકવાર આશ્રમના મોળા છોકરા છોકરીઓ આશ્રમ બહાર કંઈક જોના ગયેના એક બાળકી ન જઈ શકેની, તે ગાંધીજીને પોતાની ફરિયાદ સભાગારના રોતી હતી ગાંધીજી કહે 'તું રોડાડ બંધ

કરશે પગી જ દુ તારી નાત સામગ્રાનો છુ ' અને ખરેખર એમ કયું
પણ ખરુ બીજા માણુમો પામેથી કામ લેનાને અંગે કંઈ વાત ચાનતી
હતી તેમા ગાંધીજીએ કયુ ' હુ મારે પોતાને વિશે બહુ કડક છુ, પણ
બીજાની પ્રત્યે ઉદારતાની નજરે જોઉં છુ ' (આ તો એમના સમ્મતો
અનુસાર છે એમણે તો કહેતુ ' હુ પોતે પ્યુરીટન છુ, પણ બીજાઓની
પ્રત્યે ડેથનિક છુ ') બીજો એક પ્રસંગે કહે ' આપણે સ્પાર્ટન (એટલે
કે ગ્રીસના નગર સ્પાર્ટાના જેવી સાદી ને કડક) રહેણીની ટેવ પાડવી
જોઈએ ' વળી એકવાર કહે ' આપણી કેળવણીમા બુદ્ધિના ઉપયોગ પર
વધારેપડતો ભાર દેનાયો છે, તેને બદલે સમતોલપણ લાવવા હુ કેળવણીમાં
શરીરશ્રમ પર વધારે ભાર દઉં છુ. ' ચોખ્ખાઈ ને સુવડતા વિશેની
તેમની ભારે ચીનટ જણાતી છે. જે ચમચો જન્મવાના કાગમા
વપગનાનો હોય તે કાંઈએ ભોય પગ કે પાથરણા પર મૂકી દીધો હોય
તોયે તેમને ખુચે પણ કેટલેય પ્રસંગે તેઓ ગમ ખાઈ જાય છે એકવાર
જાણેરે દુ ગયો તે વેળા તે જ દિવસે બનેલી વાત કરતા કહે ' હુ જન્મતો
હતો તે જ વખતે મીઠી ગરેળી ઉપાડી લાવી, ને મારી સામે ચૂથના
લાગી પછી શુ કરાય ? મે મન મારીને ખાનાનુ ચાલુ રાખ્યુ. ' એ
સંબંધમાં બીજો એવો જ એક અનુભવ કહેના લાગ્યા ' આસામમા
એક જગ્યાએ માણસો જંગલમાથી તરતમા જ આણેના નવા નડ્ડો
એ જરપોટમા દૂધ ભરીને લઈ આવ્યા ! મને તો કંઈતુ કંઈ થઈ ગયુ.
પણ એ મિચારાઓને શી ખમર કે આણુ વાસણુ શા કામમા આવતુ
હશે ? ' આ નાનાં દૃષ્ટાંતો પરથી દેખાય છે કે તેઓ આસપાસ આવતી
દેટનીયે વસ્તુઓ અનિશય ધીરજ અને ક્ષમાશ્રુતિથી સાખી લેતા હશે
અ શ્રેજોની નિયમિતતાના વખાણુ કરતા એક દૃષ્ટાન્ત તેમણે આપેતુ
' કિચનરના મરણની ખબર આવે એટલે લોહડ બપોળ ખાણુ પરથી જો

ન જાન્ય કે જન્મનાનો સમય ન ચૂકે ' આ દિવસોમા નહીં પણ અગાઉ પ્રનાસો ચાલતા તે દરમિયાન તેમણે એક વાક્ય કહેલું ' બહાર ફરતા મારી અદરની બેટરી જ્યારે ખૂબી જાન્ય છે ત્યારે હું આશ્રમમા આવતો રહું છું, ને અહીંથી પ્રેરણા લઈને પાછો ફરવા નીકળું છું ' આવા કેટલાક છૂટાછવાયા ન્યનોમા તેમના સ્વભાવની અનેક વિશેષતાઓ ને તેમના અંતરમા ચાલતા ચિંતારો પ્રગટ થતા હોવાથી યાદ રહી ગયેલા, તે અહીં આપી દીધા છે.

(૫) ૧૯૨૬ ના ઉનાળામા યુરોપમા આવેલા ફિનલેન્ડ નામના દેશના પાટનગર હેલસિન્કી (હાલ તે હેલસિન્કી નામે ઓળખાય છે) મા અખિલ જગત વિદ્યાર્થી પરિષદ થનાની હતી, તેમાં જવાનું નિમન્ત્રણ ગાંધીજીએ સ્વીકારેલું તેમને લઈ જવાની ગોઠવણ મદ્રાસના ખ્રિસ્તી નેતા શ્રી કે. ટી. પોલને સુપરત થયેલી હતી એ ગોઠવણો વિષે એમના અનેક કાગળો આવતા, ને દરેક ખામતમા તેઓ ગાંધીજીની ઈચ્છા શી છે તે પુછાવતા આગમોટ પર બકરીઓ લઈ જવા સુદ્ધાની ગોઠવણ તે કરી ચૂકેલા બપોરે કાગળ લખવાનો વખત હતો તે વેળા ક્વચિત ગાંધીજી પાંચખાને જતા, ને કાગળો સહેજ મોડા લખાતા એક દિવસ આરી રીતે પાંચખાને ગયા, ને મને એમનાનું કહેતા ગયા (તેઓ પાંચખાનાને ' લાયબ્રેરી ' કહે છે, ને કાગળો વગેરે વાંચવાનું કેટલુંયે કામ ત્યાં પનવે છે. ૧૯૨૭ મા બેંગલોરમા એક દિવસ આમ કાગળોનો થોકડો લઈને ' લાયબ્રેરી ' મા જતા હતા ત્યાં હું ઊભો હતો મારા તરફ ફરીને કહે ' હું તો નહીંટકે આવું કરું છું, પણ આની નકલ ટોચએ કરના જેવી નથી. ' પણ એ તો આડી વાત થઈ.) ત્યાંથી પાછા આરીને કહે ' પાંચખાનામા મને અંતરનાદ સંભળાયો કે અત્યારે હિંદુસ્તાનમા જ કામ પડેલું છે, ને યુરોપ ન જવું જોઈએ. ' એમાં દલીલને અનકાર જ ન

હતો મહાદેવભાઈ વગેરેને મોનાની આ નિર્ણય સભાગામી દીધો, ને બધી તૈયારીઓ તેને ઠેકાણે રહી ગઈ

(૬) શાસ્ત્રમન્યને, ભગ્નનો વગેરેના અર્થની ચર્ચા પણ આશ્રમમાં કનયિત નીકળતી કોઈ કંઈ સારા અર્થ કાઢે તેને માવીશ ઉત્તેજન આપતા, કંઈ નહીં તો તેની ચર્ચા તો થના જ દેતા નરસિંહ મહેતાના એક પ્રભાતિયામાં એક લીંગ છે 'સૃષ્ટિમડાણ છે સર્વ એણી પેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઈક જાણે' કોઈ કંઈ 'આ તો અશુદ્ધ પાદ લાગે છે ખરું તો "સૃષ્ટિમડાણ છે સર્વ એની પર" એમ હોવું જોઈએ એનો અર્થ એ કે આ સૃષ્ટિનું આખું મડાણ એની એગ્રે કે ઇશ્વરની ઉપર આધાર રાખે છે' ગાંધીજીને આ અર્થ તો ગમ્યો એ અર્થ કરનાર સમજાવવા સાથે ખીમ એક સસ્કૃતગ્રંથને મેસાડી એની ચર્ચા કરતા હતા, ત્યાં હું જઈ ચડ્યો એટલે ગાંધીજી હસના હસતા કહે 'લો, આ ખીમ શાસ્ત્રી આપ્યા !' મેં કહ્યું ' "એણી પેરે" પાઠ જ પ્રચલિત છે, ને બરાબર છે એણી પેરે એગ્રે એ રીતે ' 'હા જી નાનપણની પેર, મને કેમ વીસરે રે ?' એ 'સુદામાચરિત્ર'ની લીંગનો દાખલો આપ્યો એથી ગાંધીજીના મનને સન્તોષ ન થયો એટલામાં અનાયાસે મહાદેવભાઈને ત્યાં આવવું થયું આના વિષયમાં એમના અભિપ્રાયનું વચ્ચન બહુ પડે તેમણે પણ 'એણી પેરે'નું સમર્થન કર્યું ગાંધીજીનો મન તે જ વખતે પૂરેપૂરો બનાયો હશે એની ખાતરી નથી, પણ સામા પક્ષનું જોગ નરમ તો પડ્યું જ.

(૭) મારે વિશેનો એક પ્રસંગ નરહરિભાઈએ વર્ણવ્યો છે (૫૮૩) ખીન્ને એવો એક પ્રસંગ ૧૮૨૭નો છે તે સમય મધ્યમહાદેવ ગાંધીજી સાથે રહેના બેગનોર ગયેના તેમની સાથે હું પણ ગયેને. થોડા વિષય પછી એકનાર ગાંધીજી મને બોલવા લાગ્યાં કહે 'આજે આ પ.એચી મેં વાણ્ય કે તમને રોટની બનાવના આવડતી નથી એ તો અશક્ય છે.' મેં કહ્યું

બચાવ કરતા કહ્યું ' મને ગીજી તો બધું રાધતા આવડે છે, પણ રોટલી નથી આનડતી. ' ગાધીજી કહે ' દરેક સોલજર અને નર્સને બધું રાધતા આનડવું જોઈએ. માટે આજે જ રોટલી કરો, ને કરીને મને બતાવો ' મેં બા અને મહિબજેન (કુમારી મહિબજેન વડલભલાઈ પટેલ)ની દેખરેખ નીચે થોડીક રોટલી બનાવી, ને ગાધીજીને બતાવવા લઈ ગયો. તે જોઈને તેમણે કહ્યું ' સારી મની લાગે તો છે ઉપર ધી ન ચોપડ્યું હોત તો હું ખાઈને પણ પરીક્ષા કરી જુઓત '*

(૮) આવી જ રીતે હું એકવાર પરબીડિયા પર ચોડેલી ટિકિટ ઉખાડવામા નાપાસ થયો. ગાધીજીને એ સરસ રીતે આવડે પરબીડિયા પર જમણી બાજુના ઉપલા ખૂણા પર ટિકિટ ચોડવાને બદલે પરબીડિયાની

* પાછળ કહ્યું તેમ ગાધીજી ચોતાના પ્રત્યે જેટલા કડક થાય છે તેટલા બીજાની પ્રત્યે કદી થતા નથી. તેમણે જાતે આવા બધા કામ કરેલા છે દાખલા તરીકે તેમણે ટોલસ્ટોય કામચી ડો. પ્રાણજીવન મહેતાને ૧૯૧૨ માં એક કાગળમા લખેલું ' અહીં આશ્રમમા જે રોટી જોઈએ તે હું બનાવું છું ' તેને વિષે સામાન્ય મત એવો છે કે તે સારી બને છે. મહિવાલ અને બીજા પણ થોડાક જણ તે બનાવતા શીખી ગયા છે. અમે એમા ખમીર કે પાકડર નાખતા નથી. અમારા બપ પૂરતા ઘડે અમે જાતે દળા લઈએ છીએ. આશ્રમમા જે નારંગી બીજે છે તેનો મુરબ્બો અમે હમણા જ બનાવ્યો છે. ઘડ ની કોફી બનાવતા પણ હું શીખી ગયો છું. તે નાના બચ્ચાને પણ પાંચ રૂકાય આશ્રમમા રહેતા સત્યાગ્રહીઓએ ચા કોફી છાડી દીધા છે, ને તેને બદલે આશ્રમમા તૈયાર થયેલી ઘડ ની કોફી પીવા માગી છે. ઘડ ને પહેલાં અમુક રીતે શેકી નાખવામા આવે છે, ને પછી દળવામા આવે છે. આગળ જતા, ઉપલી ત્રણ વસ્તુઓ અમારે વાપરતા વધે તો, તે બહારના હોકાને વેચવાનો અમારો વિચાર છે. અત્યારે તો આશ્રમમા મકાનોનું બાંધકામ ચાલે છે. તેમા અમે મજદૂરો તરીકે કામ કરીએ છીએ. એટલે ઉપલી ચીજો અમારા વાપર કરતા વધારે તૈયાર કરવાનો અમને વખત નથી મળતો. '

રૂંધા જી વચ્ચેવચ્ચ ચોડનાડુ તેમને ગમતુ નથી કેમકે એથી કંઈ ખામ અર્થ સરતો નથી ૧૯૩૪મા મિહારના ધગ્નીક પનાગા પ્રદેશમા અમે ફરતા હતા તે દરમ્યાન ટ્રેનમા તેમણે લખેના એક કાગળનુ પરખીડિયુ મે બધ કરી દીધુ, ને ઉપર ટિકિટ ચાડી દીધી તેમને તો એમા હલુ મીજે કાગળ મૂકવો હતો મે ટિકિટ ઉખાડનાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ટિકિટ ફાટવા નિના પરખીડિયુ બિધડે એમ નહોતુ ગાંધીજી સામે પાટિયે બેગીને જોયા કરતા હતા મને કહે 'કેમ, નથા બિડતુ ને ? લાવો માગી પામે' તેમણે ટિકિટ ફાટવા દીધા નિના જોતજોતામા પરખીડિયુ ઉઘાડયુ

(૯) ૧૯૨૬મા તેઓ આશ્રમમા રહ્યા તે વખતે બાગકોને રિવેકના પાઠ આપના માટેના 'હા, ના, એમ ન કહેનાય, હા જી, ના જી, એમ કહેવુ જોઈએ, ત્યાથી શરૂઆત કરેની તેઓ પોતે કામની ધગી બીડ જના જીણામા જીણો રિવેક ચૂકતા નથી એકનાર પતિ માનનીય આલેના ત્યારે છેક આશ્રમના દરનાજી સુધી તેમને મૂંઝા ગયેના બેનગામની મહામલામા તેઓ પ્રમુખ હતા, ને મિમિગ મિસેટ મડપમા દાખન થયા ત્યારે વ્યાસપીઠ પરથી બિતરી લગભગ અડધા મડપ જેટને સામા ગયેના ને નીચા વળી નમન કરી, મિમિગ મિસેટનો હાથ આની વ્યાસપીઠ પર લઈ ગયેના એક જગાએ એક દેની ગજનના મોગ અધિકારીની સાથે બારણામાથી નીકળના, 'તમે પટેના' એમ કહેનાતુ પણ તેઓ જૂતેના નહી. કોઈ નાથો રિવેકમા ચૂકે એ તેમને ગમે નહી એના બે પાઠ તેમણે મને શીખવેના ૧૭૪ના એપ્રિલમા રાથી (મિહાર)મા સ્વરાજ પક્ષની પરિભ્રમણેની એક વિસ સવારે ગાંધીજી માગ પર કેમ્બાક નેતાઓ સથે અમલની રાજીવ વાતો કરતા જોયા હતા એટલામા નીચેથી શ્રી મીનુ મલ્લીના નામની નિંદ્રી કોઈ લઈ આન્યુ. મે નિંદ્રી મારી પામે રાખી, ને અશ્વજેક મારે

વાતો પૂરી થઈ ત્યારે ગાંધીજીના હાથમાં આપી તેમણે શ્રી મસાનીને ' બોનાના માણસ નીચે મોકલ્યો તે તો રાહ જોઈને ચાલ્યા ગયેલા ગાંધીજી મને કહે ' ચિટ્ટી ક્યારે આવેલી ? ' મેં કહ્યું ' અડધોએક કનાક થયો હશે પણ આપ અગત્યની વાતમાં હતા, એટલે મેં આપી નહીં ' તેઓ કહે ' કેમ ન આપી ? આવી કે તરત જ આપની જોઈતી હતી એથી શી ખલેન પડત ? તમે જાણો છો મસાની કોણ છે ? ' મને ખાસ પરિચય નહોતો, એટલે મેં ના કહી એ સાલગી ગાંધીજીને આશ્ચર્ય થયું કહેવા લાગ્યા ' એના પિતાને ને મારે તો જૂની મિત્રતા છે એને શોધી કાઢો એને અહીં જ જમાડજો, ને એને માટે અહીં જ રહેવાની ગોઠવણ કરજો ' એમને શોધી કાઢવા કેવી રીતે ? પણ મારે સદસાગ્યે તેઓ જમરાના વખત પહેલા ફરી આવ્યા, એટલે આ પ્રસંગ એટલેથી જ પડ્યો

(૧૦) એવો જ ઠપકો ખાવાનો પ્રસંગ મારે એ જ વરસના જુનાઈમાં લાહોરમાં આવ્યો ગાંધીજી લાહોરમાં હતા તે દરમિયાન સરદાર સાહેબ છૂટયાનો તાર આવ્યો તે મેં ફોડ્યો, ને ગાંધીજી સાથેના બધા મિત્રોને વાત કરી શ્રી હક્કરબાપા કયાક બહાર ગયેલા હતા તેમના મંત્રીને ખબર આપી, પણ તે તેમના સુધી પહોંચી નહીં અપોરે તેઓ ગાંધીજી સાથે વાત કરતા હતા તે વેળા ગાંધીજીના જણવામાં આવ્યું કે હક્કરબાપાને એ ખબર મળી નથી તેમણે તરત પૂછ્યું ' તાર કોણે ફોડેલો ? ' મેં કહ્યું ' મેં ફોડેલો, અને હક્કરબાપા નહોતા એટલા તેમના મંત્રીને કહેલું ' ગાંધીજી ' એ કેમ ચાલે ? તમે તાર ફોડ્યો એટલે એમને ખબર આપવાની તમારી ફરજ હતી એ ન આપી એને હું સૂક્ષ્મ વિવેકની (તેમણે અંગ્રેજી શબ્દ ' ડેવીકસી ' વાપરેલો) ખામી ગણુ છું '

(૧૧) ગાંધીજીના કેટલાક અગત્યના નિર્ણયો કેની રીતે થયા

પામ્યા એ જાણુવા જેવું છે એક પ્રસંગ મેં પાછળ આપ્યો છે ૧૯૩૩ના મેની ૮મી તારીખે તેમણે યરવડા જેલમાં ૨૧ દિવસના ઉપરાસ શરૂ કર્યા, તે જ દિવસે સાંજે તેમને છોડી મૂકનામાં આવ્યા જેલ ખાતાના વડા તેમને પોતાની મોટરમાં પર્ણકુળીએ મૂકી ગયા ગાંધીજી ત્યાં પહોંચ્યા તે જ ક્ષણે ત્યાં જે ત્રણ અખમારનવીસો હાજર હતા તેમને અગત્યનું લાણુ નિવેદન લખાવવા માડ્યું, ને એકધારુ લખાવી કાઢ્યું તેમાં સવિનય લગતી લડત છ અઠવાડિયા મોકૂફ રાખનાનો અગત્યનો નિર્ણય પણ હતો અખમાર-નવીસોને કહ્યું ‘હું કહું ત્યાં સુધી આ તમારા પત્રોને મોકલી ન આપશો’ રાજીજી અને સરોજિનીદેવી ત્યાં હાજર હતા તેમણે તે વાચ્યું મહાસભાના કામચનાઉ પ્રમુખ શ્રી બાપુજી અણે તે વેળા પૂનામાં હતા તેમને તેના મને મોકલ્યો તેમણે આની નિવેદન વાંચ્યું, ને તેમાં નડત વિષે જે નિર્ણય હતો તેમાં સમતિ આપી, તે પછી જ એ પ્રતિક્ષ કરવાની પરવાનગી અપાઇ એને વિષે પાછળથી ગાંધીજી કહે ‘બહાર જવાનું થાય તો શું કરવું એવો વિચાર જ જેનમાં કોઈ દિવસ મને આવ્યો ન હતો. પણ જેલના દરનાજી ખૂલ્યા તેની સાથે જ મારા મગજના દરનાજી ખૂલી ગયા, ને પર્ણકુળી પહોંચતા સુધીમાં (એટલે કે એક માઇનનું અંતર કાપના મોટરને જે થોડીક મિનિટ લાગી હશે તેમાં) મનમાં નિર્ણય થઇ ગયો’

(૧૨) ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં હરિજન યાત્રા દરમ્યાન ગાંધીજી ગુરુસાગર ગરા હતા મોડી રાતે ત્યાં પહોંચેના એક આશ્રમનાસી યુવક થી તારવન, જે ઇરનામી દોષ તે વેળા ત્યાંના કોર્ટ ગામના ખાદી ભડાગમાં મમ કરતા હતા તેમને બીજે દિવસે અચારે ચાર વાગે મળવાનો વખત આપેનો તેમની સાથે વાત કરતા ગાંધીજીને લાગ્યું કે એ જગ્યાએ ખાદીકામમાં એમનો પૂરતો ઉપયોગ નહોતો તેની નાથે જ તેમને મનમાં ઝગમગાણી પેરે લાગી ગયું કે દેશમાં જે મેન યુવક છે

તેમને એના ખાદીકામમા રોકી નહીં-શકાય, ને ખાદીની પૂર્તિરૂપે બીજા આમઉદ્યોગ પણ ખીનવા જ જોઇએ ચરખા સઘના મન્ત્રી શ્રી શ કરનાન મેં કર તે વેળા દક્ષિણ ભારતમા પ્રસાર કરતા હતા, તેમને તાર કરી કાનીકટ મોકાવ્યા, ને તેમની સાથે ચર્ચા કરી તે પછીના પ્રસારમા અનેક સ્થળોએ આમઉદ્યોગ નિચેના આ નવા વિચારની ચર્ચા કરી એપ્રીનમા પરનાથી સવિનય ભગતી મોકૂફીતુ નિવેદન પ્રગટ કર્યું તેમા એ વાતનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો ને આગળ જતા આમઉદ્યોગ સઘની સ્થાપના પણ કરી પણ ખાદી પ્રવૃત્તિના આ બધા વિસ્તારતુ બીજા શુરુનામુરમા મળરૂકે થયેલી પેની વાતચીત વખતે જ વલાયેતુ હતુ

(૧૩) તે જ વરસે ઉનાળામા તેમણે ઉત્કલની હરિજન યાત્રા આપાળા કરી એ વિચારતુ સૂક્ષ્મ બીજ પણ એરી જ રીતે તેમના મનમા રોપાયેતુ બીજા પ્રાન્તોમા જે લાખા મોટરના પ્રસારો થતા તેમા જુદે જુદે વખતે મળીને ત્રણ ચાર કૂતરા ચગદાઇ ગયેના ત્યારથી મોટરના પ્રસાર પરથી એમનુ મન ઊઠી ગયુ તે એ પ્રસંગોએ એમણે કહેલુ પણ ખરુ આગળ જતા એ જ વિચાર આગળ વધ્યો, ને ઉત્કલની પદયાત્રા ગોઠવાઇ

(૧૪) હરિજન યાત્રાનો ઊત્તેજ મહિનો હતો તેમા—એટલે કે ૧૯૩૪ના જુનાઈમા—ગાંધીજી લાહોરથી સીધા કનકરો ગયા હતા હરિજન દ્વાળો ઉધરાવવાનુ મુખ્ય કામ હતુ, ને તેમા ત્રણ જ દિવસમા લગભગ રૂા ૭૦ હજાર રૂનારૂપાએ આપ્યા બગાળના મદાસલા પક્ષમા જે બે તક લાખા વખતથી પડેના ને જેને લીધે ત્યાનુ બાહોર જીવન કલુષિત થતુ હતુ, તે સાધનાનો પ્રયત્ન કરવો એ ગૌણ હેતુ પણ એ મુનાકાતમા હતો તેમા ગાંધીજીને સફળતા ન મળી ને તેઓ માનપુર ગયા એ નિષ્ફળતાથી એમને જે ખેદ થયેનો તે દ્રોષની આગળ પ્રગટ કરતા તેમણે પાછળથી,

કહેલું 'કલકત્તેથી પાછા ફરતા હાવડના પ્લેટફોર્મ પર મને મહાસભામાંથી નીકળી જવાનો વિચાર પહેલ-પહેલો આપ્યો' એ જે બીજા રોપાય તેનું આગળ જતા શું પરિણામ આવ્યું તે જગત્રસિદ્ધ છે. આમ અનેક મહત્ત્વના નિર્ણયોના સૂક્ષ્મ બીજ તેમના મનમાં કેવી રીતે રોપાય છે, એ જાણના જેવું છે

(૧૫) ઝાંણમાં ત્રીણી બાળતમાં પણ ગાંધીજી અતિશય ચોક્કસાર્થ ગણે છે એ એમની સત્યની અખડ આરાધનાનો જ એક ભાગ છે ૧૮૩૪ની મુળદની મહાસભા દરમ્યાન એક દરાવનો મુસદ્દો તેમણે ઘડેલો એ કાગળ મને આપ્યો, ને મૌનમાં હોવાથી તે વિષે સૂચના લખી હું એ કાગળ મતામિતિના કાર્યાલયમાં શ્રી જયરામદાસજીને આપી આવ્યો થોડાક વખત પછી ગાંધીજીએ મને બોલાવી પેલો કાગળ માગ્યો મેં કહ્યું 'એ તો હું ત્યાં આપી આવ્યો' તેમણે લખ્યું 'એ આપી આવવાનો નહોતો' મેં કહ્યું 'મને એવું વાચ્યાનો ખ્યાલ ગ્લો' તેમણે પસ્તીની રોપ-નીમાંથી ફર્યો કરીને નાખેલો કાગળનો દુઝી કાઢ્યો, ને હિંદવી મારી સામે ધર્યો। એમાં લખેલું હતું કે 'આ કાગળ જયરામદાસને મતાવી પાછો લાવો' પછી હું શું જવાબ આપું? હું મૂંગો મૂંગો જઈને કાગળ પાછો લઈ આવ્યો

(૧૬) હરિજન યાત્રામાં ગાંધીજી સ્ત્રીઓ પામેથી ધરેલું કેના માગતા એ જાગીતું છે એ વખતે છોકરીઓ મટ હસ્તાક્ષરનું મધ્ય એક બગડી તેમણે રાખ્યું હતું મીજી તરફ ટ્રેચીન ગળ્યતા એક નાના ગામમાં એમ છોડ્યાએ પોતાની પાસે છત્રી હતી તે આપના માડી ગાંધીજીએ કહ્યું 'એ તહી લઉં આ ભાગમાં છત્રી એ બહુ જ જરૂરની વસ્તુ છે એ મારાથી ન લેવાય' એમના સૂક્ષ્મ વિવેકનો એ એમ સરમ દાખનો હતો

(૧૭) કેના વિષેના ગાંધીજીના વિચારો વિષે ધર્મીયાર બહાષોહ

થાય છે. એ સંબંધમાં ૧૯૩૪માં લખેલો એમનો નીચેનો કાગળ વાંચવા જોવો છે: ‘મેં તો હંમેશાં એમ જ માન્યું છે કે સાચા સૌન્દર્યની અને સત્યની વચ્ચે કશો વિરોધ નથી. સત્ય હંમેશાં સુંદર હોય છે. તેથી, મારા મત પ્રમાણે, સત્યમાં બધી જ કલા સમાઈ જાય છે. સત્યથી વિખૂટી પાડેલી કલા એ કલા નથી, અને સત્યથી વિખૂટું પાડેલું સૌન્દર્ય એ નરી કુરૂપતા છે. આ જગતમાં ઘણી કુરૂપ વસ્તુઓ સુંદરતામાં ખપી જાય છે, એ સાવ સાચી વાત છે. એમ બને છે, કેમકે આપણે હંમેશાં સત્યની ખરી કિંમત આંકતા નથી.’

(૧૮) એક લોકસેવકને પ્રેમણે લખેલું: ‘લોકસેવકને એવી અંગત લાગણી હોય જ નહીં કે જે દુખાય. તેણે તો શંક્ય ખની જવું જોઈએ. એને અભિમાન ન હોય; એને ‘સેવા દ્વારા મળે એ સિવાયની સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા ન હોય. તે તુલ્યનિન્દાત્મક સંસ્તુતિ : હોવો જોઈએ. એટલે તમે મારે માટે કે કાર્યને માટે અકળામણ નહીં કરતા. કાર્યની સિદ્ધિ તમારા કે મારા હાથમાં નથી. એ તો સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરના હાથમાં છે, તમે ને હું તો એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર છીએ. તમે તમારી ગોઠવણમાં આનંદ માનજો ને બળ મેળવજો.’

(૧૯) એક બહેનને તેની ગંભીર માંદગીમાં લખેલું: ‘જો વિદાય થવું પડે તો ઘેર જવું છે એમ સમજીને શાન્તિથી હૃદયમાં ભગવાનનું નામ અંકિત કરીને જજો. આ દેહે જ તારી પાસેથી ઇશ્વરને કંઈ સેવા લેવી હશે તો તને ઉશ્કરશે.’

બડોદરા, ૨૮-૬-૪૫